

MMXIV

BROJ 7

ISSN 2217-4958

C I V I T A S

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

USEE

Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“

Novi Sad

Izdavač
FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE
„Dr Lazar Vrkić“
Bulevar oslobođenja 76, NOVI SAD, Vojvodina – Srbija
www.useens.net

Za izdavača
Mirjana Franceško

Izdavački savet
Željko Bartulović (Rijeka), Đorđe Đurić (Novi Sad), Zorica Patel (London),
Vahidin Preljević (Sarajevo), Milenko Radoman (Bar), Clemens Ruthner
(Dublin), Roberto Scarciglia (Trieste), Zlatko Stefanović (Beograd), Miodrag
Živanović (Banja Luka)

Glavni i odgovorni urednik
Boris Kršev
krsevboris@sbb.rs

Redakcija
Sanja Đurđić, Duška Franeta, Milan Živković, Slobodan Marković, Vesna
Pilipović, Duško Radosavljević, Zdravko Skakavac, Aleksandar Vasić,
Aleksandar Vasiljević, Isidora Wattles

Sekretar redakcije
Radivoje Jovović

Lektor i korektor
Predrag Rajić

Priprema za štampu
Agencija „Svetionik“, Novi Sad

Štampa
„Tampograf“, Novi Sad

Tiraž: 100

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(05)

CIVITAS : časopis za društvena istraživanja / glavni i odgovorni
urednik Boris Kršev. – God. 1, br. 1 (2011) – Novi Sad : Fakultet za
pravne i poslovne studije, 2011 – 25 cm

Izlazi dva puta godišnje.

ISSN 2217-4958

COBISS.SR-ID 261516807

Uz sedmi broj ili reč urednika

Poštovani čitaoci, kolege i saradnici,

Pred vama je sedmi broj *Civitas* – časopisa za društvena istraživanja u izdanju *Fakulteta za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrka-tić“*. Tematski sadržaj odražava multidisciplinarni karakter izdavača, tako da su i u ovom broju zastupljene teme iz oblasti prava, bezbednosti, psihologije, lingvistike i ekonomije. Takođe, kao i u prethodnim brojevima, autori članaka nisu samo profesori i saradnici sa Fakulteta za pravne i poslovne studije nego i sa drugih naučnih ustanova iz zemlje i inostranstva, tako da je, pored multidisciplinarnosti, *Civitas* sačuvao i svoju drugu, međunarodnu karakteristiku.

U ime redakcije, zahvaljujem svim autorima na dostavljenim radovima, uz poziv na dalju saradnju.

U Novom Sadu, 7. oktobra 2014.

Boris Kršev

Sadržaj

Članci / Articles

Prof. dr Slobodan I. Marković

Filozofija korporativne bezbednosti
Philosophy of Corporate Security

Borile Simone, PhD

**The Catastrophe and Systems Theory: Towards a New
Anthropological Theory of Violence**
**Katastrofe i teorije sistema: prema novoj antropološkoj
teoriji nasilja**

Ass. dr Милица Ковачевић

Прогањање и средства реаговања
Stalking and the Mechanisms of Reaction

Prof. dr Aleksandar Vasić

**Charles E. Spearman (1863–1945) i faktorska analiza
posle 110 godina**
**Charles E. Spearman (1863–1945) and Factor Analysis
110 Years After**

Doc. dr Slobodan D. Jovanović

**Robert Frost and Ezra Pound: Complexity of Thought
and Imagistic Precision**
**Роберт Фрост и Езра Паунд: Сложеност мисли и
оштрина имајизма**

Mr Lejla Šaćirović

**Institut actiones liberea in causa kod krivičnih djela
ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti**
**Institute Actiones liberea in causa Regarding the
Criminal Offense of Endangering Public Transport
Due to Dizziness**

Prof. dr Boris N. Kršev

**Javni dugovi i finansijske prilike u Srbiji do kraja
Prvog svetskog rata (1878–1918)**
**Public Debts and Financial Occasions in Serbia
Until the End of the First World War (1878–1918)**

Др Зоран Тодоровић

Културне и историјске основе корупције у Србији ...
**Cultural and Historical Foundations of Corruption in
Serbia**

Prilozi / Supplements

Проф. др Мирослав Милосављевић

**Факторинг – са посебним погледом на законско
решење у Републици Србији**
Factoring – With Special Sea Legal Solutions in Serbia

Dr sc. Damir Juras, dipl. iur., Silvio Čović, dipl. iur.

**Predstavke na rad i ponašanje sudaca u pravu
Republike Hrvatske**
**Petitions to the Work and Behavior of Judges in the
Croatian Law**

Проф. др Миодраг Комарчевић, мр Момир Остојић,
проф. др Љубо Пејановић

Проблем заосталих мина у Србији
Problem Leftover Mines in Serbia

Jelena Jovanović, M. A.

**Režimi deviznih kurseva sa osvrtom na devizni režim
u Republici Srbiji**
**Exchange Rate Regimes Regarding Foreign Currency
Regime in Republic of Serbia**

Članci

Articles

Prof. dr Slobodan I. Marković
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkić“, Novi Sad
slomark@gmail.com

UDC 316.42 351.74/.75
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 8. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

FILOZOFIJA KORPORATIVNE BEZBEDNOSTI

REZIME: U radu se aktuelizuje pitanje shvatanja bezbednosti uopšte i korporativne posebno. Polazno pitanje predstavlja potreba za razumevanjem pojma bezbednosti kao društvenog odnosa u određenoj etapi razvoja ljudskog društva. Pažnja se, zatim, usmerava na nastanak korporacije, počev od preistorije pa zaključno sa njenim savremenim karakterom i shvatanjem. Ovakav pristup se koristi kao uvod u otvaranje rasprave o korporativizmu kao doktrini i o korporativnoj bezbednosti u neoliberalnom društvu.

KLJUČNE REČI: *bezbednost, korporacija, korporativna bezbednost, filozofija bezbednosti.*

Uvod

Od preistorije pa do nastanka države i umreženog društva kao savremene ljudske zajednice bezbednost predstavlja izraz stanja društvenih odnosa i pitanje na koje se neprekidno traže odgovori. Pitanje na koje se stavlja akcenat u ovom radu odnosi se na probleme shvatanja korporativne bezbednosti i njen odnos sa bezbednošću korporacije sa kojom se ona najčešće poistovećuje. S tim u vezi, u radu se analiziraju nastanak i značenje pojma korporacije u pojedinim etapama društvenog razvoja, zaključno sa njenim savremenim karakterom u neoliberalnom društvu za koje se i vezuje pojam korporativne bezbednosti. Reč je o društvu čiju strukturu definišu umreženi interesi interesnih grupa javnog privatnog i civilnog sektora prepoznatljivi nakon raspada bipolarnog modela društvenog razvoja.

Raspad bipolarno uređenog društva iz druge polovine XX veka, sa uspostavljenim mehanizmima i snagama blokofske vojnopoličke kontrole, trgovine i tokova međunarodnog finansijskog kapitala, simbolično je obeležen padom Berlinskog zida. Time je otvoren čitav niz kontroverznih procesa u težnji za uvođenjem demokratije kao vladavine jednakih i nezadrživog procesa globalizacije u ekonomiji po neoliberalnim načelima, što je otvorilo velike dileme u naukama o bezbednosti, a u praksi institucija država dovelo do velikih promena. Dok se na političke i ekonomske promene u jednom delu svetu gledalo kroz prizmu ostvarivanja sopstvenih interesa po sistemu „lova u mutnom“, dotle su promene dobijale karakter sve složenijih formi pretećeg sadržaja za bezbednost građana. Tako je stanje bezbednosti postalo zavisno u jednom do tada nepoznatom procesu u kome se svet na jednoj strani ekonomski globalizuje, a u političkom smislu, na drugoj strani, sve više lokalizuje.

Prepoznavanje posledica tih procesa u naučnim krugovima doprinelo je da se intenziviraju rasprave i kritička promišljanja o pitanjima bezbednosti u novoj prirodi društvenih odnosa.

U naporima za iznalaženjem odgovora o tim društvenim problemima, pored brojnih autoriteta i škola mišljenja, najkonstruktivniju inicijativu pokrenula je jedna međunarodna konferencija na temu „Strategije u sukobu: kritički pristupi studijama bezbednosti“¹. Ona je potvrdila potrebu za redefinisanjem brojnih stavova tradicionalnog shvatanja bezbednosti, pre svega realističke i liberalne škole, ali i shvatanja države kao tradicionalnog garanta bezbednosti. Iako je opšti utisak na njenom kraju pokazao da su stari modeli društvenog razvoja dotrajali, da su otvoreni izvori novih pretnji za bezbednost države i društva, neophodno je bilo potražiti odgovore na nove pretnje i izazove. Istraživanja evropskih i angloameričkih škola koja su usledila u deceniji posle te konferencije pokazala su da su krajem XX veka otvoreni novi procesi u društvenom razvoju, koji zahtevaju drugačije pristupe u sagledavanju stvarnosti u odnosu na uobičajene iz prethodnog doba. Jedan od tih pristupa sadržan

¹ Detaljnije videti: Konferencija na Univerzitetu York u Torontu pod nazivom „Strategije u sukobu: Kritički pristupi sigurnosnim studijama“, maj 1994, Alan Collins (ur.), *Suvremene sigurnosne studije*, Politička kultura, Zagreb, 2010, str. 77.

je u pojmu korporativne bezbednosti kao izrazu stanja interesa interesnih grupa u društvu organizovanom na korporativnom principu.

Ideje za koncept takve organizacije u naše društvo stizale su različitim putevima, iz brojnih izvora i različitom brzinom, baš kao i koncept novog shvatanja bezbednosti i/ili izvora pravaca pretnji, a zatim i pitanja kontrole i nadzora nad sektorom bezbednosti u državi i društvu uopšte. Pošto su prenosioci i zastupnici ideja tog koncepta u društvu bili raznorodni,² to je i njihovo razumevanje bilo raznoznačno. Tako je i kod nas, u Republici Srbiji, taj koncept tokom poslednjih decenija bivao na različite načine interpretiran, „politički prerađivan i potom pretkan u pravne norme“³. Zahvaljujući radovima svetskih autoriteta, pionirskim radovima jednog broja domaćih autora⁴ i tim normama, danas možemo konstatovati da su se stekli uslovi da o bezbednosti uopšte, i o korporativnoj bezbednosti posebno, možemo pouzdanije govoriti i u teorijskom i u praktičnom smislu.

Posle nepune decenije pionirskog istraživačkog rada na Fakultetu za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkić“ u ovoj oblasti, većeg broja publikovanih članaka i rasprava na nacionalnim i internacionalnim konferencijama, studija, udžbenika i monografija, opredelio sam se da i ovim radom dam svoj prilog raspravama o shvatanju i odnosu prema

² Vodeću ulogu u tome imali su donatorska zajednica iz evroatlantskih zemalja, međunarodne vladine i nevladine organizacije, te strane i domaće akademske ustanove, kao i lokalne organizacije civilnog društva i mediji.

³ Navedeno prema: *Skupštinska kontrola i nadzor sektora bezbednosti* – priručnik, Misija OEBS u Srbiji i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, novembar 2012, str. 3.

⁴ Russell L. Bintliff, *Corporate and Industrial Security*, Prentice Hall, USA, 1992.

Loader, Ian & Walker, Neil, *Civilizing Security*, Cambridge, University Press, 2007.

Kuznecev, V. K., *Sociologija bezopasnosti: Učebnoe posobie*, Moskva, 2007.

Slobodan I. Marković, *Osnovi korporativne i industrijske bezbednosti*, USEE, Fakultet za pravne i poslovne studije Novi Sad, 2007.

Milojko Nikolić i Stevan Sinkovski, *Korporativna bezbednost – osnove zaštite biznisa i preduzetništva*, Banjac grafika, Beograd, 2013.

Dragan Trivan, *Korporativna bezbednost*, Dosije studio, Beograd, 2012.

Slobodan I. Marković, *Korporativna i korporacijska bezbednost*, USEE, Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkić“, Novi Sad, 2013.

problemu koji se zove korporativna bezbednost. Moje opredeljenje ima za cilj da pokrene i druge autore na razmišljanja, da proširi raspravu počev od pojmova političke i ekonomske slobode, interesa i interesnih grupa pa do pitanja funkcionalne prirode i bezbednosti kao stanja u društvu organizovanom na korporativnom principu. Opravdanje za tako postavljen cilj vidim u potrebi za odgovornijim shvatanjem odnosa prema ovoj, prilično kontroverznoj etapi društvenog razvoja. Reč je o etapi koja se bazira na koegzistenciji različitih interesnih grupa, koju tumači više socioloških, ekonomskih, politoloških i pravnih teorija. Ona pretpostavlja usvajanje prakse visokog nivoa ujednačenih standarda civilizacijskih normi i vrednosnih kategorija, ali i problem zbog nesklonosti sistemskom ponašanju ljudi ovog dela Evrope kome pripadamo.

Aktuelizovanje pojma bezbednosti

Pojam bezbednosti spada u grupu pojmova o kojima je u dosadašnjim učenjima dosta rečeno i napisano ali koji zahteva da se razmišljanje o njemu češće ponavlja.

Postavljanje pitanja o samom pojmu, kao suštini predmeta, bezbednosti uopšte, povlači za sobom pitanja o *filozofiji saznanja*, posebno onih koja se tiču *epistemologije* (kako saznajemo stvari), *ontologije* (od kojih pojava mislimo da se sastoji društveni svet) i *metoda* (kako bi trebalo da proučavamo društveni svet).

Ukoliko prihvatimo shvatanje da je bezbednost u tradiciji učenja, u suštini, sporan pojam, onda po definiciji takve rasprave moramo, pre svega, otvoriti pitanjima *filozofije saznanja* i *hermeneutičkog metoda*⁵ *proučavanja društvenog odnosa*. U tom proučavanju treba imati u vidu da celokupno shvatanje i sve politike bezbednosti kroz istoriju počivaju na *pretpostavkama, pojmovima i teorijama*, bez obzira na to da li ih njihovi tumači i zagovornici prepoznaju ili iznose.

U nauci o bezbednosti, kao polju istraživanja, ističu se osnovna pitanja koja obuhvataju njihovo intelektualno jezgro: šta je bezbednost; čija

⁵ Metoda tumačenja na prvom mestu tekstova, autentičnih tonskih i video zapisa, a potom i celokupnog društvenog, istorijskog i psihološkog sveta (*op. S. I. M.*).

bezbednost; šta možemo shvatiti kao pitanje bezbednosti (percepcija bezbednosti); i kako se bezbednost može postići ili ostvariti.⁶

U političkom diskursu bezbednost zauzima posebno i centralno mesto jer je *proizvod društvenog odnosa*. To se najbolje zapaža kod onih koji odlučuju u politici. Kada žele da istaknu značaj nekog problema ili da ga stave kao prvu tačku dnevnog reda, onda kažu da je on značajan za bezbednost (*ljudsku, nacionalnu, regionalnu ili globalnu*). Međutim, u komunikaciji i u predstavljanju tog problema, u nauci i u istraživanju, pored isticanja značaja pojma potrebno je razumevanje njegove suštine, u čemu pojam korporativne bezbednosti svakako predstavlja svojevrsni problem.

Zašto filozofija korporativne bezbednosti?

Filozofija korporativne bezbednosti u ovom radu predstavlja polaznu osnovu koja treba da ukaže na opšti fundamentalni problem za shvatanje pojma korporacije u savremenoj stvarnosti, a zatim i na razumevanje korporacijske i korporativne bezbednosti kao izvedenih pojmova za njeno stanje. Shvatanje korporativne bezbednosti o kojem je ovde reč nije jedino, nužno i ispravno. Međutim, ono se kao rezultat jednog analitičkog pristupa pokazalo najprimerenijim za ovu etapu društvenog razvoja.

Zašto se pozivati na filozofiju u ovom tumačenju? Zato što filozofija predstavlja težnju ka znanju kroz jedno slobodno, aktivno i otvoreno mišljenje o nekom problemu uopšte, pa i o korporativnoj bezbednosti posebno. Iako se kroz istoriju govorilo da je filozofija nastala u antičkom urbanitetu i u svojevrsnoj kulturi gradskog života iz „viška vremena“ (Aristotel), njen razvoj je doprineo da se na „visokom nivou“ raspravlja o svim društvenim pitanjima, da se razmišljajući o „višim istinama“ doprinese kvalitetu života i učešća u političkom životu. Ono što je važno za filozofske rasprave, uključujući i ovu o korporativnoj bezbednosti, jeste nužnost da se u njima traže argumenti, da se ne pri-

⁶ Detaljnije videti: Pol D. Vilijams, *Uvod u studije bezbednosti*, Službeni glasnik – Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012, str. 44.

hvata ništa zdravo za gotovo, tačnije – da se preispituju druga shvatanja i u stvarnosti traže relevantne i primerene zakonitosti.

U istorijskom osvrtu, pre ustanovljavanja države, pojam korporacije pominje predstavnik „preistorijske“ nauke u Engleskoj – Luis Henri Morgan (1818–1881) u delu *Ancient Society*⁷. Velika zasluga tog autora je u tome što je otkrio i u glavnim crtama rekonstruisao preistorijsku podlogu naše pisane istorije i što je u *rodovskim zajednicama*⁸ severnoameričkih Indijanaca našao ključ za rešenje zagonetki najstarije grčke, rimske i nemačke, pa i novije istorije. Polazeći od materijalističkog shvatanja, taj autor je osnovano zaključio da je odlučujući faktor u istoriji ljudskog života, u krajnjoj liniji, produkcija i reprodukcija neposrednog života. Sa jedne strane, reč je o proizvodnji sredstava za život (predmeta ishrane, odevanja, stanovanja i za to potrebnih oruđa), a sa druge strane „proizvodnje“ samih ljudi, produženje vrste. To upućuje na konstataciju da su društvene ustanove pod kojima žive ljudi jedne određene epohe i jedne određene zemlje uslovljene društvenim odnosom u obe vrste proizvodnje: razvojnim stupnjem s jedne strane – rada, a sa druge – porodice.

Drugo Morganovo otkriće, koje je isto tako važno, kao i rekonstrukcija oblika porodice na osnovu sistema srodstva, je to što je pomogao rasvetljenju najtežih delova najstarije grčke i rimske istorije sa neslućenim informacijama o *osnovama društvenog uređenja* u prastaro doba – pre ustanovljenja države.

U tumačenju rodovske zajednice Morgan uzima *gens* Irokeza, posebno pleme Seneka kao klasičan oblik prvobitnog *gens*a, a zatim objašnjava pojam korporacije kao socijalne a ne ekonomske kategorije. Pored toga, vrednim pažnje treba smatrati sličnost između te dve njene kategorije na koju upućuje njegovo tumačenje osnovnih pravila orga-

⁷ Lewis H. Morgan, *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilization*, London, Macmillan and Co., 1877.

Navedeno prema: Fridrih Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Kultura, Beograd, 1950, str. 5.

⁸ Kao opšti naziv za rodovsku zajednicu Morgan upotrebljava latinsku reč *gens*, a kojoj odgovara značenje grčke reči *genos* od opšteg arijevskog korena *gan* (nemačke, gde po pravilu mora doći k umesto g – *kan*), što znači rađati.

nizacije, odlučivanja i osnovnih običaja koji su vladali u *gensu*. Tako, navodi Morgan, gens bira svog *sahema* (mirnodopskog starešinu) i poglavicu (ratnog vođu). Izbor se vršio glasanjem u kome su učestvovali svi, muškarci i žene, a oni su ih i smenjivali. Pravo smenjivanja, protiv volje *gens*a, imalo je samo plemensko veće. Kasnije, u istorijskom dobu i danas, može se reći da je i „država korporacija koja kao i korporacija ima svoje direktore, zaposlene i akcionare“⁹.

Međutim, Morgan je prvi put otkrio prirodu *gens*a i zadržao se na problemu analize njegovog jedinstva kao pretpostavke za funkcionalnu harmoniju rodovske zajednice. On ističe da se „nijedan član *gens*a nije mogao ženiti u okviru *gens*a i da je to jedino *pravilo i veza koja ga sjedinjuje; ono je negativan izraz vrlo pozitivnog krvnog srodstva, na osnovu koga njime obuhvaćene individue tek postaju gens*“¹⁰. Koliko je do tog otkrića *gens* bio malo shvaćen „... dokazuju raniji izveštaji o divljacima i varvarima, gde su *različite korporacije*, kao pleme, klan, tum itd.“, a što se kod nas prvi put pominje u doba pre nemanjićke države i to kod Srba Zećana¹¹. Samo gentilno uređenje tumači se izmešanim „... ne shvatajući da se i okviru takve korporacije govorilo da je zabranjeno sklapanje braka“¹². Dakle, iz tumačenja preistorijskog doba korporaciji možemo definisati kao (vanevropsko) društvo ustrojeno na krvnom srodstvu čija je bezbednost zavisila od odnosa među članovima u tom srodstvu.

Kada je reč o bezbednosti tako shvaćene korporacije – preistorijskog doba, Morgan otkriva da su „gentilni drugovi bili dužni da pružaju pomoć jedan drugom, zaštitu i osobitu potporu pri osveti povrede nanete od stranaca. U pogledu svoje bezbednosti pojedinac se oslanjao na zaštitu *gens*a, i to s razlogom; ko bi njega povredio povredio bi ceo *gens*“.¹³ Međutim, kada se analizira tumačenje bezbednosti korporacije,

⁹ Videti: Martin van Kreveld, *Uspon i propadanje države*, Albaros & Fakultet bezbednosti Univerziteta Beograd, Beograd, 2012, str. 9.

¹⁰ Fridrih Engels, *op. cit.*, str. 87.

¹¹ Videti: Jovan Cvijić, *Plemena Crne Gore* u delu *Balkansko poluostrvo*. Navedeno prema: <http://www.pogledi.rs/diskusije/viewtopic.php?t=18811>; posećeno 7. septembra 2014. u 11.43^h.

¹² Fridrih Engel, *op. cit.*

¹³ *Isto*.

u preistorijskom dobu nalazimo i shvatanja korporativne bezbednosti u ovlašćenjima tipičnog indijanskog gensa. Prema tom shvatanju, „svi njegovi članovi su slobodni ljudi, obavezni da štite slobodu jedan drugog; među njima je jednakost u ličnim pravima – ni sahem i niti ratne starešine ne zahtevaju bilo kakvo preimućstvo; oni čine bratstvo, sjedinjeno krvnim vezama“.¹⁴ Sloboda, jednakost, bratstvo, iako nisu nikad formulisani, bili su osnovni principi gensa, a on je opet „... bio jedinica celog društvenog sistema, osnova organizovanog indijanskog društva“¹⁵.

Za razliku od preistorijskog društva, kada se bezbednost korporacije bazirala na moći krvnih veza, u kasnijim etapama razvoja ljudskog društva te veze su smenjivali jači ili slabiji interesi između pojedinaca i različitih interesnih grupa.

Savremena shvatanja korporacije i korporativne bezbednosti

Za razliku od preistorijske tradicije, nastanka instituta svojine i korporacije kao zajednice ljudi u čijoj zaštiti su brinuli članovi korporacije, u istorijskom dobu, sa razvojem društvenih odnosa i nastankom države, bezbednost i zaštita postaju funkcija države. Država postaje odgovorna za organizaciju snaga i sredstava zaštite svojine i proklamovanih vrednosti ljudi u zajednici, a zatim i tumač stanja bezbednosti u državi i u društvu. U jednom delu savremenih interpretacija bezbednosti korporacije, posebno u domaćoj literaturi, u vreme ubrzanog procesa globalizacije, manje se govori o poimanju korporacije kao društvenom u širem smislu, a više kao privrednom subjektu. U tim interpretacijama ne može se govoriti o korporativnoj bezbednosti u društvu jer se ne odnosi na njegov javni i civilni sektor i udruženja ljudi kao njihove činioce.

Istorijat razvoja korporacije ukazuje na to da su se njena priroda organizacije i unutrašnjeg odnosa menjali sa razvojem ljudske zajednice, ali da se kroz vreme zadržao *interes* kao vezivno tkivo za sve članove u njoj. Međutim, interes nije zadržao samo vezivnu funkciju za član-

¹⁴ Detaljnije videti: *isto*, str. 89–90.

¹⁵ *Isto*.

stvo u korporaciji nego je nametao potrebu zaštite, a kao izraz stanja definisao je bezbednost korporacije. Današnja korporacija, kao što su, primera radi, država, sindikat, univerzitet, društva sa ograničenom ili neograničenom odgovornošću, akcionarska društva ili crkva, uređeni su zakonom, njih priznaje zakon i mogu da se ponašaju kao lica kad su u pitanju sklapanje ugovora, posedovanje imovine, zaštita različitih interesa, vrednosti i slično. Tako, u širokoj lepezi elemenata koji strukturiraju interes savremene korporacije, nije zahvalno govoriti samo o ekonomskom nego i o drugim elementima koji obeležavaju njeno stanje, kao što je, primera radi, *identitet korporacije*. Kao što nemački filozof nade i utopije Ernst Bloh, učitelj prirodnog prava i uspravnog hoda ilustruje ljudsko dostojanstvo pojmovima „čoveka dignute ili pog-nute glave“¹⁶, tako se, počev od poslednjih godina XX veka, govori i o *identitetu korporacije* kao vrednosti koja se štiti. Zašto je to važno za ovo razmatranje? Važno je radi razumevanja pojma korporativne bezbednosti kao skupa elemenata u strukturi interesa koji izražavaju bezbednost kao njeno stanje.¹⁷ To znači da se o korporativnoj bezbednosti korporacije može govoriti samo onda kada se govori o zaštićenosti svih elemenata u strukturi interesa činilaca korporacije u odnosu na izvore izazova i pretnji, bilo unutrašnjih ili spoljašnjih. Istovremeno, korporativna bezbednost predstavlja izraz čvrstine politike u društvenom odnosu korporacije koja je prikazuje odgovornom – interno i prema okruženju. Martin van Kreveld, u autorskom delu „Uspion i propadanje države“ navodi da „neke takve korporacije imaju teritorijalnu prirodu mada je većina nema. Neke su regionalne i veće su od država, dok su druge manje i samo lokalne“.¹⁸ Neke su međudržavne a neke nedržavne. Neke su primarno političke prirode, dok su druge posvećene ciljevima poput sticanja novca, zaštite životne sredine, širenja neke verske poruke

¹⁶ Videti: Ernst Bloh, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd, 1977.

¹⁷ Treba imati u vidu da se ovde govori o *bezbednosti kao stanju*, a ne i kao organizaciji ili funkciji koje pripadaju menadžmentu korporacije (*op. S. I. M.*).

¹⁸ U vezi sa oblikom koji neke organizacije mogu imati videti: K. Ohmae, “The Rise of the Region State”, *Foreign Affairs*, 72, 2, proleće 1993, str. 78–87; i na drugom kraju dijapazona: G. Gottlieb, “Nations Without States”, *Foreign Affairs*, 73, 3, maj–jun 1994, str. 110–112.

Navedeno prema: Martin van Kreveld, *op. cit.*, str. 403.

ili zagovaranja nekog opšteg javnog dobra koje može da bude sve – od smanjenja zagađenja do prava životinja¹⁹. To upućuje na neophodan kritički pristup kada je reč o pojmu korporativne bezbednosti u odnosu na konkretnu korporaciju kao njen subjekt.

Ukoliko izostane kritički odnos prema samom pojmu, prema teorijskim i doktrinarnim osnovama korporativizma uopšte, onda se može razumeti zašto, u našoj literaturi, korporativna bezbednost ima onoliko tumačenja koliko i autora koji je tumače.²⁰ Na takvu konstataciju upućuju saznanja iz analize publikovanih radova uvaženih autoriteta prestižnih univerziteta i instituta pa do stručnih radova – svetskih i domaćih. Polazeći od takvog saznanja, sve više se nameće potreba za otvaranjem naučne rasprave o filozofiji korporativne bezbednosti u našem učenju. Smatram da je reč o svojevrsnom problemu koji ima svoju istorijsku tradiciju u društvu, čiju sudbinu deli u svim fazama njegovog razvoja – od primitivnih zajednica pa sve do savremenih formi globalizacije i kreacije tzv. društva – društava (Kastels).

Korporativizam i korporativna bezbednost

U literaturi o javnim politikama i ekonomiji pojam korporativizam istovremeno je i uticajan i osporavan, a u bezbednosti nedovoljno zastupljen. U drugoj polovini XX veka korporativizam se, s jedne strane, tumači kao pojava *institucionalizacije sporazumnih odnosa radnika, uprave i vlade* u određenim zemljama. Međutim, on se koristi i kao ključ za rešavanje pitanja nezaposlenosti, inflacije i ekonomskog rasta, ali i kao tema komparativne analize ekonomske politike i bezbednosti u društvu.

Današnji pojam bezbednosti u društvu ima korporativni karakter, a naučni pristup ima multidisciplinarni karakter, što nije bilo prisutno, pa ni klasifikovano, u ranije poznatim teorijskim razmatranjima. On je definisan kao „... društveni odnos u praksi liberalne ekonomije društva

¹⁹ Martin van Kreveld, *Uspon i propadanje države*, str. 403–404.

²⁰ Detaljnije videti: Slobodan I. Marković, *Korporativna i korporacijska bezbednost*, USEE, Novi Sad, 2013.

koji čine javni sektor (država), privatni sektor (tržište) i građanski sektor (civilno društvo), ili država, kapital i rad²¹. Reč je o društvu u kome se javljaju veoma specifične bezbednosne pojave, čije prepoznavanje zahteva poznavanje različitih teorija, pre svega socioloških teorija funkcionalizma i strukturalizma, te karaktera savremenog društvenog odnosa uopšte. Korporativno društvo je, samo po sebi, nebezbedno društvo, pa prepoznavanje bezbednosnih pojava obično kasni u složenim uslovima njegovog funkcionisanja. Ti složeni uslovi se manifestuju u organizaciji i stanju, u stručnim i etičkim vrednostima njegovih ključnih faktora, u odnosima pojedinih sektora u strukturi društva i u cirkulaciji ideja, dobara i usluga. Ipak, u takvom društvu, sa brojnim i vrlo složenim – *sui generis* – formama, pružaju se mogućnosti za povezivanje različitih interesa interesnih grupa, menadžerskih nivoa političkih i ekonomskih interesa, elita javnog i privatnog sektora, globalnog i lokalnog, ali i mogućnosti da se te veze zloupotrebljavaju, uglavnom na štetu građana i celog društva.

Za razliku od korporativne bezbednosti i korporativizma kao doktrine, koju mnogi smatraju efikasnom za ublažavanje klasnih sukoba u društvu i poboljšanje uslova života siromašnih, korporacijska bezbednost se odnosi na društveni odnos u konkretnoj korporaciji različite svojinske strukture, različitog organizacionog oblika i prostornog obuhvata tržišta. Pretnje korporacijskoj bezbednosti mogu nastati ne samo iz sprege individualnih ili grupnih ekonomskih i političkih interesa, menadžerske prakse, nego i u mrežama interesnih grupa: dobavljača, proizvođača, potrošača, standardne koalicije, kao i u mreži saradnje u tehnologiji. Modaliteti opasnosti su različiti, a njihovi efekti dovode u pitanje bezbednost interesa za zadovoljenje potreba i osećaja ne samo interesnih grupa nego i ljudi, kao pojedinaca, u društvu, bilo da je reč o korisnicima usluga ili proizvoda pojedinih kompanija u sastavu korporacija.

Prepoznavanje uticaja, kao elemenata iz značenja pojma „opasnost“ (izazovi, rizici i pretnje), u našoj praksi dodatno su zakomplikovali oni *pokušaji* u kojima se *korporativna bezbednost* poistovećuje sa pojmom *korporacijske bezbednosti* i primarno vezuje za društvo/kompaniju –

²¹ *Isto*, str. 13.

preduzeće kao privredni subjekt. Taj pristup ne odgovara predmetu korporativne bezbednosti. Radi toga treba imati u vidu da se ovde govori o korporativnoj bezbednosti kao društvenom odnosu i o korporacijskoj bezbednosti koja se odnosi na korporaciju kao konkretno udruženje bez obzira na to da li je ono u sektoru proizvodnje ili usluga.

Zaključak

Kao i u klasičnim „starim“ naučnim disciplinama, poput prava ili filozofije, tako i u naukama o bezbednosti postoji težnja da se sistematizuju načini tumačenja bezbednosnih pojava, da se izgradi celovit okvir bezbednosti – sa poddisciplinama, teorijama, pristupima, školama itd. Međutim, složena struktura moderne stvarnosti otežava ta nastojanja. Verovatno je to jedan od razloga zbog koga o korporativnoj bezbednosti, na različitim nivoima i u istoj ravni, mogu da raspravljaju teoretičari književnosti i vojni stručnjaci, filozofi i policajci, psiholozi i vatrogasci, politikolozi i pravnici, ekonomisti i ekolozi, „turbo“ akademci i sitni prestupnici... U takvom ukrštanju tematskih područja i profesija profilišu se različiti konstrukti i percepcije stvarnosti. Na tim osnovama stvaraju se teorije i koncepti, oblikuje se struka i zasebna zajednica raznorodnih istraživača. Iz njihovih analiza nastaju i posebne prakse preko kojih se prepoznaje (ne)bezbednost.

Literatura

Bintliff, Russell L., *Corporate and Industrial Security*, Prentice Hall, USA, 1992.

Bloh, Ernst, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd, 1977.

Collins, Alan (ur.), *Suvremene sigurnosne studije*, Politička kultura, Zagreb, 2010.

Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo*, SANU, Beograd 1987.

- Engels, Fridrih, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Kultura, Beograd, 1950.
- <http://www.pogledi.rs/diskusije/viewtopic.php?t=18811>.
- Kreveld, Martin van, *Uspon i propadanje države*, Albaros & Fakultet bezbednosti Univerziteta Beograd, Beograd, 2012.
- Kuznecev, V. K., *Sociologija bezopasnosti: Učebnoe posobie*, Moskva, 2007.
- Loader, Ian & Walker, Neil, *Civilizing Security*, Cambridge, University Press, 2007.
- Marković, Slobodan I., *Osnovi korporativne i industrijske bezbednosti*, USEE, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2007.
- Marković, Slobodan I., *Korporativna i korporacijska bezbednost*, USEE, Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad, 2013.
- Morgan, Lewis H., *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism, to Civilization*, London, Macmillan and Co., 1877.
- Nikolić, Milojko i Sinkovski, Stevan, *Korporativna bezbednost – osnove zaštite biznisa i preduzetništva*, Banjac grafika, Beograd, 2013.
- Skupštinska kontrola i nadzor sektora bezbednosti – priručnik*, Misija OEBS u Srbiji i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, novembar 2012.
- Trivan, Dragan, *Korporativna bezbednost*, Dosije studio, Beograd, 2012.
- Vilijams, Pol D., *Uvod u studije bezbednosti*, Službeni glasnik – Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012.

PHILOSOPHY OF CORPORATE SECURITY

SUMMARY: This actualize the question of understanding of security in general and specializes in corporate. Initial issue is the need to understand the concept of security as a social relation in a certain stage of development of human society. Attention is then directed to the formation

of corporation, ranging from prehistory and ending with its contemporary character and understanding. This approach is used as a prelude to the opening of the debate on corporatism as doctrine and corporate security in a neoliberal society.

Keywords: *security, corporations, corporate security, security philosophy.*

Borile Simone, PhD
Scuola Superiore Universitaria per
Mediatori Linguistici
CIELS, Padova – Italia
presidenza@unimediazione.it

UDC 316.624
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 8. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

THE CATASTROPHE AND SYSTEMS THEORY: TOWARDS A NEW ANTHROPOLOGICAL THEORY OF VIOLENCE

ABSTRACT: The phenomenological analysis of a crime-genetic event requires a particular attention towards all the elements found within a system, either in an open or closed one, in order to understand the catastrophic event that provokes a destabilization of the system which will tend to re-stabilize itself in a new order. The catastrophic event, regardless of its predictability, is the result of the social interactions of the individual and it provides, from an anthropological point of view, a systemic cultural vision that can be understood by any single element, even the most insignificant one within the system. In each context, the elements are characterized culturally and the change of just one of them can provoke a catastrophic turbulence.

KEYWORDS: *Catastrophe, crime-genetic, anthropology, system, theory of violence.*

The Catastrophe and Systems Theory

A systemic approach used in an anthropological research requires a methodological study in order to understand the advantages of the so-called ‘theory of investigation’ implemented in the phenomenon of murders or violence typical of a particular system.

The catastrophe theory and the systems theory, elaborated by the French researcher Morin represent, if they are interpreted and implemented as an approach of anthropological research and investigation, a

crucial model of investigation used to understand crime-genetic dynamics that are typical in different or similar cultures.

But what does *Catastrophe* mean? Several considerations converge in this word. These refer to the macroscopic circumstances that derive from natural events or events caused by human action (for instance the industrial, nuclear or oil catastrophes).

But if we analyze the etymology of the word *Catastrophe*, according to the Greek explanation of the word, we notice that the meaning of the word does not necessarily indicate a negative event but, instead, a transformation, a change of the system where a particular event takes a place.

So we can deduce that the word 'catastrophe' produces a concept that implies a change, a sudden and unexpected break of a new condition which has generated a case of discontinuity contrary to the previous state of the form.

The catastrophe, whatever it is, either if it is provoked by human action or it is natural, permits the researcher to prove a new form, different from the original one, characterized, or rather, re-organized with new variables and different constants. This new form is the creation of an event or a sequence of events that create the idea of disorder and confusion.

To sum up, we can conclude that a catastrophic event, regardless of its nature, generates a state of change and discontinuity with the previous state by causing an image of temporary or constant disorder.

Concerning what we have asserted so far, if we think about physic-mathematic theories regarding systems, we notice deep and upsetting analogies compared to the empirical analysis explained above.

To briefly illustrate, according to the principles of the thermodynamics, the energy produced within a closed space (the system) cannot straggle, but transforms, generating an internal disorder until it conforms to a new order and balance within the same system.

This scientific consideration, seen from an anthropological perspective, does not explain the physical dynamics of the heat but, instead, it takes into consideration the evolution/transformation of an initial order which, due to a catastrophic event (mutant), has produced a temporary

state of disorder to re-stabilize, reorganize, regenerate a new homologated order within the same system.

This theory of the systems according to which a cause a catastrophic event is provoked by producing a disorder to re-equilibrate itself in a new order, requires a new experimental question that is necessary for its evaluation of scientific applicability. In an open system, like for instance human beings, there is the sequence order > catastrophe > disorder > new order conceptually and anthropologically applicable? How can a background of disorder produce order? And this new order, how can it be linked to the previous one? Would it not be more correct to define it as a disorganized and dissociated state compared to the condition before the catastrophe?

The Thought and the Paradigm of Complexity

The human being is considered as an open system, since they are inserted into different combinations that interact between them, creating the life of an individual. For instance, the head of the tribe, leads a lifestyle that makes him play his role when the tribe itself recognizes him as leader.

So the relationship with other human beings unequivocally causes a pyramidal relational system concerning the roles recognized by the community. The crucial interpretation of any system, understood as tool of anthropological analysis lies in the relationship between individuals, whose roles certainly become complementary or competitive or antagonistic. The ties that regulate the connections between individuals in any open system (tribe, sect, working environment, family environment, friends) determine the role and the actions of any individual that activates social interaction mechanisms when he is inserted in a complex system of ties (behavior, style, dress code, gesture, voice, words). In this context he generates specific and elective criteria of form concerning his social role within that community.

If an event of discontinuity (catastrophe) takes place within a context throughout an interrelation, and if this catastrophe is generated by relational ties that regulate the complex system in a community or, more

generally, in a group, the original order will change to new forms of interaction, probably characterized by other ties.

The head of the tribe is removed and a young head of the tribe succeeds him. The young one, who was a simple component of a system with specific ties to which he was used, has to reformulate the international dynamics and new relational ties, establishing his new lifestyle, his new order.

The complex thought leads the researcher of Anthropology to have a systemic approach in the studying of a precise order that, due to a catastrophic event or an element of discontinuity evolves to a new organization leading to a new order. The social interaction (*quid novis*) becomes the crucial element in the new organizational process, as it is considered as a catastrophic turbulence, by generating a disorder where a new order is created.

The study of the complex thought is important for the understanding of the violent phenomena within a community and it can acquire a model of thought that is profoundly useful in the mental disposition that has to be assumed.

So the anthropologist, after an empirical study concerning the phenomenon of the violence, has to approach it with an emotional and prejudicial detachment and has to understand, throughout a complex dynamic of thought, the analysis of the reasons concerning specific violent behaviors ascribed to a specific system. In Ancient Egypt, when faced with a sand storm, in order to appease the anger of their Gods, people used to sacrifice young children.

We should start this study by analyzing the disorder element, focusing on the interaction and on the ties affecting the subjects. We have to also understand the element of the catastrophe, the element of discontinuity as a component of a new open or closed system.

In this context and with this premise, it is logical to ask ourselves what entity a catastrophic event should be, in order to call into question the order.

We have already argued that catastrophe is an event; the prominence of this element is not important. The anthropologist has to be extremely precise in registering any element of discontinuity within the system,

even the most insignificant, as even the smallest one can generate a catastrophe and create disorder in a community¹. (In this regard it is appropriate to remember the popular Lorenz's quotation: Does the flap of a butterfly's wings in Brazil set off a tornado in Texas²?)

Beyond any emotional involvement, we have to understand that from the slightest variation of the interaction or even without it, an event can intervene and provoke a change; on the systemic plan it does not matter if the change is positive or negative, the crucial point is that it has to be a reorganization of the system itself. After having certifying the implementation of the element of discontinuity, the system has to reacquire a new order. It cannot remain in a condition of disorganization and disorder. So in this regard it is important to understand the catastrophic events from which a new order and a new system can be established.

Categorization of catastrophic elements

The catastrophic elements that intervene in a system can be classified in predictable or non- predictable elements at least in terms of probability. In nature, any system characterized by an order has to be considered relatively rare and it can be modified by simple disturbances or catastrophic events (predictable or not). The nature chooses chaos to fight chaos, keeping the biodiversity and reestablishing itself on a different level. In nature when a way is closed, others will be opened in order to maintain the stability throughout a new organization³ of the system.

After these theoretical hints, the question that has to be asked by the anthropologist is: How can we use the chaos and the catastrophe

¹ The most obvious example is to miss the flight (and so an important commitment). Then we find out that it would be a swindle. Missing the flight has been a catastrophic event that could have changed the order of life that will reorganize itself on different standards.

² The butterfly's effect is a metaphor used to affirm that even the smallest event in favorable or coincident circumstances can provoke consequences and modify the original system.

³ Medical example: if, due to a negative event, a vascular bundle of an important district is closed, collateral bundles activate "spontaneously" to nourish the vital blood system.

theory in the anthropological research when this is applied to violent behaviors?

We have argued that a violent action within a system has to be considered as an event (predictable or not) of discontinuous nature (catastrophic nature) which provokes a temporary phenomenon of disorganization of the system until new system stabilizes itself. The event of catastrophic discontinuity happens when the individual experiences a condition of *interrelation* with other individual.

In terms of a relationship, we observe for instance a woman whose relationships always follow the same path and end disastrously.

This sequence is not accidentally determined but we can deduce that it is the behavioral outcome of a personality (open system) which has been structured in a certain way within its open surrounding-system (the society). These systems, according to the adoption of the chaos and catastrophe theory, are subjected to the chaos. So the female behavioral model will continuously be repeated until a catastrophe will intervene (the element of discontinuity). This element of discontinuity within the individual systemic circle, predicable or not, has not to be interpreted as a negative painful element, but as a variable of an open or close system. For instance, during a journey a woman could experience realities or meet a person and the interrelation between them can cause an effect of discontinuity, breaking the present chain of events. Each of these possibilities represents a catastrophe, a change that will reorganize the 'relationship' chaos and the new organization will set up a new relationship model.

This example leads the anthropologist to foresee the catastrophic element and above all when it will happen. In this case it is necessary to reflect on it further. Should the anthropologist foresee the catastrophic element, inserting it in the framework of future events? He plays a role whose competence is inter-disciplinary and systemic. The anthropologist cannot consider every element and factor of a social community. The anthropologist is a key figure that has to coordinate a response action aiming at guaranteeing a social order especially during emergencies or crises. By knowing the potential of the destructive elements, the anthropologist has to prevent the catastrophic element or, inversely,

to deduce which element can generate the alteration of the system to facilitate a new one. Here's why the catastrophe and systems theory, as anthropological approach in crisis interventions, in emergencies and in the occurrence of violence, is crucial during the reorganization of a new system.

The purpose of the anthropologist is not to prevent any form of social deviation (sociological, psychological and medical framework). The anthropologist deals with the problem of the variables within a system where these can generate chaos and purposely change the current system. If we know the system in which the actions happen, and if we consider the interactions and their nature, it could be possible to seize the reason for the catastrophic events occurrence, that will become a resource in order to activate the interdisciplinarity. So the anthropologist, assisted by other experts, will carry out an analysis of the current system in its completeness. In doing so, he will be able to recognize in which conditions the system will react in specific ways when it is activated by specific catastrophic occurrences, thanks to which it could later organize and reorganize itself. If we ourselves follow this circular model, the first symptoms of different and uncommon behaviors and the smallest modifications in the relationships can warn us of a drop point used as a prediction of an action or as a worsening of the behaviors.

This information is often more important than the specific knowledge of the future evolution of the system.

For those who work in the field of human sciences, is important to know that we cannot always act on external parameters of a system, but it is equally important to understand when the system loses its stability due to the intervention of the catastrophic event, the start of its disorganization and consequently its reorganization towards a new order. The anthropologist in his research on the phenomena of violence should understand that the human being (open system) is inserted in an open surrounding-system (the society). Both systems, by definition, cause relationships, interactions, bonds and they even drive the subjects to chaos and catastrophe.

Integrated Behavior

In any cultural community, or rather within any system (close or open), the relationship and the ties that bind people are regulated by particular social norms that are respected and shared by the members of that system. These norms determine a behavior of the system members that is socially accepted and integrated. The latter is important on the analysis of the systems and on the study of the violent phenomena caused within the system as any system is composed by social norms that are valid, shared, respected by the members of the community throughout an integrated behavior of a particular system. Each system has its own norms, its own order shared by the members of that system who accept the rules by integrating themselves within the social framework. The integrated behaviors of a system characterize the interaction and the ties of the subjects admitted to the system shaping, as we have already seen in a previous analysis, an idea of potential chaotic complexity.

The change of the shape of a system anticipates a catastrophic event that, in an anthropological perspective, can represent a deviating behavior compared to the norm or an antisocial behavior. When we talk about deviant behavior, we refer to an action which tends not to respect the ties imposed by the norm, by rejecting something regulated by the social consensus; on the other hand when we talk about antisocial behavior, we refer to a rejection of any rule, tie, regulation or norm supporting the antithesis of the social norm and generating micro and macro criminality phenomena. Within a community, the realization of these two behaviors contrary to the social norms, causes disorder and chaos. The social disorganization occurs in the form of a chaotic alarm where the subjects associated in the system run the risk to lose willpower and stability altogether. The loss of the latter and its consequences, provoke a passage between deviance and anti-sociality, indeed a very subtle distinction.

Applications in the Anthropological Framework

The application of the catastrophe theory in the anthropological framework represents a method of analysis in the phenomenology of murders. It permits the anthropologist to understand the essential and predictive elements during his empirical research of data. For instance, if the Egyptians during a sand storm (catastrophic element) were used to sacrificing children it would be interesting to understand why children were chosen and not elderly people or women, and why sacrifice was the measure taken. The anthropology of violence is aimed at understanding the cultural dynamics of a country that can reflect acts of violence, homicidal behaviors without consciously intervening or trying to socially modify them. The methodological rigor proposed here, implements mechanisms of research and study in order to understand the violent actions typical of specific cultures and civilizations.

The recognition of the catastrophic event provides the researcher with a systemic analysis of the reality and identifies the weakness and the catastrophic activators of the system.

The comparison between a violent act and the creation of a new social context, that follows what these theories argue, takes the individual to a complex and circular study where any single element has to be considered as essential and part of the system. Even the most ordinary event, for instance, lighting a match, can generate a violent act. According to the circular and complex study, the researcher has to take into consideration any single element that might compromise the system by inserting it into the context of that community.

When a collective or single murder committed within a community context becomes a matter of anthropological study, we do not have to interpret it as something typical just for that culture; a catastrophic event, a violent action of course can be committed by a community that follows its beliefs, its culture, its myths but also a subculture of a group of people that identifies itself with a behavior, an ideology, a belief, a lifestyle, can do it. An example of this is the phenomenon of the destructive crime-genetic cults in which a community (that is a group of people sharing a common thought) understands violent actions, as they are accepted by that specific community. It is interesting to notice that,

from an anthropological perspective, the catastrophic event, the violent action, is realized in more complex cultural dynamics aimed at restoring and/or confirming a cultural situation (a new system) or belonging to a cultural community (for instance in this case the clitoridectomy in some African countries).

KATASTROFE I TEORIJE SISTEMA: PREMA NOVOJ ANTROPOLOŠKOJ TEORIJI NASILJA

SAŽETAK: Rad predstavlja filozofsku raspravu o fenomenologiji analize događaja zločina, koji genetički zahteva posebnu pažnju prema svim elementima koji se nalaze unutar sistema i koji utiču na njega. Kako bi se razumela suština katastrofalnog događaja, koji izaziva destabilizaciju sistema, potrebno je analizirati svaki elemenat sistema i tek nakon toga nastojati ponovno stabilizovati sistem u novom poretku. Katastrofalni događaj, bez obzira na njegovu predvidljivost, je rezultat socijalne interakcije pojedinca i sredine, i sa antropološke tačke gledišta može se razumeti kao sistemska kulturna vizija u kojoj promena makar i jednog njegovog elementa može izazvati katastrofalne turbulencije.

KLJUČNE REČI: *katastrofe, zločini, antropologija, sistem, teorija nasilja.*

Ass. др Милица Ковачевић
Факултет за специјалну едукацију
и рехабилитацију, Универзитет у Београду
bucak80@gmail.com

УДК 342.738
Оригинални научни рад
Примљен: 30. 6. 2014.
Одобен: 15. 9. 2014.

ПРОГАЊАЊЕ И СРЕДСТВА РЕАГОВАЊА

САЖЕТАК: Рад је посвећен разматрању појаве прогањања, која побуђује веће интересовање стручне и опште јавности почев од краја прошлог века па надаље. Иако се чини да је прогањање релативно бенигна појава, услед тога што врло често не подразумева угрожавање и повређивање телесног интегритета, то ипак није тачно. Наиме, прогањањем се нарушавају границе приватне сфере једне индивидуе, што и те како може утицати на квалитет њеног живота. Излагања у раду садрже преглед дефиниција прогањања, као и приказ резултата неких од релевантних научних истраживања тог феномена. Потом се аутор осврће на кривичноправне механизме реакције, као и на проблем ефикасне заштите од прогањања уз истовремено избегавање претераног ширења зоне инкриминисаних понашања. На крају, аутор разматра нека решења из српског кривичног законодавства, указујући посебно на то да оно тренутно не садржи кривично дело прогањања.

Кључне речи: *прогањање, безбедност, приватност, кривично законодавство.*

1. Дефиниције, основне одлике и општа разматрања о феномену прогањања

Прогањање¹ не представља новитет који доноси савремено доба. Тако се још у Јустинијановој кодификацији, дакле у 6. веку, истиче да онај ко прати удату жену, или пак младића или девојку,

¹ Овај термин је настао превођењем енглеске речи *stalking*, која означава вребање, праћење и тајно посматрање.

односно досађује тим лицима, може бити позван на одговорност (према: Royakkers, 2000: 2). У литератури се такође наводи да се у животима и делима Дантеа Алигијерија (Dante Alighieri), Франческа Петрарке (Francesco Petrarca), а више векова касније и Серена Кјеркегора (Søren Kierkegaard) могу наћи назнаке и описи понашања налик на прогањање (Mullen, Pathé, Purcell према: Giorgi-Guarnieri, Norko, 2007: 3). Но ипак се дефинисање, па потом и проучавање прогањања актуелизује тек са деведесетим годинама протеклог века, када убрзани развој технологије и све доступнија средства за нарушавање сфере приватности наглашавају улогу и значај механизама за заштиту личних слобода појединца. Тако крајем 20. и почетком 21. века термин *прогањање* почиње да подразумева пре свега специфично узнемиравање људи, иако се тај термин изворно односио на лов на дивљач у шуми (Николић-Ристановић, Ковачевић-Лепојевић, 2007: 4), чиме се посебно наглашавају прикривеност и лукавост прогонитеља, као и малициозна намера са којом се он упушта у узнемиравање своје жртве.

У савремено доба оправдано се велича право сваке индивидуе да самостално и према својим преференцијама чини животне изборе. То се односи и на сферу пријатељских, љубавних и других међуљудских односа. Отуда се од жртава прогањања не може очекивати да просто толеришу наметљивост прогонитеља, нити се то што неко жели да по сваку цену постане део свакодневице једног лица може сматрати тек приватним проблемом и усудом сваке жртве понаособ.

Ипак, прогањању ни данас није посвећена пажња какву заслужује један друштвени проблем таквих размера и штетности, при чему одмах треба нагласити да ни у економски развијеним западним земљама на које се често угледамо ситуација није сјајна. Тако се сматра да је у Великој Британији (тачније у Енглеској и Велсу) феномен прогањања занемарен подједнако као што се пре тридесет година занемаривао проблем породичног насиља, те да чак 90% прогонитеља не буде ни опоменуто због свог неприхватљивог понашања (Russell, 2012). Но, истини за вољу, прогањање, као тема истраживања и предмет нормативног регулисања, бива

запостављено, између осталог, и због тога што је реч о појави која се јавља у великом броју варијетета, од којих многи заиста не повлаче значајну опасност по оне који су мете прогонитеља (Sinclair, Frieze, 2002: 186). Са друге стране, иако је прогањање запостављено у криминално-политичком смислу, савремена уметност обилује приказима нежељене пажње и опсесивне љубави према појединцима који се обожавају, идеализују, али и малтретирају. Илустрације ради, наводимо роман *Слатка опседнутост* (*This Sweet Sickness*) Патрише Хајсмит (Patricia Highsmith), по коме је снимљен и истоимени филм. Роман описује ментално пропадање, а потом и крај перспективног истраживача који се патолошки везује за бившу љубав која је одавно отишла својим путем, али и трагичне последице које носе они који се затекну у средишту нечијих опсесивних идеја.

Но прогањање не би смело да буде тек инспирација за белетристику и филмску уметност, јер није реч о изолованој и несвакидашњој појави од које треба направити сензацију за забаве жељну публику. Напротив, широм света пријављују се случајеви прогањања који носе врло опипљиве и тешке последице по оне који су виктимизовани. При томе се различита понашања која прогањање подразумева не могу обухватити већ постојећим инкриминацијама као што су кривична дела против полне слободе, кривична дела против живота и тела и слично, што само наглашава потребу да се овај феномен прецизније дефинише, те да се потом осмисле стратегије за његово сузбијање.

И поред одређених сукобљавања мишљења, данас располажемо једном широко прихваћеном дефиницијом, сходно којој прогањање подразумева вољно, злонамерно и понављано праћење или узнемиравање једног лица којим се угрожава његова безбедност (Meloy и Gothard, према: Rosenfeld, 2004: 10). Иако сматрамо да је та дефиниција и довољно прецизна и довољно сажета, налазимо да није сувишно додати да безбедност ипак не би требало везивати искључиво за очување телесног интегритета.

Постоје и друге дефиниције путем којих се прогањању додају поједини елементи или се одређени елементи пак појашњавају.

Тако, по једној од њих, прогањање обухвата акте ухођења једне индивидуе током одређеног времена, пропраћене претњама и потенцијалном опасношћу по одређену особу која не жели пажњу прогонитеља, при чему се издвајају три кључна елемента: образац по коме се нежељено понашање понавља, имплицитне или експлицитне претње уперене ка пасивном субјекту и, коначно, појаву оправданог страха по сопствену безбедност код виктимизованог лица (Melo, 1998: 2). Но сматрамо да та дефиниција има одређених мањкавости, утолико што у литератури није спорно да понашање које се понавља не мора обухватати само ухођење пасивног субјекта, односно да не мора уопште подразумевати ухођење, већ да радње могу бити веома разноврсне, попут: телефонског позивања жртве, слања писама и електронске поште, бесциљног бављења у околини жртвиног места становања или запослења, доношења нежељених поклона и сличног.

Друге дефиниције се не разликују битно од управо наведених, већ додатно разрађују и описују елементе дате у претходно формулисаним дефиницијама. Тако се прогањање дефинише и као понашање које подразумева два или више аката узнемиравања једног лица путем телефонских позива или писама, или бесмисленим бављењем око куће или места запослења тог лица и оштећењем његове имовине, што све изазива страх, панику и трпљење непријатности од стране пасивног субјекта (Walby, Allen, 2004: 18). Разуме се да су телефонски позиви и писма у том случају узнемиравајућег карактера, односно опцене или увредљиве природе.

Неке дефиниције наглашавају да суштина прогањања није само у угрожавању безбедности у смислу претње по живот и тело, већ исто тако и у нарушавању сфере приватности једне индивидуе. Мишљења смо да такве дефиниције наглашавају изузетно значајан аспект прогањања. Тако Спицберг (Spitzberg) и Кипак (Cupach) прогањање дефинишу као више пута поновљено и нежељено ухођење и инвазију на приватност једног лица од стране познаника који жели интимну везу или полази од претпоставке да ће она уследити (према: Royackers, 2000), али ни ова дефиниција није без мана, с обзиром на то да су у литератури и законодавству далеко

заступљеније дефиниције које не ограничавају прогонитеље само на лица која одраније познају своје жртве.

Налазимо да није спорно да се изнетим дефиницијама може обухватити и прогањање путем савремених информационо-комуникационих технологија. Иначе, све је актуелнија управо злоупотреба интернета ради прогањања, тако да се он у том смислу може користити на два основна начина: 1) за прикупљање информација о жртви које потом могу бити злоупотребљене при прогањању; и 2) за непосредно или посредно комуницирање са жртвом и слање порука које садрже имплицитне или експлицитне претње којима се жртве застрашују (Melo, 1998: 10). Откривање прогонитеља може да буде отежано уколико се поруке шаљу са различитих локација или уколико је прогонитељ довољно технички поткован да прикрије своје трагове (*ibid.*: 10).

Но већ само дефинисање прогањања на мање или више различите начине чини очигледним и један веома значајан проблем који гласи: Како заштитити једну индивидуу од нежељене пажње и узнемиравања, а притом не застранити у инвазивно ограничавање слобода друге особе? На пример, зашто би се учестало доколичење у околини нечијег места становања у једној ситуацији имало сматрати прогањањем, а у другој шетањем или провођењем слободног времена у складу са личним преференцијама? Разлика између првог и другог понашања несумњиво постоји, и она се огледа у томе што се прогањањем задире у аутономију друге личности и у њено право да живи по својој вољи и без присмотре, тако да се оно квалитативно разликује од простог уживања сопствених права и слобода без истовременог узнемиравања другог лица. Ипак, у пракси може да буде врло танка линија између дозвољеног понашања и прогањања, односно између уживања уставом загарантованих слобода и извршења кривичног дела, услед чега неке државе аргументовано оклевају при увођењу нових инкриминација којима би се обухватило прогањање, о чему ће бити речи у другом делу излагања. О тананости поменуте линије разграничења сведочи и дефиниција сходно којој је прогањање део спектра активности које се преклапају са иначе нормалним понашањем коме појединац при-

бегава у жељи да иницира или поново успостави везу са другим лицем (Mullen, Pathé, Purcell, Stuart, према: Sinclair, Hanson Frieze, 2002: 186).

2. Истраживања о прогањању

Када је реч о проучавању прогањања, све су бројнија истраживања о етиологији и феноменологији те појаве. Но треба имати у виду да је „тамна бројка“ и даље велика, јер се жртве не опредељују за пријављивање, било зато што су у специфичним емотивним, породичним и другим односима са прогонитељима, било зато што нису упућене у то да се прогањање може сматрати недозвољеним. Такође, резултате неких истраживања треба прихватити са одређеним резервама, јер се веома често испитаници проналазе међу осуђеним преступницима, затвореницима и пацијентима менталних установа, иако знамо да међу прогонитељима има и много оних који никада нису процесуирани, било зато што нису пријављени, било зато што њихово понашање није сматрано довољно опасним (Rosenfeld, 2004: 11). Због тога су се истраживачи довијали на различите начине не би ли дошли до што поузданијих података о размерама и појавним облицима прогањања. Тако је истраживачки центар у Денверу (САД) 1997. године спровео национално истраживање путем телефонске анкете, које је обухватило узорак од 8.000 пунолетних мушкараца и 8.000 пунолетних жена. Резултати су указали на то да је чак 8% испитаница, односно 2% испитаника у неком моменту било жртва прогањања, из чега произлази процена да у САД милион жена и 400.000 мушкараца на годишњем нивоу бивају виктимизовани прогањањем (према: Meloy, 1998: 3). Свега половина оштећених пријавила је прогањање полицији, што је резултирало хапшењем у једној четвртини случајева, док је кривично гоњено око 12% пријављених наводних прогонитеља (*ibid.*: 3).

У САД су спровођена и истраживања која су се фокусирали искључиво на прогањање које врше бивши партнери спрам лица са којима су претходно били у емотивној вези, будући да су се претходних деценија и медији и јавност више интересовали за

случајеве прогањања славних личности од стране ментално болесних прогонитеља, запостављајући партнерско прогањање. Иначе, прогањање бивших партнера много је заступљеније и малигније но што се то на први поглед чини, те самим тим његово проучавање има и већи друштвени значај. Такође, тај облик прогањања је заступљенији од свих других облика прогањања (Roberts, 2002: 1070). Једно истраживање је указало на то да је понашање бивших партнера-прогонитеља опасније но понашање прогонитеља који претходно нису били блиски са жртвом, или је пак нису ни познавали, те да у више од половине таквих случајева долази до напада на телесни интегритет (Logan, 2010: 8). Срећна околност је да се забрана приласка жртви показала као ефикасна, јер се у чак 61% до 65% случајева прогањање није понављало након изрицања забране (*ibid.*: 10), на шта вероватно утиче и то што прогонитељи – бивши партнери обично нису душевно болесни (*ibid.*: 8). Логаново истраживање је значајно и зато што је сумирало резултате других студија које су процењивале обим и природу штетних последица које произлазе из прогањања од стране блиског лица. Жртве бивших партнера трпе трауме, узнемиреност и страх који могу оставити трајне последице, мењају животне навике, принуђене су да се селе и слично, при чему, иако то није тако очигледно, последице трпи и друштво. Тако су Макс (Max), Рајс (Rice), Финклстајн (Finkelstein), Бардвел (Bardwell) и Ледбетер (Leadbetter) проценили да је материјална штете од прогањања у САД износила 342 милиона долара само у 2003. години, уколико се узму у обзир умањена продуктивност прогањаних и трошкови менталне здравствене заштите (*ibid.*: 11–14).

Још једно занимљиво истраживање о прогањању спроведено је у Манхајму у Немачкој. Истраживачи су послали упитнике на кућне адресе 1.000 жена и 1.000 мушкараца старих између 18 и 65 година. После попуњавања првог упитника, испитаницима за које је утврђено да су били жртве понављаног узнемиравања у трајању дужем од две недеље, и да су услед тога били уплашени за своју безбедност, постављена су додатна питања. Утврђено је да је од укупног броја лица која су попунила иницијални упитник

(679, од чега чак 400 жена) њих 11,6% било жртва прогањања, при чему су жртве у 87% случајева биле жене, а прогонитељи у 86% случајева мушкарци. Занимљиво је да су жене махом прогањане од стране мушкараца (91%), док су мушкарци били прогањани од стране припадника оба пола (у 44% случајева мушкараца је прогонио други мушкарац). Саме радње прогањања понављале су се са учесталošћу од свега неколико пута за цео период прогањања, преко неколико пута месечно и неколико пута недељно, до свакодневно и више пута на дан. Када су у питању односи прогонитеља и жртве, у чак 76% случајева жртва је познавала прогонитеља, односно била је с њим у емотивној вези у 32% случајева. Даље, прогонитељ је раније био партнер садашњег жртвиног партнера у 3% случајева, односно жртвин пријатељ или познаник у 20% случајева, те колега са посла у 9%, клијент или странка у 1% и члан жртвине породице у 4% случајева. Мотиви прогонитеља тичали су се: жеље за остваривањем емотивне везе у 35% случајева; настављања претходно прекинуте везе у 30% случајева; љубоморе, зависти и нарушеног односа поверења у 32% случајева; освете у 27% случајева и повређености услед одбијања у 24% случајева, с тим што је у неким ситуацијама у питању била и комбинација више мотива. Узнемиравање се испољавало кроз нежељено позивање телефоном (у чак 78% случајева), доколичење у близини пасивног субјекта, слање писама, електронске поште и факсова, праћење, покушавање контакта путем посредника, стајање на вратима и остављање порука испред њих, ухођење аутомобилом, оштећење имовине (у 17% случајева), неовлашћен улазак у стамбене просторије, слање поклона, наручивање роба у име пасивног субјекта и слање писаних садржаја увредљивог карактера. У 31% случајева дошло је до угрожавања телесног интегритета, а чак 73% жртва било је принуђено да, у мањој или већој мери, мења своје животне навике услед прогањања, на пример да мења број телефона, да предузима додатне мере за сопствену безбедност, али и да мења запослење и место становања. Последице по ментални статус оштећених огледале су се у узнемирености која се појавила у чак 56% случајева, анксиозности, поремећајима спавања, депресији и

нападима панике, а неки оштећени су трпели и болове у стомаку и главобоље. Као и бројне друге студије, и та је потврдила да највећи ризик да буду виктимизоване сноси млађе жене (Dressing, Kuehner, Gass, 2005: 168, 169).

Када је реч о узроцима прогањања, јасно је да се они првенствено крију у искривљеној перцепцији прогонитеља, односно у томе што он сматра да се заправо бори за љубав и за поштовање које треба да му пружи особа која је у средишту његове опсесије. Мотиви који покрећу прогонитеље су веома комплексни и разликују се у зависности од типа прогањања. Психодинамична теорија објашњава да прогањању претходи креирање нарцисоидне бајке у коју је укључена и будућа жртва, али да немогућност реализације фантазије изазива осећај срама код прогонитеља, од кога се он брани бесом и тиме што се окреће против жртве, при чему негирање вредности жртве може да омогући поновно веровање у нарцисоидну бајку (Meloy, 1998: 6). Даље, како Никол (Nicol) наводи, бивши партнери – прогонитељи сматрају да су неправедно одбачени од стране љубавника, те зато имају потребу да им докажу да нису били у праву када су се одрекли пажње која им је нуђена. Прогонитељи који нису ни били у блиским односима са жртвом, пак, осећају да их је жртва увредила својим поступањем и да то не сме да прође некажњено, док прогонитељи који желе да ступе у блиске односе са прогоњенима најпре идеализују пасивног субјекта, а када жртва учини нешто што је у очима прогонитеља нечасно, и тиме поквари ту идеалну слику, почињу да бивају вођени поривом да жртву врате на пут моралности, што је веома уобичајено у случајевима прогањања славних личности (Nicol, 2006: 130). Међутим, посебно забрињава то што истраживања углавном нису успела да издвоје неке специфичне карактеристике, нити специфичне образце понашања када су у питању жртве прогањања (Roberts, 2002: 1071), што наводи на закључак да свако може бити виктимизован и да појединац лично мало тога може да учини како би то спречио.

Резултати различитих студија своде се на више кључних опаски о феномену прогањања, које су готово универзално применљиве. Тако Мелој (Meloy), између осталог, констатује: да су прогоните-

љи већином мушкарци, док су жртве већином жене; да постоји позитивна корелација између раније осуђиваности, менталних болести и болести зависности, на једној страни, и прогањања, на другој; да највећи број прогонитеља ипак није у стању психозе при предузимању самих радњи узнемиравања; да су прогонитељи неретко особе које и иначе немају успеха у успостављању и одржавању интимних односа и да је прогањање често последица изолованости и усамљености; да је најчешћи облик прогањања онај који подразумева узнемиравање бившег партнера; да прогањање обично траје месецима и годинама; да већина прогонитеља не примењује физичко насиље, али да ће у случају када до њега ипак дође пре свега бити угрожен субјект којим је прогонитељ опседнут, а не трећа лица или имовина; да мотивација, можда супротно општеочекиваном, није сексуалне природе, већ да је углавном реч о љутњи и негативним осећањима спрам жртве, као и да жртве могу претрпети озбиљне последице по ментално благостање услед прогањања (Meloy, 1997: 4–6).

3. Кривичноправна реакција

Први закон који санкционише прогањање донет је у САД, у Калифорнији, током 1990. године, и то због више случајева прогањања који су се окончали фаталним исходом, природно изазвавши оштре реакције и огорчење јавности. Међу таквим трагичним случајевима је убиство младе глумице Ребеке Шејфер (Rebecca Schaeffer) 1989. године, коме је претходио покушај убиства Терезе Салдана (Theresa Saldana), такође глумице, још 1982. године (Saunders, 1997: 25). У наредним годинама су и друге федералне државе инкриминисале прогањање уз разлике у самом називу кривичног дела и у појединим његовим елементима. Тако члан 646.9 калифорнијског кривичног закона предвиђа да ће за прогањање одговарати свако ко на свестан, злонамеран и репетитиван начин узнемирава другога, као и свако ко прети другоме са циљем да код те особе изазове разумљив страх за сопствену безбедност и безбедност чланова уже породице те особе, при чему је реч о претњи која

се може схватити као реална и остварива. Предвиђена је затворска казна и новчана казна, а постоји и могућност изрицања обе казне. Такође, уколико постоји одговарајућа забрана приближавања и узнемиравања жртве која је већ била на снази, а учинилац се оглуши о њу, то може резултирати строжом затворском казном, при чему и чињење тог дела у поврату резултира строжом казном. Даље, уколико се оцени да је то потребно, постоји могућност уписивања прогонитеља у регистар сексуалних преступника, што повлачи бројна ограничења слободе у будућности.

Калифорнијски законодавац потом прецизира да се под узнемиравањем подразумева свесно и вољно предузимање аката са циљем да се жртва озбиљно узнемири и малтретира, при чему такви акти не служе никаквој легитимној сврси. Понављање аката означава две или више радњи које се понављају указујући тако на намеру да се узнемиравање врши на трајан начин, без обзира на то колико је узнемиравање фактички трајало. Озбиљна претња подразумева писану или усмену претњу, као и ону упућену путем електронских средстава комуницирања, али и претње које произлазе из самог обрасца понашања или из комбинације свега онога што произлази из писаног, вербалног и електронског изражавања и понашања учиниоца. Битно је да претње изазивају оправдан страх код жртве, као и да целокупан контекст указује на то да је жртва веровала да се оне могу реализовати, при чему није потребно да се докаже како је учинилац имао намеру да претње заиста и реализује. Услед тога за прогањање може одговорати и лице које је било лишено слободе у тренутку узнемиравања, дакле и поред тога што су шансе за остваривање претњи готово искључене.

Но, како Ројакерс (Royackers) и други аутори истичу, недостатак калифорнијског решења је у томе што постојање кривичног дела ипак везује за постојање претње, ако не експлицитне, оно бар имплицитне. То значи да би прогонитељи уз одређено модификовање свог поступања ипак могли неометано да наставе са узнемиравањем. Мишљења смо да инсистирање на претњи заиста умањује интензитет заштите сфере приватности сваког појединца, иако се суштина прогањања управо огледа у томе да се задира у приватан

живот и аутономију независно од жеља и воље пасивног субјекта. При томе свако од нас треба да има могућност да ужива у својој приватности, како би развио самопоштовање и самопоуздање, те како би се изразио као личност (Royakkers, 2000).

Тако законско решење из Калифорније представља значајан искорак у правцу заштите жртава прогањања, али се такође одликује и крупним недостацима. Зато су законодавци у другим земљама настојали да, мање или више успешно, другачије дефинишу кривично дело прогањања, инсистирајући на елементима путем којих ће се прогањање суштински разликовати од добро познатих инкриминација које већ традиционално штите телесни интегритет и приватност.

У нашем суседству, у Републици Хрватској, Казнени закон (*Народне новине*, бр. 125/2011), који би требало да ступи на снагу 1. јануара 2013. године, такође предвиђа инкриминацију којом се практично забрањује прогањање. Наиме, у члану 140 тог законског текста предвиђено је „наметљиво понашање“. Сматрамо да је такав назив инкриминације врло примерен и да успешно осликава суштину узнемиравања путем прогањања, јер је заиста реч о томе да неко жели да се наметне другоме не поштујући његово изричито одбијање таквих покушаја. Хрватски законодавац предвиђа да ће се онај ко трајно и током дужег времена прати или уходи другу особу или с њом успостави или настоји да успостави нежељени контакт или је на други начин застрашује и тиме код ње изазове тескобу или страх за личну сигурност или сигурност блиских особа, казнити казном затвора до једне године. У другом ставу је предвиђен тежи облик кривичног дела који постоји у случају када се наметљиво понашање предузима спрам садашњег или бившег брачног или ванбрачног друга или истосполног партнера, односно особе с којом је починитељ био у интимној вези, или спрам детета, у ком случају се може изрећи казна затвора до три године. Напоменимо да се то дело налази у глави кривичних дела против личних (особних) слобода, што у потпуности одговара природи прогањања коју описују актуелна научна истраживања и истовремено говори о тежњи законодавца да се том инкриминацијом пре свега очува

аутономност појединца. Зато је посебно битно то што законодавац не говори само о изазивању страха по сигурност жртве и њене породице, већ спомиње и изазивање осећаја тескобе коју жртва може подносити једнако тешко као и страх по сопствену безбедност.

И многе друге државе су у своја законодавства увеле сличне инкриминације, са циљем да се спречи прогањање које у доба савремених средстава комуникације заиста може да се оствари на неограничен број начина. Иако међу тим инкриминацијама постоје извесне разлике, суштина је ипак иста и огледа се пре свега у заштити личних слобода. Разлике се углавном односе на неједнако дефинисање обележја аката путем којих се узнемиравање врши, те на различито дефинисање карактера претњи које се упућују. Тако данас, осим већ поменутих држава, прогањање забрањују Белгија, Француска, Италија, Ирска, Велика Британија, Холандија, Аустрија, Немачка, Јапан, Канада, Аустралија и друге земље.

Оправданост увођења нове инкриминације готово да се више нигде и не доводи у питање, јер је тешко аргументовано оспорити право жртава да се заштите од нечијег упада у различите сфере приватног живота. Но то свеједно не решава проблем потенцијалног претераног ограничавања личних слобода уколико се прешироко дефинишу радње које се имају сматрати недозвољеним. Управо се у САД стога много говорило о проблемима које проузрокује кривично дело прогањања када је у питању поштовање права и слобода у складу са првим амандманом на Устав САД. Тај амандман, између осталог, гарантује и слободу изражавања мисли, па се самим тим поставља питање до које мере је прихватљиво да се инкриминише већ и само писање одређених порука које се упућују жртвама, односно да се инкриминише говор одређене садржине. У том погледу се многи проблеми јављају особито при комуницирању путем друштвених мрежа на интернету, где се уз минималан напор и практично без трошкова могу објављивати сви могући садржаји. Такође, не треба губити из вида да се на друштвеним мрежама често исхитрено објављују разноразни ставови о којима аутори претходно нису подробно размислили, као и да написана реч у одсуству живе комуникације може да се тумачи на много начина. То значи да

би многи услед своје непромишљености, па и ниског нивоа вербалне културе, и нехотимично предузимали противправна понашања.

У вези са наведеним, у литератури се истиче да су многе федералне државе у САД током деведесетих година протеклог века понекад и брзоплето доносиле прописе против прогањања, услед чега је у законима неретко било недоречености и претераног уопштавања. Те појаве се свакако и не могу избећи без обзира на савршеност примењене правне технике, просто зато што норма треба да се примени на неодређен број врло различитих случајева који ће се догађати у пракси, тако да се судовима мора оставити мањи или већи простор за слободну интерпретацију (Ferrante, 2011: 18). Ипак, пракса је показала да одредбе о прогањању и те како имају своју легитимну сврху, те да проблеме непрецизности у законским текстовима треба решавати одговарајућим изменама и допунама којима ће се онемогућити неусклађеност са Уставом, а не одустајањем од инкриминисања прогањања (Miller, 1993: 1339).

Разуме се да се овај проблем не тиче само САД, нити само првог амандмана на тамошњи устав. Проблем је много шири и погађа практично све државе, јер је готово неограничен број радњи путем којих се прогањање може предузимати, што се сукобљава са добро познатим постулатом у гарантовању слобода, који гласи да је дозвољено све оно што није забрањено (Laws, 2000: 256). Дакле, поставља се питање како пружити заштиту од наметљивог понашања, а истовремено не прећи границу иза које следи претерано и арбитрарно ограничавање слобода. Једини пут за избегавање овог проблема јесте прецизније дефинисање прогањања, али и усаглашавање судске праксе и заузимање чвршћих ставова у вези са конкретним облицима у којима се прогањање остварује. Иако је реч о појави која постоји вековима, треба бити свестан тога да судска пракса на ову тему тек треба да се развија, услед чега не можемо очекивати да ће се лако и брзо доћи до одговора на сва отворена питања.

Управо услед тежње да се прогањање што боље обухвати одговарајућим нормама, у САД наилазимо на различито дефинисање радње и последице овог кривичног дела у различитим државама.

Тако неке државе прописују да кривично дело постоји само онда када су жртве заиста биле уплашене понашањем прогонитеља, док друге сматрају да је довољно да су предузете радње за које се уобичајено може сматрати да су подобне да изазову страх код већине људи, без обзира на то како се оштећени осећао у конкретном случају (Catalano, 2012: 3). Такође, неки од закона захтевају да тужилац докаже да је постојао страх од смрти или наношења телесних повреда, док је по другим законима довољно и да се докаже да су жртве претрпеле узнемиреност (*ibid.*: 3).

Коначно, поставља се питање каква је ситуација у погледу прогањања у Србији. С обзиром на то да прогањање није препознато као кривично дело у нашем законодавству јасно је да не може бити говора ни о неким значајнијим истраживањима распрострањености тог феномена. Изузетак представља истраживање о сајбер прогањању које је током 2009. године спровео Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду и истраживачи Ковачевић-Лепојевић и Лепојевић. Предмет истраживања било је континуирано и систематско узнемиравање пунолетних жена и мушкараца путем информационо-комуникационих технологија, то јест путем телефонске технологије, технологије за праћење и надгледање (камере, GPS, прислушни уређаји) и рачунарских мрежа и интернета. Коришћен је узорак формиран по методу „грудве снега“, који је на крају обухватио 237 испитаника, и то студената, запослених (државна управа, научноистраживачке установе, привреда и друго) и незапослених, а испитаници су попуњавали анкету упућену електронском поштом. У 39,6% случајева испитаници су сматрали да су били жртве прогањања. Што се тиче облика узнемиравања, испитаници су се најчешће сусретали са инсистирањем на нежељеној комуникацији (87,5%), ширењем негативних коментара и гласина (33,3%), слањем заражених фајлова (29,1%), неовлашћеним коришћењем података (25%), охрабривањем других на узнемиравање (20,8%) и другим. Занимљиво је да је 54,1% испитаника изјавило да нису били уплашени у време прогањања, као и да у 87,5% случајева жртве нису

никоме пријавиле прогањање (Ковачевић-Лепојевић, Лепојевић, 2009: 96–104).

Када је реч о кривичном законодавству, већ је напоменуто да прогањање није инкриминисано у Србији. Но уколико посматрамо неке друге инкриминације из наше позитивне регулативе, закључујемо да оне макар посредно и делимично могу обухватити „вољно, злонамерно и понављано праћење или узнемиравање једног лица којим се угрожава његова безбедност“, односно прогањање по Мелоју и Готарду (Gothard). Тако члан 138, став 1 (кривично дело угрожавање сигурности) Кривичног законика Републике Србије (*Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009 и 111/2009) предвиђа да ће се онај ко угрози сигурност неког лица претњом да ће напасти на живот или тело тог или њему блиског лица казнити казном до три године затвора. Жртве прогањања би могле стога бити заштићене том инкриминацијом у случајевима када је дошло до формулисања одређене претње, што ипак не обухвата све оне случајеве у којима је нарушена жртвина приватност и када се она осећа угрожено, без обзира на то што претња није изречена, па чак ни наговештена. У претходним излагањима смо појаснили да се прогањањем не може сматрати један изолован акт, већ да је у питању континуирано предузимање одређених аката усмерених на произвођење одређене последице (инвазија на сигурност и приватност жртве), при чему сваки акт посматран изоловано може бити у потпуности легалан (на пример, позивање жртве на састанак и поклањање цвећа), што само наводи на закључак да се кривичним делом из члана 138 Кривичног законика ипак не могу заштитити жртве прогањања. Такође, угрожавање сигурности изискује наступање последице у виду осећаја једног лица да је његова безбедност заиста доведена у питање (Стојановић, 2006: 380), док прогањање по својој природи не подразумева нужно да лице страхује за сопствени физички интегритет, нити за безбедност себи блиских лица, већ је довољно да жртва осећа да неко озбиљно нарушава сферу њене приватности и да својим понашањем драстично утиче на квалитет њеног живота. Коначно, јасно је да се при формулисању угрожавања сигурности

ипак није мислило на сферу љубавних и личних односа, који се пре свега доводе у везу са прогањањем.

Даље, делимична заштита жртва прогањања могла би се остварити применом одредаба Кривичног законика о насиљу у породици. Наиме, основни облик кривичног дела насиље у породици из члана 194, став 1 Кривичног законика постоји онда када неко применом насиља, претњом да ће напасти на живот или тело, дрским или безобзирним понашањем угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице. При томе се чланом породице, сходно члану 112, став 28 Кривичног законика, сматрају: супружници, њихова деца, преци супружника у правој линији крвног сродства, ванбрачни партнери и њихова деца, усвојилац и усвојеник, хранилац и храненик, као и браћа и сестре, њихови супружници и деца, бивши супружници и њихова деца, те родитељи бивших супружника, ако живе у заједничком домаћинству, као и лица која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено, иако никада нису живела у истом породичном домаћинству. Јасно је да, и поред широког дефинисања чланова породице, том инкриминацијом не могу адекватно бити заштићене све потенцијалне жртве прогањања. Наиме, у претходним излагањима је појашњено да жртве прогонитеља, осим бивших и садашњих партнера, пријатеља и познаника, могу да буду и лица која се никада нису ни упознала са својим прогонитељима, на пример јавне личности којима су њихови обожаваоци опседнути. Дакле, многа потенцијално угрожена лица просто не могу да се подведу под чланове породице. Даље, насиље у породици почива, као што и сам назив каже, на примени насилних аката, што, како смо видели, не мора увек да буде својствено прогањању.

Жртве прогањања би могле донекле бити заштићене и путем инкриминација као што су нарушавање неповредивости стана (члан 139 Кривичног законика), неовлашћено прислушкивање и снимање (члан 143 Кривичног законика) и друга кривична дела против слобода и права човека и грађанина из нашег Кривичног законика. Међутим, таква заштита ипак није адекватна стога што није усмерена на оно што је суштина прогањања, а то је

наметљиво успостављање контакта са лицем које то очигледно не жели. Заштитни објекат у тим случајевима није истоветан, јер се код прогањања заштита пружа и безбедности и личној сфери, при чему су очување неповредивости стамбеног простора и тајности појединих облика комуникације тек неке од компоненти које творе ту личну сферу.

Са друге стране, Кривични законик међу општим одредбама којима се уређују кривичне санкције садржи једну специфичну меру безбедности. То је мера забране приближавања и комуникације са оштећеним којом суд може учиниоцу кривичног дела забранити приближавање оштећеном на одређеној удаљености, односно забранити приступ у простор око места становања или места рада оштећеног и даље узнемиравање оштећеног, односно даљу комуникацију са оштећеним, под условом да се оправдано може сматрати да би даље вршење таквих радњи од стране учиниоца кривичног дела било опасно по оштећеног (члан 89а, став 1 Кривичног законика). Та релативно нова мера безбедности може трајати до три године, а уведена је путем измена и допуна Кривичног законика како би се оштећеном обезбедила адекватнија заштита. Та мера се може изрећи уколико је учиниоцу изречена новчана казна, рад у јавном интересу, одузимање возачке дозволе, условна осуда и судска опомена (Кривични законик, члан 80, став 6). Иначе, мере безбедности по својој природи представљају кривичне санкције које пре свега служе специјално-превентивној функцији, утолико што је социјално-етички прекор према учиниоцу кривичног дела ту у другом плану, док је отклањање опасности од поновног вршења кривичног дела приоритетно (Стојановић, 2005: 309, 310). Тако се и изрицањем мере безбедности забране приближавања и комуникације са оштећеним учинилац онемогућава у даљем узнемиравању конкретног лица, док ће се изрицањем неке друге кривичне санкције нагласити негативно вредновање његовог понашања од стране суда и утицати на друга лица која би следила његов пример. Сматрамо да увођење те мере безбедности представља значајан искорак у правцу потпуније заштите жртава.

4. Закључна разматрања

И поред тога што законодавства у неким земљама попут наше не препознају кривично дело прогањања, очигледно је да прогањање представља веома битан друштвени проблем и да његове размере нису занемарљиве. Случајеви у којима су жртве изгубиле живот, али и случајеви у којима су оне тихо и трајно терорисане и принуђаване да мењају своје животне навике, указују на то да проблем прогањања не може бити препуштен спонтаној саморегулацији.

Модерне технологије и убрзани начин живљења само наглашавају потребу за стратешким сагледавањем проблема прогањања, зато што савремена средства комуникације, попут интернета, друштвених мрежа и мобилне телефоније, драстично олакшавају нежељено уплитање у туђу приватну сферу. У савремено доба сви смо практично изложени на својеврсној сцени, при чему послови и функције које обављамо, као и начин функционисања модерног друштва изискују да једни другима будемо лако доступни. Ипак, то још увек не би смело да значи да можемо самовољно нарушавати нечију приватну сферу, да се намећемо другима и да инсистирамо на томе да будемо део нечије свакодневице – чак и када се тај неко изричито изјашњава да не жели наше присуство и пажњу. Стога се пред правни систем ставља комплексан задатак да повуче границе између дозвољеног и недозвољеног задирања у туђу личну сферу и осећај безбедности, односно да одвоји изражавање сопствених мисли, жеља и осећања од спутавања мисли, жеља и осећања друге особе.

Граница након које настојање једне особе да проводи време са другом особом, да је воли и упознаје престаје да буде само изражавање сопствене личности и осећања, а постаје угњетавање друге личности и занемаривање њених потреба, јесте тренутак када та друга особа изрази своје изричито неслагање са таквим аспирацијама. Сматрамо да се од наведеног момента свако даље очигледно инсистирање на настављању комуникације и продубљивању односа може сматрати прогањањем, а да кривичноправну за-

штиту жртве не би требало условљавати вербализовањем претње, а посебно не манифестовањем каквог конкретног насилног акта.

Иако одређене одредбе нашег позитивног кривичног законодавства омогућавају извесну посредну заштиту од прогањања, налазимо да се зона инкриминисаних понашања не би неосновано проширила увођењем кривичног дела прогањања у наш систем. Наиме, верујемо да би прописивање такве инкриминације могло имати позитивне генерално-превентивне ефекте, те да се прогонитељи у том случају не би могли правдати да нису били свесни тога да је њихово понашање прешло границу уобичајеног толерисања и да је прерасло у недозвољено понашање. При томе не треба губити из вида да прогањање није само тема филмова и књижевних дела, или део стварности неких других земаља, чему у прилог говоре, нажалост, и натписи из црних хроника наше штампе.

Литература

- Catalano, S. (2012): *Stalking Victims in the United States – Revised*, US Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, http://www.pdfdownload.org/pdf2html/view_online.php?url=http%3A%2F%2Fbjs.ojp.usdoj.gov%2Fcontent%2Fpub%2Fpdf%2Fsvus_rev.pdf; приступљено 13. октобра 2012.
- Dressing, H., Kuehner, C., Gass, P. (2005): Lifetime prevalence and impact of stalking in a European population, Epidemiological data from a middle-sized German city, *The British Journal of Psychiatry*, 187, 168–172.
- Ferrante, M. (2011): Argentina, u: K. Heller, M. Dubber (eds.), *The Handbook of Comparative Criminal Law*, Stanford, Stanford University Press, 12–48.
- Giorgi-Guarnieri, D., Narko, M. (2007): Stalking: Introduction, Definition and Epidemiology, u: D. Pinals (ed.), *Stalking: Psychiatric Perspectives and Practical Approaches*, Oxford / New York, Oxford University Press, 3–26.

- Ковачевић-Лепојевић, М., Ковачевић, Б. (2009): Жртве сајбер прогањања у Србији, *Темуда*, 3, 89–108.
- Laws, J. (2000): The rule of reason – an international heritage, u: M. Andenas, D. Fairgrieve (eds.), *Judicial Review in International Perspective, Liber Amicorum in Honour of Lord Slynn of Hadley*, The Hague, Kluwer Law International, 247–258.
- Logan, T. (2010): *Research on partner stalking: Putting the pieces together*, Lexington, University of Kentucky, Department of Behavioral Science & Center on Drug and Alcohol Research.
- Meloy, J. R. (1998): The Psychology of Stalking, u: J. R. Meloy (ed.), *The Psychology of Stalking: Clinical and Forensic Perspectives*, San Diego, Academic Press, 2–21.
- Miller, R. (1993): “Stalk talk”: A first look at antistalking legislation, *Washington and Lee Law Review*, 50 (3), 1303–1339.
- Николић-Ристановић, В., Ковачевић-Лепојевић, М. (2007): Појам, карактеристике и друштвени одговори, *Темуда*, 4, 3–12.
- Roberts, K. A. (2002): Stalking Following the Breakup of Romantic Relationships: Characteristics of Stalking Former Partners, *Journal of forensic sciences*, 47 (5), 1070–1077.
- Rosenfeld, B., Harmon, R. (2002): Factors associated with violence in stalking and obsessional harassment cases, *Criminal justice and behavior*, 29 (6), 671–691.
- Rosenfeld, B. (2004): Violence Risk Factors in Stalking and Obsessional Harassment: A Review and Preliminary Meta-Analysis, *Criminal Justice and Behavior*, 31 (9), 9–26.
- Royakkers, L. (2000): The Dutch Approach To Stalking Laws, *California Criminal Law Review*, 3, 1–14, <<http://www.boalt.org/CCLR/v3/v3royakkersnf.htm>>; приступљено 11. октобра 2012.
- Russell, J. (2012): Stalking – the terrifying crime the law may at last be taking seriously, *Guardian*, 6. март, <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2012/mar/06/stalking-crime-law-taking-seriously>; приступљено 12. октобра 2012.
- Saunders, R. (1998): The Legal Perspective on Stalking, u: J. R. Meloy (ed.), *The Psychology of Stalking: Clinical and Forensic Perspectives*, San Diego, Academic Press, 28–48.

- Sinclair, C., Frieze, Hanson I. (2002): Initial courtship behavior and stalking, How should we draw the line?, у: K. Davis, I. Hanson Frieze, R. Maiuro, *Stalking: Perspectives on Victims and Perpetrators*, New York, Springer Publishing Company, 186–212.
- Стојановић, З. (2005): *Кривично право – општи део*, једанаесто издање, Београд, Правна књига.
- Стојановић, З. (2006): *Коментар Кривичног законика*, Београд, Службени гласник.
- Walby, S., Allen, J. (2004): *Domestic violence, sexual assault and stalking: Findings from the British Crime Survey*, London, Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
- Казнени закон Републике Хрватске, *Народне новине*, бр. 125/2011.
- Кривични законик Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009 и 111/2009.

STALKING AND THE MECHANISMS OF REACTION

SUMMARY: The paper examines the phenomenon of stalking, which has been the subject of considerable attention of the professional and general public starting from the end of the last century and onwards. Although it may seem that stalking is relatively benign problem compared with other harmful occurrences and other forms of violence, this notion is wrong. Actually, it is not uncommon for stalking to involve inflicting injuries and other dangerous consequences. Above all, stalking implies overstepping of the boundaries of intimacy and privacy, which could have a serious negative impact on the quality of life of stalking victims. The author also analyzes some widely known definitions of stalking and summarizes the findings of couple of stalking studies. Afterwards, author examines the mechanisms of criminal law reaction, as well as the problem of effective protection against stalking while at the same time avoiding the problem of over-criminalisation and the problem of imposing *excessive restrictions on freedom*. Finally, the author analyzes

serbian criminal law, by accentuating that it currently does not incriminate stalking.

KEY WORDS: *stalking, security, privacy, criminal law.*

Изјава

Овај рад до сада није био објављен, нити ће бити понуђен неком другом за објављивање.

Писан је наменски за часопис *Civitas*.

Милица Ковачевић, с. р.

Prof. dr Aleksandar Vasić
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkić“, Novi Sad
aleksandarvasic1966@yahoo.com

UDK 159.9:929 Spearman
Originalni naučni rad
Primljen: 31. 5. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

CHARLES E. SPEARMAN (1863–1945) I FAKTORSKA ANALIZA POSLE 110 GODINA

SAŽETAK: Godine 2014. navršava se 110 godina od objavljivanja dva članka Charlesa Edwarda Spearmana (1863–1945), tada još uvek studenta u srednjim godinama života. Spearmanovi radovi iz 1904. godine su neizbežno štivo za izučavanje istorije moderne psihologije. Osnovni razlog za to je što su ti radovi prekretnica u nastanku i razvoju prve empirijski potkrepljene, dimenzione teorije u psihologiji individualnih razlika. Međutim, pored istorijskog, ti radovi imaju i teorijski i metodološki značaj i zbog toga su aktuelni danas jednako kao i pre više od sto godina. U prvom radu uspostavljeni su temelji jednog još uvek dominantnog modela merenja u savremenoj psihologiji, a u drugom temelji kvantitativnih, dimenzionih teorija ličnosti ili individualnosti. Zajedno, ti Spearmanovi radovi predstavljaju odlučujući doprinos razvoju moderne psihologije na svim nivoima naučnog saznanja – supstantivnim, matematičko-statističkim, kao i na njima zasnovanim modelima merenja. Jedan od ključnih Spearmanovih doprinosa modernoj psihologiji je faktorska analiza koja danas predstavlja porodicu više relativno različitih multivarijantnih postupaka modeliranja podataka u istraživanjima struktura i procesa. Na osnovu faktorske analize tokom 20. veka nastale su gotovo sve značajnije psihološke teorije o strukturama i razvoju sposobnosti, osobina ličnosti, motivacija, emocija i stanja. Zato je danas znatan deo psiholoških istraživanja i prakse direktno ili posredno zasnovan ne samo na Spearmanovom modelu kognitivnih sposobnosti, nego i na njegovom inicijalnom prilogu u razvoju faktorske analize kao multivarijantnog matematičko-statističkog modela i iz njega izvedenog modela merenja.

KLJUČNE REČI: *Charles E. Spearman, individualne razlike, modeli merenja, faktorska analiza.*

Čitavo znanje – dalje od onog o prostom izolovanom javljanju – odnosi se na pravilnosti. Među njima je malo onih koje se mogu smatrati apsolutnim, kao što su matematičke implikacije i mehanički zakoni. Ali velika većina su samo parcijalne... U psihologiji, možda više nego u bilo kojoj drugoj nauci, teško je pronaći potpuno stabilna sadešavanja; povremeno, odista, javljaju se pravilnosti koje su dovoljne da bi se smatrale zakonima, ali beskonačno veći deo do sada zabeleženih posmatranja odnosi se na manje ili više istaknute tendencije da jedan događaj ili svojstvo ide sa drugim.

(Spearman, 1904a: str. 72)

Uvod

Godine 2004. navršilo se 100 godina od objavljivanja dva članka u *Američkom žurnalu za psihologiju* (*American Journal of Psychology*) čiji je autor Charles Edward Spearman (1863–1945), tada 40-godišnji doktorand pri Laboratoriji za eksperimentalnu psihologiju Univerziteta u Leipzigu. Prvi rad nosi naslov „*Dokaz i merenje povezanosti između dve stvari*“ (Spearman, 1904a) i u njemu se saopštavaju novine u razvoju matematičko-statističkih modela sa dve varijable. Taj članak je i začetak još uvek aktuelnog modela merenja poznatijeg kao klasična teorija testa (Crocker & Algina, 1986; Fajgelj, 2009; Vasić i Šarčević, 2013). U drugom članku, čiji je naslov „*Opšta inteligencija, objektivno određena i merena*“ (Spearman, 1904b), izveštava se o rezultatima istraživanja na osnovu kojih je začeta gradnja prvog kvantitativnog modela strukture kognitivnih sposobnosti (Jensen, 1998; Lubinski, 2004; Vasić, 2014). Zajedno, ta dva članka predstavljaju početak razvoja multivarijantnog matematičko-statističkog modela koji je poznat kao faktorska analiza i iz kojeg su izvedene usavršene verzije psiholoških modela merenja (Anderson, 2003; McDonald, 1985, 1999; Mulaik, 1972; Vasić i Šarčević, 2013).

Značaj tih članaka je toliki da je stogodišnji jubilej od njihovog objavljivanja obeležen širom naučne zajednice na više načina. Kao prigodne ilustracije značaja tog pregnuća za psihologiju mogu se navesti neki primeri obeležavanja jubileja. Jedan od danas najuticajnijih psi-

holoških časopisa, *Žurnal za ličnost i socijalnu psihologiju* (*Journal of Personality and Social Psychology*), posvetio je čitav odeljak obeležavanju stogodišnjice nastanka prve empirijski utemeljene, dimenzione teorije kognitivnih sposobnosti (Lubinski, 2004). Prilozi u tom odeljku odražavaju značaj Spearmanovog modela kognitivnih sposobnosti za ukupan dalji razvoj naučnog saznanja o toj klasi varijabli individualnih razlika i njihovoj ulozi u svim oblastima života savremenog čoveka – u zdravlju, obrazovanju, poslovanju, saradnji i ljubavi.

Jubilarne 2004. godine održana je konferencija na Univerzitetu Severna Karolina u Sjedinjenim Američkim Državama (Cudeck & MacCallum, 2007). Tema konferencije bila je faktorska analiza, njeni istorijski i budući razvojni pravci, a sve povodom stogodišnjice objavljivanja Spearmanovih radova. O značaju jubileja govori podrška toj konferenciji od strane američke Nacionalne naučne fondacije (*The National Science Foundation*), Društva za multivarijantnu eksperimentalnu psihologiju (*The Society of Multivariate Experimental Psychology*) i Psihometrijske laboratorije *L. L. Thurstone* pri tom univerzitetu. O tom značaju govore i imena učesnika na konferenciji, među kojima su u lokalnoj psihološkoj zajednici poznatiji: Karl G. Jöreskog, autor jednog postupka ekstrakcije u faktorskoj analizi (metod najveće verodostojnosti – *Maximum Likelihood Method*) koji je doprineo daljem razvoju faktorske analize (konfirmatorna faktorska analiza – *Confirmatory Factor Analysis*) i modeliranja strukturalnim jednačinama (*Structural Equation Modeling*); Robert J. Jennrich, koautor jednog od često korišćenih postupaka u kosougloj analitičkoj rotaciji faktora (direktni *Oblimin*); i Lyle V. Jones, jedan od najbližih saradnika Lewisa Leona Thurstonea (1887–1955), koji se naročito angažovao na daljem razvoju matematičko-statističkih modela i njihovoj primeni u psihološkim istraživanjima.

Nekoliko godina kasnije u jednom broju *Međunarodnog žurnala za epidemiologiju* (*International Journal of Epidemiology*) ponovo je štampan Spearmanov članak o dokazu i merenju povezanosti dveju stvari. Nakon reprinta slede prilozi u vidu komentara o tom delu Spearmanovih doprinosa koji je, očigledno je iz naslova samog časopisa, značajan i za druge, psihologiji manje ili više srodne nauke. U

tim komentarima od Spearmanovih doprinosa posebno se izdvajaju jednostavnije varijante matematičko-statističkih modela sa dve varijable, ali i osnove klasične teorije testa i faktorske analize kao multivarijantnog matematičko-statističkog modela (de Klerk, 2010; Lovie & Lovie, 2010; Perks, 2010).

Za razliku od tih i drugih sličnih obeležavanja stogodišnjeg jubileja, lokalna psihološka zajednica je tim povodom ostala potpuno bez glasa. Koliko je potpisniku ovih redova poznato, nijedan naučnostručni skup ili publikacija nisu obeležili stogodišnjicu objavljivanja Spearmanovih radova i začetak razvoja modela merenja i na njima zasnovanih kvantitativnih, dimenzionih psiholoških teorija. Takvu konstataciju podržavaju i rezultati ankete koju je potpisnik, radeći na ovom tekstu, realizovao unazad nekoliko godina u neposrednom kontaktu na prigodnom i, zbog činjenice da je reč o ličnim poznanstvima, pristrasnom uzorku domaćih psihologa. Jedino eventualno opravdanje za takvu tišinu, bar kada je reč o posvećenima dimenzionoj psihologiji individualnih razlika, jeste gubitak jednog od najvažnijih domaćih priložnika razvoju teorije i postupaka merenja u psihologiji. Ovaj tekst, posvećen Charlesu E. Spearmanu i jednom od njegovih najvažnijih doprinosa, faktorskoj analizi, sa zakašnjenjem od 10 godina pokušava da nadomesti tu neopravdanu i nepravednu tišinu. Spearman to zaslužuje jer je, pored svih doprinosa kojima je zadužio čitavu psihološku zajednicu, značajno doprineo i razvoju psihologije u Srbiji.

Naime, Borislav P. Stevanović (1891–1971), jedan od utemeljivača naučne psihologije u Srbiji i među psiholozima prvi i do sada jedini redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti, stekao je zvanje doktora nauka u Londonu upravo pod mentorstvom Charlesa E. Spearmana (Stevanović, 1927). Kada je Stevanović kao doktor psiholoških nauka aplicirao na mesto docenta na Filozofskom fakultetu u Beogradu, neko je u toj ustanovi smatrao da treba proveriti status tog kandidata (Smiljanić i Vučić, 2001). Spearman je na takvo obraćanje odgovorio da je Stevanović dobro poznat kao psiholog, ocenivši njegov rad kao istaknut i smatrajući da će od kandidata ostati nešto značajno predvidevši mu istaknutu karijeru.

Biografska skica

Malo je raspoloživih izvora iz kojih se može doznati više o Charlesu E. Spearmanu. Pored skromne autobiografije (Spearman, 1930b) tu su još dva korisna biografska izvora. Jedan od njih napisao je povodom Spearmanove smrti pripadnik druge generacije istraživača i njegov učenik Raymond B. Cattell (1945). Drugi važan biografski izvor je, s obzirom na uslove takvog pregnuća, retko informativan doprinos pripadnika treće generacije istraživača, posvećenog spearmanovca Artura R. Jensena (1999, 2000). Retkost raspoloživih izvora sa biografskim podacima o Charlesu E. Spearmanu u potpunoj je nesrazmeri sa brojem izvora koji se odnose na njegove supstantivne i metodološke doprinose. Jensen (1999) na osnovu objektivnih pokazatelja naučnog značaja konstatuje da se, izuzev E. L. Thorndikea, Spearmanovi uticajni savremenici praktično ne navode u tekućoj produkciji izuzev ako nije reč o istorijskim studijama. Za razliku od savremenika, ali i većine drugih priložnika, Spearmanov indeks citiranosti u prvih pola veka nakon smrti pokazuje stabilno i kontinuirano pozitivno ubrzanje. Ipak, nije bilo tako odmah na početku, po objavljivanju članaka iz 1904. godine:

„U prvoj deceniji nakon objavljivanja (članaka iz 1904. godine – *prim. aut.*) desilo se, sa Spearmanom kao i sa Freudom, da glavnina psihologa nije uspela da shvati značaj začetih teorija. U oba slučaja do previda je došlo zbog suptilnosti i originalnosti, ali su Spearmanove teorije u početku tako prošle i zbog tihe matematičke elegancije njihove odore.“

(Cattell, 1945, str. 87)

Jensen (1999) navodi i rezultate ankete sa istraživačima u psihologiji poput Cyrila L. Burta, Raymonda B. Cattella, Hansa J. Eysencka i Philipa E. Vernona koji su imali prilike da budu u neposrednom kontaktu sa Spearmanom. Tu se Spearmanova ličnost opisuje preko varijacija na teme lične uzdržanosti, zatvorenosti, ali i visokih etičkih i intelektualnih vrednosti i naročitog integriteta. Spearman je bio nemilosrdni kritičar koji je retko oklevao da odlučno izrazi svoja stanovišta kad se nije slagao sa drugim mišljenjem i pri tome je još zahtevao empirijske nalaze i na njima utemeljene dokaze. Izgleda da je neposredan kontakt

sa Spearmanom, kao i inače u životu, od presudnog značaja za razumevanje njegove ličnosti jer:

„... oni koji nisu imali lični kontakt s njim ponekad su bili zavedeni njegovim nemilosrdnim odnosom prema nepromišljenim shvatanjima, oštrinom polemika u odbrani vlastitih teorija i takvim provokativnim naslovima radova kao ‘Škola koja završava sve škole’, da ga zamisle kao izolovanog egoistu koji je zaokupljen samo sopstvenim teorijama. Ništa ne može biti dalje od istine. Mogu se navesti mnogi primeri u toj generaciji koji su nezasnovano isticali metod uspešan u jednoj oblasti psihologije kao univerzalni princip ili oni koji su pokušali da hipnotišu psihologe da prihvate neku otrcanu metaforu kao sjajnu novu teoriju ili školu, ali Spearman nije među takvima.“

(Cattell, 1945, str. 90)

Zbog toga je Spearman vrlo brzo stekao mnoge, ne samo kritičare, nego i pritajene ili otvorene neprijatelje (Jensen, 1999; Lovie & Lovie, 2010). Stoga nije čudno što je i sam Spearman opisao svoju karijeru kao „jednu dugu borbu“ (1930b, str. 330). Istovremeno, u opisima ličnosti učitelja i kolege, Spearman je prepoznat kao odan, posvećen i istrajan mentor koji je često nesebično pomagao kolege i studente (Jensen, 1999). Po nekom nepisanom pravilu, takvo, ma koliko značajno i plodonosno, mentorstvo, koje sa sobom istovremeno donosi i breme odgovornosti, posvećenosti i istrajnosti u naučnom saznanju, naziva se *prokletstvom mentora*. Moguće je da je baš karijera Charlesa E. Spearmana, a zatim i njegovih učenika, bila povod za nastanak tog svojevrsnog akademskog mita.

Tako se, recimo, Borislav Stevanović istrajno i posvećeno zalagao za razvoj moderne psihologije u Srbiji (Smiljanić i Vučić, 2001). Između dva rata Stevanović je preveo i za lokalnu upotrebu priredio jedan od prvih pravih psiholoških testova. Na njegov predlog i uz stručno vođenje Filozofski fakultet u Beogradu je 30-ih godina prošlog veka nabavio više desetina instrumenata za psihološke eksperimente koje su po narudžbini sačinili majstori iz Laboratorije za eksperimentalnu psihologiju u Leipzigu. Ta i slična zalaganja su, posebno posle Drugog svetskog rata, doživljena kao buržoaska zavera u vidu uvođenja kojekakvih sumnjivih postupaka u merenju psihičkih procesa i struktu-

ra. Stevanovićeva doktorska disertacija, koju je odbranio upravo pred Spearmanom, prevedena je na srpski jezik i objavljena tek posle više od 60 godina.

Sudbina Raymonda Bernarda Cattella (1905–1998) možda još bolje govori o mentorskom prokletstvu. Cattell je bio britak i neumoljiv kritičar (kvazi)naučnog stvaralaštva u psihologiji i vrlo brzo je, kao i njegov učitelj Spearman, stekao brojne neprijatelje (Mehler, 1997; Whitney, 1997). Ti neprijatelji, izgleda, nisu bili u mogućnosti da odmah i adekvatno odgovore, ali su njihovi učenici dočekali trenutak da osvete svoje učitelje prilikom Cattellove nominacije za nagradu za životno delo Američke psihološke asocijacije (*American Psychological Association – APA*). Po svemu sudeći neutemeljene optužbe protiv Cattella, tada 92-godišnjaka, ipak su navele članove predsedništva fondacije *APA* da neposredno pre konvencije i uručenja nagrade formiraju posebnu komisiju koja je trebalo da utvrdi zasnovanost tih optužbi. O tome je na prikladan, diplomatski način obavешten i Cattell, ali bilo je kasno – Cattell je rezignirano odbio nominaciju i nedugo zatim napustio ovaj svet.

Druga polovina 19. veka, u kojoj se rodio Charles E. Spearman (10. septembra 1863), obeležena je između ostalog i dinamičnim i izazovnim nastajanjem moderne psihologije (Benjamin, 2007, 2009; Boring, 1950; Murphy, 1948; Ognjenović, 1977; Vasić, 2011, 2014). U to vreme, u fiziološkim laboratorijama na evropskom kontinentu počela su da se obavljaju istraživanja odnosa fizičke stimulacije i njenog doživljavanja. Vrlo brzo, takvi pokušaji doveli su i do organizovanja posebnih, psiholoških laboratorija kao što je laboratorija koju je Wilhelm Wundt (1832–1920) osnovao pri Univerzitetu u Leipzigu. U približno isto vreme, u Velikoj Britaniji, uživajući u blagodetima aristokratskog položaja i pokrenut snažnom unutrašnjom motivacijom za istraživanja, pri tome neopterećen akademskim pritiscima i potrebom za dokazivanjem da je psihologija naučna disciplina, Francis Galton (1822–1911) obavlja merenja različitih psihičkih karakteristika. Galton je ubrzo nakon Svet-ske izložbe osnovao i Laboratoriju za antropometrijska merenja u Prirodnjačkom muzeju u Londonu. James McKeen Cattell (1860–1944), tvorac kovanice *psihološki testovi* i Spearmanov savremenik, završava doktorsku disertaciju pod Wundtovim mentorstvom i pri povratku u Sje-

dinjene Američke Države neko vreme provodi u Galtonovoj laboratoriji u Londonu. Po povratku u Sjedinjene Američke Države McKeen Cattell je osnovao više antropometrijskih laboratorija na raznim američkim univerzitetima u kojima su obavljena brojna antropometrijska merenja. Sve to doprinelo je da se McKeen Cattell zajedno sa Francisom Galtonom smatra začetnikom antropometrijskog pokreta, koji je i jedan od kamena temeljaca kvantitativne, dimenzione psihologije individualnih razlika (Vasić, 2011, 2014).

Za razliku od savremenika McKeen Cattella, koji se od prvih ozbiljnih akademskih koraka uglavnom kreće unutar psihologije, Spearman se tu pronašao znatno kasnije (Cattell, 1945; Jensen, 1999, 2000; Spearman, 1930b). Razlog tome su verovatno neke porodične okolnosti. Naime, Spearman je rođen u dobrostojećoj buržujskoj porodici koja je generaciju pre stekla i aristokratsku titulu koju je nasledio njegov stariji brat. Ostavši rano bez oca, Spearman je odrastao pored očuha koji je bio vojno lice i predavao na jednoj vojnoj akademiji. Iako vrlo rano, već sa desetak godina, pokazuje naročit interes za učenje i izučavanje, pri čemu se posebno dobro snalazio u matematici i čak razmišljao da postane matematičar, Spearman odustaje od toga i diplomira građevinu (Jensen, 1999, 2000). Po rečima samog Spearmana, rano je pokazao i poseban, „najdublji poriv“ da još više zađe u „... prirodu postojanja, saznanja i dobrote“ (1930b, str. 299). Taj *istraživački imperativ*, prototipska manifestacija samosvojne, unutrašnje motivacije, postao je dominantno obeležje čitavog njegovog života. Iako prvo student, a kasnije i diplomirani inženjer građevine, Spearman je izučavao filozofiju jednako kao i na početku mladosti, da bi, vremenom, tokom tih istraživanja postao fasciniran drevnim indijskim naučavanjima (Jensen, 1999). Sa nadom da će tako stići do Indije, a verovatno i zbog onih razloga koji su povezani sa porodičnim okolnostima, on se pridružuje inženjerijskoj jedinici Britanske kraljevske armije. Ali, umesto u Indiju, Spearmanova jedinica je stigla u Burmu, gde se u takozvanim burmanskim ratovima budući psiholog posebno istakao zasluživši orden za izuzetne zasluge i čin majora.

Kao oficir inženjerije u Britanskoj kraljevskoj armiji Spearman je i dalje izučavao filozofiju. Ali, vremenom, to je u njemu stvaralo sve veće

nezadovoljstvo jer u filozofskim studijama nisu postojala adekvatna metodološka sredstva za njihovu proveru niti empirijske demonstracije koje bi govorele *pro et contra* (Jensen, 1999, 2000). Zato se Spearman, negde ranih 90-ih godina 19. veka, okreće psihologiji i počinje da izučava raspoloživu, tada još uvek dominantno spekulativnu i tek delimično empirijski orijentisanu literaturu iz te oblasti. Tokom tih samostalnih studija psihologije on zaključuje da je pravo mesto za izučavanje nauke u nastajanju Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju u Leipzigu. Pored autentičnog istraživačkog poriva, izgleda da je u toj odluci važno mesto imao i razlog čisto formalne prirode. Naime, laboratorija za eksperimentalnu psihologiju u Leipzigu u to vreme je bila jedina ustanova na kojoj se moglo steći zvanje doktora psihologije. Major Spearman odlučuje da napusti vojnu službu i u 34-oj godini života postaje student psihologije pod mentorstvom tada već legendarnog *Herr Proffesora*. Iako se kasnije, odmah na početku 20. veka, ponovo angažovao u vojnoj službi služeći kao štapski oficir u takozvanim burskim ratovima na jugu Afrike, Spearman (1930b) je sve to službovanje ocenio kao jednu od najvećih grešaka u životu koja je nastala na mladalačkoj zabludi da je život duži nego što zaista jeste.

Spearman je bio pod uticajem ili je imao kontakte sa mnogim tada vodećim evropskim filozofima i psiholozima kao što su Edmund G. A. Husserl (1859–1938), Oswald Külpe (1862–1915), Georg E. Müller (1850–1934), Carl Stumpf (1848–1938) i William Stern (1871–1938). Ali, Spearman (1930b) je Wundta smatrao jedinim mentorom kome u skromnoj autobiografiji otvoreno iskazuje svoje osećanje zahvalnosti za brigu i naklonost, smatrajući to jednim od najvažnijih sentimentata u životu. Ipak, izgleda da je na Spearmanov intelektualni razvoj i akademsku karijeru daleko veći i važniji uticaj imao Francis Galton (Hergenbahn, 2001; Jensen, 1999, 2000). Spearmana je prvo privuklo Galtonovo delo u kojem se detaljno opisuje skup instrumenata i tehnika za merenje ljudskih senzornih, motornih i mentalnih sposobnosti (Galton, 1883). Međutim, za Spearmana je posebno važna bila Galtonova (1869) studija o naslednom geniju. U toj studiji je izneta pretpostavka o jednom opštem svojstvu, pored više specifičnih svojstava ili talenata, koje se definiše kao urođena mentalna sposobnost. Ta Galtonova studija

ja je, zajedno sa drugim istraživanjima koja su obavljena krajem 19. i početkom 20. veka, inspirisala Spearmana da samostalno izvede istraživanja na kojima su zasnovani članci iz 1904. godine.

Spearmanova istraživačka radoznalost bila je dodatno pojačana rezultatima drugih istraživanja, a pre svega rezultatima istraživanja Carla Wisslera (1901), jednog od učenika McKeen Cattella. Wissler je verovatno po prvi put primenio prvu dosledno i celovito formulisanu varijantu matematičko-statističkog modela sa dve varijable (Pearson, 1896, 1901; Yule, 1897), na podacima nastalim obimnim antropometrijskim merenjima u laboratoriji McKeen Cattella. Rezultati tog istraživanja su bili potpuno suprotni očekivanjima koja su se mogla izvesti na osnovu Galtonove pretpostavke o jednoj jedinstvenoj, opštoj mentalnoj aktivnosti i praktično su odveli u ćorsokak čitav antropometrijski pokret (Sokal, 1982). Međutim, rezultati Spearmanovih istraživanja bili su potpuno drugačiji od rezultata Wisslerovog istraživanja. Ta Spearmanova istraživanja i na njima zasnovani izveštaji iz 1904. godine su izvan područja interesovanja njegovog mentora W. Wundta i nemaju nikakve veze sa doktorskom disertacijom o iluzijama u opažanju prostora koju je ubrzo odbranio (Spearman, 1905).

Gotovo odmah posle sticanja zvanja doktora psiholoških nauka, a svakako i zbog izvesnog ugleda koji je narastao posle objavljivanja članaka iz 1904. godine, Spearman je započeo intenzivnu i zapaženu akademsku karijeru (Cattell, 1945; Jensen, 1999, 2000). Već naredne godine, zahvaljujući podršci Williama MacDougalla (1871–1938), postaje predavač psihologije, a zatim kao profesor nasleđuje MacDougalla na King's Koledgeu Univerziteta u Londonu. Pri tom univerzitetu neko vreme je rukovodio malom laboratorijom koja je, između ostalih, privukla psihologiji mladog hemičara Raymonda B. Cattella. Nakon završetka profesure, Spearmana je nasledio Cyril Lodowic Burt (1883–1971), koji je imao posebnu ulogu u daljem razvoju prve kvantitativne teorije kognitivnih sposobnosti i faktorske analize. Za života, Spearman je dobio mnoge nagrade i doživeo brojne počasti, među kojima i članstva u Britanskom kraljevskom društvu i Američkoj nacionalnoj akademiji nauka. Pored članaka iz 1904. godine, Spearman je autor ili koautor mnogih članaka, priloga u monografijama i samih monografija,

među kojima se, svakako, izdvajaju dve posvećene kognitivnim sposobnostima i procesima (Spearman, 1923, 1927).

U svojoj 83-oj godini, nedelju dana posle rođendana (17. septembra 1945), u jeku proslave tadašnje pobede ljudskosti nad najvećim pošastima 20. veka, nacizmom i fašizmom, kao pacijent bolnice Univerziteta u Londonu, slabog zdravlja i onemoćao od starosti, Spearman je dramatično okončao život iskočivši kroz prozor sa najvišeg sprata bolničke zgrade. Raymond B. Cattell, jedan od Spearmanovih učenika, bliskih saradnika i prijatelja, na Jensenov (1999) upit o razlozima takvog postupka kratko je odgovorio da je, dobro znajući svog mentora, to vrlo verovatno predstavljalo racionalnu odluku. Bio je to, izgleda, promišljen i odlučan nalet poslednjeg Viteza Kopljanika.

Objektivno određena i merena „opšta inteligencija“

Među brojnim Spearmanovim doprinosima modernoj psihologiji može se pronaći bar jedan koji je presudan na svakom od tri nivoa naučnog saznanja koji razlikuju teorijske, matematičko-statističke i modele merenja (Vasić i Šarčević, 2013). Većina autora (Jensen, 1998, 2000; Barthlomew, 1995; Carroll, 1991, 1993; Williams, Zimmerman, Ross & Zumbo, 2006; Williams, Zimmerman, Zumbo & Ross, 2003) koji se bave prikazom osnovnih Spearmanovih doprinosa saglasni su da je na teorijskom nivou to svakako prva empirijski potkrepljena teorija kognitivnih sposobnosti. Neke ocene tog supstantivnog doprinosa govore da je reč o jednom od najvećih otkrića u psihologiji koje je obeležilo čitav 20. vek (Jensen, 1998). Odmah posle teorijskog navode se, ne uvek istim redosledom, i oni Spearmanovi doprinosi koji predstavljaju začetak prve teorije merenja u psihologiji, kao i razvoj jednostavnih, bivarijantnih i složenih, multivarijantnih matematičko-statističkih modela. To su varijanta modela sa dve varijable koja je poznata i kao koeficijent korelacije ranga ρ , klasični model merenja ili klasična teorija testa i faktorsko-analički model (Barthlomew, 1995; Carroll, 1991; Jensen, 1999, 2000; Williams et al., 2006; Williams et al., 2003).

Spearmanovi doprinosi razvoju matematičko-statističkih modela doveli su ga do statusa jednog od 12 vodećih britanskih statističara (Wil-

liams et al., 2006). Ali detaljniji pregled te liste britanskih statističara navodi na zaključak da je Spearman zapravo i jedan od vodećih svetskih statističara. Za Spearmana se tu, kao po pravilu, ističu doprinosi u razvoju teorije kognitivnih sposobnosti, klasičnog modela merenja i faktorske analize. Ali da je reč o potencijalnoj svetskoj rang-listi svedoče i imena ostalih, kao i njihove zasluge. Među onima koji su možda poznatiji u lokalnim naučno-stručnim krugovima tu su: K. Pearson, autor već pomenutog produkt-moment koeficijenta korelacije r , koji za to prave zasluge pripisuje Bravaisu i Galtonu; Ronald A. Fisher, autor modela analize varijanse i kovarijanse, koji je iz odnosa unutargrupne i međugrupne varijanse, poznatog kao F -test, izveo još jedan, takozvani unutargrupni koeficijent korelacije η ; George Udny Yule, koji je nakon Pearsona razvijao složenije varijante parcijalne (r_p) i multiple korelacije (R), što je bio početak razvoja višestruke regresione analize; Maurice G. Kendall, koji je između ostalog predložio dodatnu varijantu Spearmanovog koeficijenta ρ , poznatu kao koeficijent τ ; i William Sealy Gosset, *alias* Student, po čijem se pseudonimu naziva t -test za značajnost razlika između dve aritmetičke sredine. Takve Spearmanove doprinose i status u naučnoj zajednici naslutio je i njegov mentor W. Wundt kada je u preporuci odlazećem studentu napisao da je to istraživač koji dobro vlada matematičkim saznanjima koja mogu biti od pomoći psihologiji (Perks, 2010).

Razlikovanje nivoa naučnog saznanja i modela kojima se ono ostvaruje predstavlja didaktičko, sažeto i pregledno sredstvo za prikazivanje složenosti takvog saznanja i za razumevanje tih modela i njihove međusobne uslovljenosti. Takvo razlikovanje je ponekad od posebnog značaja jer se u psihologiji, a verovatno i u drugim srodnim naukama, neki nivoi i modeli neopravdano ističu na račun drugih kao naročito važni ili, čak, presudni u naučnom saznanju. Ali, zapravo, svaki taj nivo, kao i brojni varijeteti modela na tim nivoima, po pravilu su zavisni jedan od drugog i zajedno, ponekad možda nejednako, uslovljavaju razvoj i napredak u naučnom saznanju. O toj uzajamnoj zavisnosti i jedinstvenoj ulozi u razvoju naučnog saznanja najbolje govore upravo Spearmanovi doprinosi modernoj psihologiji. Spearman se, recimo, u drugom članku iz 1904. godine o g faktoru poziva na prethodni članak u kojem

su izložene varijante matematičko-statističkog modela sa dve varijable i nagovešteni osnovni pojmovi klasičnog modela merenja. Takođe, u prvom članku iz te godine, u kojem se detaljno izlažu ishodovana rešenja na nivou matematičko-statističkih i mernih modela, Spearman nagoveštava i značajne rezultate koji se saopštavaju u članku koji sledi. Čak ni u jednom od poslednjih osvrtu na supstantivni, teorijski doprinos (Spearman, 1930a) nije moguće razjasniti kako je i na koji način, kojim redosledom, Spearman došao do ideja za pojedina rešenja. Zato, recimo, Lovie i Lovie (2010, str. 1152) pitaju i konstatuju:

„Šta je zapravo to što je Spearman video kao grešku u američkim podacima, koja ga je pokrenula na razmišljanje, nikada nije izrečeno. Može se smatrati da je bez Spearmanovog uvida i istrajnosti u nastojanju da shvati nesaglasnost između tih i sopstvenih rezultata, ideja o naučnoj osnovi izučavanja inteligentnog ponašanja mogla zauvek ostati u zapečku.“

Može se pretpostaviti da je tu reč o istraživačkom imperativu koji je u dotadašnjim istraživanjima nailazio samo na tendencije, često i inkonzistentne zaključke o tim tendencijama, ali ne i empirijski zasnovane saglasnosti o pravilnostima ili zakonitostima kojima se opisuju i objašnjavaju psihički procesi i strukture. Ako se sledi redosled prikaza tog pregnuća, onda se u daljoj razradi te pretpostavke o procesu otkrića može poći od sadržaja saopštenog u prvom članku iz 1904. godine. Sudeći po tome, izgleda da je Spearman razloge takvog stanja u nastajućoj empirijskoj nauci video pre svega u merenjima kao operacijama na kojima počiva svako naučno, kvantitativno definisanje varijabli. Očigledno, ako je bar deo problema u merenju, onda treba potražiti prikladna rešenja prvo na matematičko-statističkom nivou, a zatim na osnovu tih rešenja predložiti i primereni model merenja koji se može primeniti u istraživanjima. Takva inženjerska logika u mišljenju (*know how*) svakako nije strana čoveku koji je završio studije građevine. Da je ta pretpostavka o sledu događaja koji je vodio nastanku dva izveštaja iz 1904. godine bar delimično zasnovana govori i sledeće zapažanje:

„On (Spearman – *prim. aut.*) je saznao, tek kada je obavio prva izračunavanja interkorelacija sposobnosti, da je McKeen Cattell već izveo eksperiment sa rezultatima koji su, da ih je znao, mogli da ga obeshrabre u sprovođenju svog eksperimenta. Zapravo je nesaglasnost između ta dva

pionirska eksperimenta – neznačajne korelacije sposobnosti u jednom i pozitivne korelacije u drugom – to što ga je podstaklo da potraži i izvede formulu ‘korekcije za atenuaciju’. Ta naizgled jednostavna formula ispostavila se pravom Aladinovom lampom koja je (...) otvorila vrata nesagledivom i nenaslućenom području faktorske analize.“

(Cattell, 1945, str. 90)

Galtonova pretpostavka o jednoj opštoj, nasledno određenoj sposobnosti zasnovana je na deskriptivnim pregledima saglasnosti tabelarno uređenih podataka o značajnim doprinosima predaka i potomaka. Ipak, uprkos tome, ta je pretpostavka rukovodila mnogim daljim nastojanjima da se na naučno utemeljen, kvantitativan način dokuče izvorišta višestruko determinisanih razlika unutar humane vrste. Ta je pretpostavka pokrenula, na jednoj strani, razvoj postupaka u merenju kao kvantitativnom definisanju osnova koji stoje iza te manifestne raznolikosti. Istovremeno, na drugoj strani, ona je predstavljala i rudimentarne začetke matematičko-statističkih modela za analiziranje tako ishodovanih podataka. Tako se Galtonovo intuitivno naslućivanje saodnošenja (*correlation*) vrlo brzo izrodilo u jedan niz matematičko-statističkih modela odnosa između dveju, a zatim i više varijabli. Galtonova istraživačka strast zajedno sa kvantitativnom opsesijom prerasla je u pokret koji, zahvaljujući McKeen Cattellu, i danas u nekim psihološkim udžbenicima nosi naziv *pokret mentalnog testiranja* ili *pokret mentalnih testova*. Ali kombinacija tih kretanja u razvoju dimenzione psihologije individualnih razlika, koja su gotovo istovremeno dostigla svoj maksimum, predstavljala je i kraj antropometrijskog pokreta. Spearmanovi radovi iz 1904. godine odražavaju i vrhunac i kraj ranog perioda u razvoju naučnog izučavanja psihičkih osnova individualnih razlika, ali i začetak i zamajac novog višemernog, dimenzionog pristupa u tim istraživanjima.

Kao što je već istaknuto, Spearmanov interes za Galtonovu pretpostavku bio je dodatno pojačan željom da se razumeju razlozi zbog kojih su nalazi iz Wisslerovog istraživanja izgledali tako poražavajuće kada je reč o empirijskom statusu te pretpostavke. Spearmanove analize podataka, koje je generisao istraživanjima iz kojih su nastali izveštaji iz 1904. godine, vodile su bitno drugačijim zaključcima u odnosu na na-

laze iz Wisslerovog istraživanja, kao i u odnosu na brojne druge nalaze iz dotadašnjih istraživanja sa kojima je bio dobro upoznat (Spearman, 1904b). Naime, ako postoji jedna jedinstvena mentalna aktivnost ili sposobnost, kako je onda moguće da različite mere, dobijene različitim postupcima, međusobno stoje u skromnim ili, čak, nikakvim odnosima? Ako je to jedna od važnih psihičkih karakteristika čije bi merenje trebalo da pomogne razumevanju razlika u ishodima ljudskog ponašanja, kako to da su korelacije mera te pretpostavljene sposobnosti sa podacima o postignuću tokom studija praktično nulte?

Razmatrajući razloge zbog kojih se moglo doći do takvih rezultata, Spearman je – bar po njegovim rečima – izveo jednu varijantu matematičko-statističkog modela sa dve varijable ordinalnog ili tipa ranga nezavisno od Pearsonovog (1896, 1901) opšteg linearnog produkt-moment modela. Drugo važno i inovativno rešenje odnosilo se na sagledavanje potencijalnih uticaja koji mogu dovesti do sistematskih odstupanja procena korelacija između dveju stvari. To rešenje je rezultat detaljnog sagledavanja brojnih elemenata dotadašnjih istraživanja koji se danas u metodološkim udžbenicima nazivaju parametrima istraživačkih nacрта. Između ostalog, razmatrajući razloge zbog kojih može doći do umanjjenja, odnosno odstupanja procenjene u odnosu na stvarnu korelaciju (*attenuation*), Spearman opisuje varijante takvog odstupanja kao što su potcenjivanje (*constriction*), precenjivanje (*dilatation*) i iskrivljavanje (*distortion*), što može voditi ili umanjenoj ili uvećanoj proceni. Dok su atenuacija, odnosno konstrikcija i dilatacija, jasno povezane sa slučajnim ili sistematskim greškama, iza pojma distorzije naziru se i neki moderni pojmovi poput latentne (faktor), medijatorske i moderatorske varijable. Spearman eksplicitno povezuje distorziju sa potencijalnim uplivom treće varijable u procenu korelacije neke dve varijable i tu se poziva na parcijalnu korelaciju kao jedno već predloženo rešenje (Yule, 1897). Naime, ako neke dve varijable značajno koreliraju, onda su ili jedna drugoj uzrok ili, što je pre važeće za višestruko determinisane i manifestne psihičke pojave, postoji treća varijabla koja je odgovorna za korelaciju između prve dve varijable, odnosno za interkorelacije unutar nekog uzorka varijabli (Bollen, 1989; Loehlin, 2004; McDonald, 1985).

Spearman je, ako ne prvi, onda sigurno jedan od prvih koji je u korelaciji video početni model na osnovu kojeg se može izvesti i nešto više od prostih tendencija, nešto što će poslužiti u otkrivanju opštih pravilnosti ili zakonitosti. U prvom članku, analizirajući Galtonov doprinos, Spearman veli:

„Ali drugo – teorijski daleko više vredno – svojstvo može se smisleno pripisati jednom od mogućih sistema vrednosti koje izražavaju korelaciju; to je da procena može dozvoliti *skriveni latentni (underlying* u originalu, kao i kurziv – *prim. aut.) uzrok varijacija*.“

(1904a, str. 74)

Da bi se do te mogućnosti došlo treba koristiti ne samo sirovu ili korigovanu procenu korelacije, nego njen kvadrat koji je u statističkim udžbenicima poznat i kao koeficijent determinacije. Spearman je tu mogućnost, kao i pojedina rešenja koja su zatim opisana u prvom članku, upotrebio u jasnijem formulisanju problema i pretpostavke o jedinstvenoj intelektualnoj funkciji, a zatim i kao jedno od sredstava u proveru te pretpostavke, o čemu izveštava u drugom članku iz 1904. godine. U najavi detaljnog razmatranja nalaza iz dotadašnjih istraživanja Spearman izvodi cilj istraživanja u kontekstu:

„... korelacione psihologije, radi pozitivnog određenja svih psihičkih tendencija, a posebno onih koje uvezuju zajedno takozvane ‘mentalne testove’ sa psihičkim aktivnostima veće opštosti i značaja.“

(1904b, str. 205)

Unutar tog konteksta cilj se dalje određuje kao:

„... pokušaj zasnovan na daleko zahtevnijoj proceduri generisanja proverljivih podataka... Naš konkretni predmet biće ta glavna funkcija koju privremeno možemo nazvati ‘opšta inteligencija’; prvo, obaviće se istraživanje njenog stvarnog odnosa sa čulnom diskriminacijom o kojoj se može mnogo čuti u laboratorijskim istraživanjima; a zatim – na osnovu podataka koji iz toga izlaze na svetlo – nada je da će se ta inteligencija odrediti na jasan objektivna način i otkriti sredstva za njeno precizno merenje.“

(1904b, str. 205–206)

Nakon detaljnog pregleda dotadašnjih istraživanja, među kojima su i istraživanja Bineta, Ebbinghauša, Galtona, Titchenera, Thorndikea i Woodwortha, kao i istraživanja iz laboratorije McKeen Cattella, Spearman određuje i problem istraživanja, sa eksplicitnim mogućim rešenjima ili hipotezama:

„Eto, dakle, više nego nejasnog odgovora na naše pitanje. Kada se laboratorija i život, ono koje predstavlja i ono što se predstavlja, bar dovoljno objektivno i pozitivno uporede u odnosu na jedno od najvažnijih funkcionalnih jedinstava, onda izgleda da nemaju nikakvu međusobnu saglasnost. Ili mi moramo zaključiti da ne postoji takvo nešto kao što je opšta inteligencija, nego samo neki broj mentalnih aktivnosti koje su potpuno međusobno nezavisne izuzev po toj jednoj reči kojom se označavaju, ili su naši naučni ‘testovi’ izgleda tako nesrećno sačinjeni da leže van najdaljih granica tih istih sposobnosti koje bi trebalo da predstavljaju u sažetoj sadržini.“

(1904b, str. 219–220)

Nakon nagoveštaja pojma latentne varijable ili faktora, a potom i razmatranja razloga za odstupanje procenjene u odnosu na stvarnu ili pravu korelaciju, u prvom članku iz 1904. godine navodi se i rešenje koje uklanja takve nepovoljne efekte, odnosno ono što će ponovo, šest godina kasnije, Spearman (1910) nezavisno od Browna (1910), predložiti kao ispravljanje korelacije za umanjenje (*correction for attenuation*). Prva verzija formule korekcije za atenuaciju, te tako i procene koja je bliža stvarnoj vrednosti – ili, kako bi se to danas reklo, parametru u populaciji, najavljuje se na sledeći način:

„Da bi se odredila veličina umanjenja, i na taj način razotkrila prava korelacija, postaje *neophodno da se obave dve ili više nezavisnih serija merenja* (kurziv u originalu – *prim. aut.*)...“

(Spearman, 1904a, str. 90)

Odmah zatim, pri obrazlaganju formule i logike koja stoji iza čitavog postupka, u podnožnoj belešci nagoveštavaju se i druge mogućnosti upotrebe tog rešenja:

„Obrtanjem te formule, korelacija između dve serije merenja može biti i korisna procena tačnosti tih merenja.“

(Spearman, 1904a, str. 90)

Taj ključni pojam klasične teorije testa pojavljuje se ponovo nekoliko decenija kasnije, u istom kontekstu i opet u podnožnoj belešci, ali sada sa korišćenjem šire prihvaćenog izraza *relijabilnost* ili *pouzdanost* (Spearman, 1927). To rešenje je predstavljalo odlučan korak ka formulisanju klasičnog modela merenja u psihologiji. Korelacija između dvaju ili više merenja u kojima je primenjen isti merni instrument predstavlja procenu *pouzdanosti* – ili, kako to Spearman veli, *preciznosti* – tog instrumenta, koja je obratna ili inverzna u odnosu na grešku merenja. Ako se drugo merenje obavlja drugim instrumentom sa poznatim karakteristikama, koje se odnose pre svega na pouzdanost i svojstvo koje se meri tim instrumentom, onda je ta korelacija jedan od načina procene *validnosti* prvog instrumenta koji je primenjen u prvom merenju. Pojmovi pouzdanosti i validnosti predstavljaju, zajedno sa uslovom saglasnosti ponavljanja merenja koje stoji iza njih, osnov klasične teorije testa (Vasić i Šarčević, 2013). Zato i ne čudi što je u prvom obuhvatnom prikazu klasične teorije testa Gulliksen (1950) odmah u predgovoru jasno istakao kako se sve najvažnije o toj teoriji može pronaći u formulama iznetim u Spearmanovim člancima iz 1904. godine. Za dosledno matematičko-statističko izvođenje klasične teorije testa na osnovu algebre verovatnih vrednosti odgovorni su Lord i Novick (1968), dok je usavršena verzija te teorije, koja se može smatrati i relativno nezavisnim modelom merenja, realizovana tek u kontekstu razvoja faktorske analize (Fajgelj, 2009; McDonald, 1985, 1999; Vasić i Šarčević, 2013).

Polazne naznake faktorske analize u Spearmanovim člancima iz 1904. godine nisu bitno različite u odnosu na dotadašnje, što filozofske, što rane psihološke pokušaje poput onih kod Galtona. Iza pojma pravog rezultata i s njim povezanog pojma greške merenja krije se isto naslućivanje latentne varijable ili faktora. Ali ideja o jednom složenijem modelu koji se danas naziva faktorska analiza iskristalisana je tek neposrednom primenom novih rešenja na nivou matematičko-statističkog modela sa dve varijable u nizu istraživanja o kojima se izveštava u drugom članku iz 1904. godine. Dovodeći u odnos različite mere inteligencija, a pre svega opšte senzorne diskriminacije i opšte inteligencije, Spearman konstatuje da su te korelacije u zakonomernom odnosu koji je indikativan za postojanje jedne opšte ili objedinjujuće funkcije.

Formula koja odražava tu pravilnost ili zakonitost kasnije je prerasla u takozvane *tetradne diferencije*, *tetradni kriterijum* ili, kratko, *tetrade*. U drugom članku iz 1904. godine korišćeni su još neki postupci čija je primena takođe pružala nalaze u prilog zaključku o postojanju jedne opšte ili *g*-funkcije. Međutim, ti postupci su bili ili prosti inspekcionni, kao što je to *hijerarhijsko ustrojstvo matrice interkorelacija*, ili su predstavljali pomalo naivnu upotrebu modela sa dve varijable, kao u slučaju takozvanih *interkolumnarnih korelacija*. Zato se može konstatovati da je pravi uvod u kvantitativno, multivarijantno definisanje jedne latentne varijable na osnovu više merenih varijabli predstavljala najava tetradnih diferencija.

Recimo da imamo neki uzorak varijabli koje su definisane kao ukupni rezultati koje emituje šest testova namenjenih merenju opšte kognitivne sposobnosti. Po tetradnom kriterijumu, potrebno je da kombinovanje interkorelacija mera sa prva četiri testa putem prostih formula:

$$t_{1234} = r_{12} * r_{34} - r_{13} * r_{24}$$

$$t_{1243} = r_{12} * r_{34} - r_{14} * r_{23}$$

$$t_{1342} = r_{13} * r_{24} - r_{14} * r_{23}$$

u svakom od slučajeva daje isti ili približno isti rezultat, nulu, sa tolerancijom variranja oko nule u zavisnosti od greške. To znači da je jedan te isti faktor odgovoran za kovarijaciju između prva dva testa i između druga dva testa ili, što je praktično isto, može se zaključiti da je taj jedan faktor dovoljan da obuhvati kovarijacije između prva četiri testa. Ako se tetradni kriterijum primeni na prva dva i poslednja dva testa i dobiju se ponovo nulti rezultati unutar granica tolerancije za grešku, to znači da se taj jedan zajednički faktor, koji je odgovoran za kovarijacije između prvog i drugog testa, može smatrati jednako odgovornim i za kovarijacije između petog i šestog testa. Ili, što je praktično isto, jedan zajednički faktor je dovoljan da se objasne kovarijacije između rezultata na prvom, drugom, petom i šestom testu. Konačno, u opštem, na osnovu takvih empirijskih demonstracija može se zaključiti da je jedan

zajednički faktor odgovoran za kovarijacije unutar tog uzorka od šest testova.

Time je, zajedno sa rezultatima primene drugih postupaka, obezbeđena dovoljna količina empirijskih nalaza da se razmotri pretpostavka o jednoj jedinstvenoj mentalnoj funkciji ili sposobnosti. Rezultati toga sažeto su iskazani u formi zakona opšteg jedinstva intelektualne funkcije po kojem su korelacije grupa intelektualnih aktivnosti, ma koliko zaista različite one bile, posledica njihovog nejednakog zasićenja jednom zajedničkom osnovnom funkcijom ili grupom funkcija. A zatim, nekoliko strana dalje, u tabelarnom pregledu dela nalaza Spearman iznosi prve procene zasićenja merenih varijabli zajedničkim faktorom, što je najava onoga što se danas u faktorsko-analitičkom modelu naziva *komunalitetom*, u odnosu na specifične faktore koji se nazivaju *specifititet* ili, šire, *unikvitet* (Loehlin, 2004; Mulaik, 1972; Vasić i Šarčević, 2013).

Nejasnoće o toku ishოდovanja rešenja i njihove primene u istraživanjima iz 1904. godine (Lovie & Lovie, 2010), zajedno sa Spearmanovom usredsređenošću na gradnju empirijski utemeljene teorije ljudskih kognitivnih sposobnosti imale su za posledicu izvesno zanemarivanje razvoja faktorske analize (Cattell, 1945). Ali to je sve proizvelo i neodumice oko stvarnih zasluga u nastanku tog matematičko-statističkog modela. U svemu tome značajnu ulogu imao je i pomenuti Cyril L. Burt, Spearmanov sledbenik i naslednik u profesuri. Naime, tada predavač psihologije na Univerzitetu u Liverpoolu, Burt (1909) je sproveo istraživanje čiji su rezultati predstavljali dodatnu, nezavisnu i, kako se ispostavilo kasnije, značajnu afirmativnu proveru Spearmanovih rezultata iz 1904. godine. Spearman je u intenzivnoj prepisci praktično vodio Burtu kroz analize i sugerisao neke novine koje su, zapravo, predstavljale usavršena rešenja predložena u radovima iz 1904. godine (Lovie & Lovie, 1993). Jedna od tih novina bilo je usavršavanje tetradnog kriterijuma, a druga je i dan-danas najčešće korišćen postupak za utvrđivanje ukupnog rezultata na psihološkim testovima kao prostog sumativnog ili rezultata na Burtovoj komponenti (Momirović, Wolf i Popović, 1999). Takav način definisanja rezultata na testu ubrzo je doveo i do nastanka, a potom i daljeg razvoja faktorsko-analitičkog postupka koji

je poznat kao centroidni metod (Mulaik, 1972). Rezultat te intenzivne saradnje kroz prepisku bio je Burtov izveštaj iz 1909. godine, koji je na teorijskom planu dodatno potkrepio raniji nalaz o opštem ili *g*-faktoru kognitivnih sposobnosti, a na nivou matematičko-statističkih modela i modela merenja podstakao dalji razvoj klasične teorije testa i faktorske analize, posebno u onom obliku koji je dalje usavršavao L. L. Thurstone (višestruka faktorska analiza – *multiple factor analysis*; Loehlin, 2004; McDonald, 1985; Mulaik, 1972).

Odmah posle Spearmanove smrti, a možda i ranije, Burt je u potpunosti i bez osnova počeo da sebi pripisuje zasluge za nastanak i razvoj faktorske analize (Lovie & Lovie, 1993). Ali u deceniji posle Burtove smrti usledila je osveta mentorskog prokletstva koja se i danas naziva *Burtovom aferom*. U nizu osvrta na Burtov doprinos kvantitativnom određanju uloge genetskih činilaca u razvoju individualnih razlika u kognitivnim sposobnostima, konstatovano je da su procene tog učešća tobož precenjene, da je Burt falsifikovao postupke i podatke koji su omogućili takve procene, čak i da su asistentkinje, koje su učestvovalе u tim istraživanjima – nepostojeće (Dorfman, 1978; Hearnshaw, 1979; Kamin, 1974)! U narednih deceniju-dve u naučnostručnim krugovima izvedeno je dovoljno dokaza da bi moglo da se zaključi o nezasnovanosti optužbi na Burtov račun (Fletcher, 1991; Joynson, 1989; Rush-ton, 1994, 2002). Ipak, ta afera postala je i ostala još jedan razlog zbog kojeg se u naučnostručnim krugovima često opominje na mentorsko prokletstvo koje se, ne bez osnova, povezuje sa Charlesom Edwardom Spearmanom – mentorom koji je bio dokraja predan i posvećen naučnoj istini.

Spearmanovi doprinosi u psihologiji danas

Spearmanova (1904a, b) unakrsna pozivanja u člancima iz 1904. godine jasno govore ne samo o doprinosima na različitim nivoima naučnog saznanja u razvoju moderne psihologije, nego i o njihovoj međusobnoj zavisnosti. Međutim, čini se da među psiholozima, istraživačima, kao i praktičarima, još uvek nedostaje uvid u tu uslovljenost. U psihologiji verovatno ne bi bilo tog bogatstva teorijskih modela o psihičkim pro-

cesima i strukturama da nije bilo Spearmanovog zamaha sa početka 20. veka u pravcu razvoja matematičko-statističkih i na njima zasnovanih modela merenja. Izgleda da je taj uvid izostao, kao što veli Raymond B. Cattell (1945), pre svega zbog one prefinjene matematičke elegancije u kojoj je odevena prva kvantitativna, empirijski utemeljena teorija kognitivnih sposobnosti. Tome govori u prilog i činjenica o neravnopravnom statusu koji ti članci iz 1904. godine uživaju u naučnostručnim krugovima. Naime, podaci koje Jensen (1999) navodi o najpre blagom, potom pozitivno ubrzanom, a zatim konstantno rastućem indeksu citiranosti odnose se pre svega na drugi Spearmanov članak o *g*-faktoru (1904b).

Međutim, danas kada psiholog primenjuje neki instrument koji je namenjen merenju neke humane biopsihosocijalne karakteristike, bilo u istraživačke ili u praktične svrhe, on neposredno ili na indirektan način primenjuje saznanja sa sva tri nivoa naučnih modela koja su ostvarena direktno ili posredno zahvaljujući Charlesu E. Spearmanu. Prvo, da bi mogao da definiše i smisleno tumači rezultate primene tog instrumenta psiholog mora da pođe od teorije koja stoji iza tog instrumenta ili, pak, da samostalno, na osnovu raspoloživih teorijskih modela, ponudi neko razumno tumačenje tog rezultata. Drugo, da bi mogao da dođe do razumnog tumačenja rezultata merenja psiholog treba da koristi i podatke koji govore o karakteristikama tog instrumenta kako bi znao u kojoj meri može da se osloni na generisane podatke. Treće, da bi mogao da adekvatno koristi te podatke i da procenjuje koje su karakteristike instrumenta i merenja psiholog mora da raspolaže bar dovoljnom količinom znanja o matematičko-statističkim modelima na osnovu kojih je izveden taj ili neki drugi model merenja. To važi bez obzira na to u kojoj je oblasti istraživanja ili praktičnog delanja psiholog angažovan – u zdravstvu i socijalnoj zaštiti, obrazovanju ili poslovanju. Ali s obzirom na to da je ovde reč o prvoj kvantitativnoj, dimenzionoj teoriji kognitivnih sposobnosti, onda je gotovo izvesno da je prva asocijacija na oblast obrazovanja.

Postoje razlozi zbog kojih neki Spearmana smatraju jednim od prvih školskih psihologa, ako ništa drugo onda zbog toga što su dva uzorka ispitanika u istraživanjima obavljenim 1904. godine činili učenici jedne

osnovne škole i jednog internata (Spearman, 1904b; Vasić, 2014). Ali činjenica je da je Spearman obavio ta istraživanja u prostorijama svog doma a ne u prostorijama škola, i to može biti dovoljan razlog da se prvi školski psiholog potraži na drugoj strani. Još jedan kandidat za to mesto svakako je Binet koji je u godini kada je Spearman doktorirao objavio članak u kojem se predstavlja ono što se i danas naziva prvim pravim testom inteligencije (Crocker & Algina, 1986; McDonald, 1999). Ali iako je na Spearmana i Bineta, kao i na druge tadašnje istraživače, bar delom uticao aktuelni kontekst omasovljenja obrazovanja i s njim povezani sve brojniji problemi, činjenica je da su oni do rešenja došli u različitim problemskim kontekstima i sa nejednakom naučnoistraživačkom zaleđinom (Perks, 2010; Vasić, 2014). Za razliku od Spearmana, Binet je išao jasnom logikom praktičnog ili, pre, prakticističkog rešavanja problema prilagođavanja dece institucionalnim obrazovnim zahtevima. Za razliku od Bineta, Spearman je bio usmeren na rešavanje teorijskih problema, na proveru makar i nedovoljno zasnovanih hipoteza, i tokom tog rešavanja ishodovao je daleko više rešenja na svim nivoima naučnog saznanja. U stvari, kao što se ovde moglo videti, ti su Spearmanovi doprinosi predstavljali i najvažnije podsticaje u razvoju matematičko-statističkih, mernih i teorijskih modela na osnovnim nivoima naučnog saznanja. Ti doprinosi pružili su koliko-toliko izgrađen naučnoteorijski i metodološki okvir za praktično delovanje psihologa u obrazovanju. Takvo naučno zasnivanje psihološke delatnosti nije isto što i ateorijsko, prakticističko merenje bez jasne ideje kako se rezultati tog merenja mogu razumeti i osmisliti, a zatim na osnovu toga i praktično delovati. Upravo razlika između Binetovog i Spearmanovog doprinosa psihološkoj nauci i praksi najbolje može da pomogne razlikovanju jalovog prakticizma i na naučnom saznanju utemeljenog pragmatizma.

U tome može da pomogne, kao svetla strana mentorskog prokletstva, Burtovo angažovanje pri obrazovnim vlastima Londona neposredno pre Prvog svetskog rata i zatim decenijama kasnije (Rushton, 2002). Burtove naučne i praktične aktivnosti dobro ilustruju shvatanje psihologa kao primenjenog naučnika (Vasić, 2011, 2014). U svom obraćanju britanskom udruženju školskih psihologa Burt kroz ličnu ispovest, a zatim i eksplicitno u nekoliko navrata, oslikava portret psihologa kao

primenjenog naučnika. Koristeći ono što se danas naziva studijom slučaja, Burt briše ionako nejasne granice između naučnoistraživačkog i praktičnog delanja:

„Rekao sam da je polovina mog slobodnog vremena bila posvećena istraživanjima, ali sva moja istraživanja, sva moja delatnost u školama bila je po prirodi istraživačka. Čak i individualni slučajevi, baš zato što su bili ‘slučajevi’ – deca sa poteškoćama koja su bila upućena psihologu radi posebnog ispitivanja – bili su zapravo predmet jednog malog intenzivnog istraživanja.“

(Prema: Rushton, 2002, str. 565)

A zatim, nešto kasnije i za kraj još jasnije:

„Do sada ste već naslutili pouku koju zdušno zagovaram; cilj kojem sam spreman da vodim. To je da je rad školskog psihologa u suštini taj naučnog istraživača; u jednoj reči, to je istraživanje.“

(Prema: Rushton, 2002, str. 566)

Bibliografske napomene

Literatura o faktorskoj analizi je toliko obimna da je na ovom mestu nemoguće navesti sve udžbenike, monografije, originalne i pregledne naučne radove samo iz oblasti psihologije. Kada bi se tome dodale i reference koje predstavljaju istraživačke izveštaje o rezultatima primene faktorske analize kao multivarijantnog matematičko-statističkog modela i na njemu zasnovanog modela merenja, uključiv i priručnike za psihološke testove i druga merna sredstva, takvo navođenje ne samo da bi višestruko prevazišlo razumna ograničenja za ovakav tekst nego bi, verovatno, preraslo u svojevrzni životni istraživački poduhvat. Iz tog razloga se na kraju ovog *homagea* Charlesu E. Spearmanu preporučuju neki izvori koji mogu poslužiti bar kao ishodišna tačka u ozbiljnijem upoznavanju sa faktorskom analizom. Zahtevan i za većinu čitalaca možda previše tehnički prikaz faktorske analize kao multivarijantnog matematičko-statističkog modela može se pronaći kod Theodorea W. Andersona (2003). Sada već klasičan pristup faktorskoj analizi u okviru modeliranja strukturalnim jednačinama predstavlja monografija Kenne-

tha A. Bollen (1989). Psiholozima i stručnjacima iz psihologiji bliskih nauka svakako može poslužiti, po ličnom mišljenju, još uvek neprevaziđena monografija Stanleya A. Mulaika (1972), koja je tek nedavno doživela drugo izdanje. Originalni i široj stručnoj publici dovoljno razumljivi su i prilozi Rodericka McDonalda (1985, 1999) koji faktorsku analizu predstavljaju u kontekstu problema u psihološkim i srodnim merenjima. Kao odlična početnica bez dvoumljenja se preporučuje priručnik Johna C. Loehlina (2004) u četvrtom, mada je moguće da već postoji i neko novije izdanje. Tu je na nadasve pristupačan i edukativan način faktorska analiza određena, kao i kod Bollen, u širem kontekstu modeliranja strukturalnim jednačinama, u smislu jednog od multivarijantnih modela sa latentnim varijablama.

Literatura

- Anderson, T. W. (2003). *An introduction to multivariate statistical analysis*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Bartholomew, D. J. (1995). Spearman and the origin and development of factor analysis. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 48, 211–220.
- Benjamin, L. T., Jr. (2007). *A brief history of modern psychology*. Malden, MA: Blackwell.
- Benjamin, L. T., Jr. (2009). *A history of psychology: Original sources and contemporary research*. Malden, MA: Blackwell.
- Bollen, K. A. (1989). *Structural equations with latent variables*. New York: Wiley.
- Boring, E. G. (1950). *A history of experimental psychology*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Brown, W. (1910). Some experimental results in the correlation of mental abilities. *British Journal of Psychology*, 2, 296–322.
- Burt, C. (1909). Experimental tests of general intelligence. *British Journal of Psychology*, 3, 94–177.
- Carroll, J. B. (1991). Cognitive psychology's psychometric lawgiver. *Contemporary Psychology*, 36, 557–559.

- Carroll, J. B. (1993). *Human cognitive abilities: A survey of factor-analytic studies*. New York: Cambridge University Press.
- Cattell, R. B. (1945). The life and work of Charles Spearman. *Journal of Personality*, 14, 85–92.
- Crocker, L. & Algina, J. (1986). *Introduction to classical and modern test theory*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Cudeck, R. & MacCallum, R. C. (eds.) (2007). *Factor analysis at 100: Historical developments and future directions*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- de Klerk, N. (2010). Komentary: Spearman's "The proof and measurement of association between two things". *International Journal of Epidemiology*, 39, 1159–1161.
- Dorfman, D. D. (1978). The Cyril Burt question: New findings. *Science*, 201, 1177–1186.
- Fajgelj, S. (2009). *Psihometrija: metod i teorija psihološkog merenja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Flether, R. (1991). *Science, ideology, and the media: The Cyril Burt scandal*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Galton, F. (1869). *Hereditary genius: An inquiry into its laws and consequences*. London: Macmillan.
- Galton, F. (1883). *Inquiries into human faculty and its development*. London: Macmillan.
- Gulliksen, H. (1950). *Theory of mental tests*. New York: John Wiley & Sons.
- Hearnshow, L. (1979). *Cyril Burt: Psychologist*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hergenhahn, B. R. (2001). *Introduction to the history of psychology*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Jensen, A. R. (1998). *The g factor: The science of mental ability*. Westport, CT: Praeger.
- Jensen, A. R. (1999). Charles E. Spearman: The discoverer of g. In G. A. Kimble & M. Wertheimer (eds.), *Portraits of pioneers in psychology*, Vol. 4 (str. 97–116). Washington, DC: APA.
- Jensen, A. R. (2000). Charles Spearman: Founder of the London School. *Galton Institute Newsletter for march, 2000* (pristupljeno

1. aprila 2014. na: http://www.galtoninstitute.org.uk/Newsletters/GINL0003/charles_spearman.htm).
- Joynson, R. B. (1989). *The Burt affair*. London: Routledge.
- Kamin, L. (1974). *The science and politics of IQ*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Loehlin, J. C. (2004). *Latent variable models: An introduction to factor, path, and structural equation analysis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Lord, F. M. & Novick, M. R. (with contributions by A. Birnbaum) (1968). *Statistical theories of mental test scores*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Lovie, A. D. & Lovie, P. (1993). Charles Spearman, Cyril Burt, and the origins of factor analysis. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 29, 308–321.
- Lovie, S. & Lovie, P. (2010). Charles Spearman and correlation: A commentary on “The proof and measurement of association between two things”. *International Journal of Epidemiology*, 39, 1151–1153.
- Lubinski, D. (2004). Introduction to the special section on cognitive abilities: 100 years after Spearman’s (1904) “‘General intelligence’, objectively determined and measured“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 96–111.
- McDonald, R. P. (1985). *Factor analysis and related methods*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- McDonald, R. P. (1999). *Test theory: A unified treatment*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Mehler, B. (1997). Beyondism: Raymond B. Cattell and the New Eugenics. *Genetica*, 99, 153–163.
- Momirović, K., Wolf, B. i Popović, D. A. (1999). *Uvod u teoriju merenja I: Interne metrijske karakteristike kompozitnih mernih instrumenata*. Priština: Fakultet za fizičku kulturu.
- Mulaik, S. A. (1972). *The foundations of factor analysis*. New York: McGraw-Hill.
- Murphy, G. (1948). *Historical introduction to modern psychology*. London: Routledge and Kegan Paul (takode, prevod na srpski jezik iz 1962. godine u izdanju Savremene škole, Beograd).

- Ognjenović, P. (1977). *Osećaj i mera: o psihofizičkim osnovama saznanja*. Beograd: Glas.
- Pearson, K. (1896). Mathematical contributions to the theory of evolution. III. Regression, heredity, and panmixia. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 187, 253–318.
- Pearson, K. (1901). On lines and planes of closest fit to systems of points in space. *Philosophical Magazine*, 2, 559–572.
- Perks, J. (2010). Commentary: “The next trick is impossible”. *International Journal of Epidemiology*, 39, 1153–1157.
- Rushton, J. P. (1994). Victim of scientific hoax – Cyril Burt and the genetic *IQ* controversy. *Society*, 31, 40–45.
- Rushton, J. P. (2002). New evidence on Sir Cyril Burt: His 1964 speech to the Association of Educational Psychologists. *Intelligence*, 30, 555–567.
- Smiljanić, V. i Vučić, L. (2001). Život i rad Borislava P. Stevanovića. U: B. P. Stevanović. *Značajne psihološke teme: Izabrana dela, tom VI* (str. 256–264). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sokal, M. M. (1982). James McKeen Cattell and the failure of anthropometric mental testing, 1890–1901. In W. R. Woodward & M. G. Ash (eds.). *The problematic science: Psychology in nineteenth-century thought* (str. 322–345). New York: Praeger.
- Spearman, C. E. (1904a). The proof and measurement of association between two things. *American Journal of Psychology*, 15, 72–101.
- Spearman, C. E. (1904b). “General intelligence”, objectively determined and measured. *American Journal of Psychology*, 15, 201–293.
- Spearman, C. E. (1905). *Die Normaltäuschungen in der Lagewahrnehmung*. W. Engelmann.
- Spearman, C. (1910). Correlation calculated from faulty data. *British Journal of Psychology*, 2, 271–295.
- Spearman, C. (1923). *The nature of “intelligence” and principles of cognition*. London: Macmillan.
- Spearman, C. (1927). *The abilities of man: Their nature and measurement*. London: Macmillan.

- Spearman, C. (1930a). "g" and after: A school to end schools. In C. Murchinson (ed.). *Psychologies of 1930* (str. 339–366). Worcester, MA: Clark University Press.
- Spearman, C. E. (1930b). Autobiography. In C. Murchison (ed.). *A history of psychology in autobiography*. Vol. 1 (str. 299–333). Worcester, MA: Clark University Press.
- Stevanović, B. P. (1927). An experimental study of the mental processes involved in judgment. *British Journal of Psychology*, 12, Monograph 4.
- Vasić, A. (2011). Harry L. Hollingworth (1880–1956) ili psiholog kao primenjeni naučnik. *Civitas*, 1, 51–68.
- Vasić, A. (2014). *Psihologija individualnih razlika* (autorizovana skripta). Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“.
- Vasić, A. i Šarčević, D. (2013). Od alfe do omega i natrag. *Primenjena psihologija*, 4, 151–177.
- Whitney, G. (1997). Raymond B. Cattell and the Fourth Inquisition. *The Mankind Quarterly*, 38, 99–124.
- Williams, H. R., Zimmerman, D. W., Ross, D. C. & Zumbo, B. D. (2006). *Twelve British statisticians*. Raleigh, NC: Boson Books.
- Williams, H. R., Zimmerman, D. W., Zumbo, B. D. & Ross, D. (2003). Charles Spearman: British behavioral scientist. *The Human Nature Review*, 3, 114–118.
- Wissler, C. (1901). The correlation of mental and physical tests. *Psychological Review*, 3, Monograph Suppl. 16.
- Yule, G. U. (1897). On the theory of correlation. *Journal of the Royal Statistical Society*, 60, 812–854.

Aleksandar Vasić

Department for Business Psychology

“Faculty for Legal and Business Studies ‘Dr. Lazar Vrkatić’”, Novi Sad

CHARLES E. SPEARMAN (1863–1945) AND FACTOR ANALYSIS 110 YEARS AFTER

SUMMARY: In 2014, it will be 110 years since Charles Edward Spearman (1863–1945), at the time still a middle-aged student, published two articles. Spearman’s articles from 1904 are essential in understanding the history of modern psychology. These works represent a milestone in the emergence and development of the first empirically based dimensional theory in the psychology of individual differences. However, apart from the historical significance, given their theoretical and methodological importance, those articles are relevant nowadays as they used to be more than 100 years ago. The first paper created the basis of one still dominant measurement model in modern psychology while the other one established the foundation of quantitative, dimensional theories of personality or individuality. Together, these papers represent a decisive contribution to modern psychology at all levels of scientific knowledge – substantive, mathematical and statistical. One of Spearman’s key contributions to modern psychology is factor analysis. In fact, it is a family of more or less different multivariate data modelling procedures in the study of structures and processes. Almost all important psychological theories in the XXth century concerning the structure and development of abilities, personality traits, motivation, emotions and emotional states, are based on factor analysis. Because of that, almost all contemporary research and practice is based not only on the Spearman’s model of cognitive abilities, but also on his initial contribution to the development of factor analysis as a multivariate statistical and measurement model.

KEY WORDS: *Charles E. Spearman, individual differences, measurement models, factor analysis.*

Doc. dr Slobodan D. Jovanović
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
jovanovic072@sbb.rs

UDC 821.111(73)-14.09”19”
Originalni naučni rad
Primljen: 30. 6. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

ROBERT FROST AND EZRA POUND: COMPLEXITY OF THOUGHT AND IMAGISTIC PRECISION

SUMMARY: The American poetry of roughly the first half of the twentieth century is unexcelled in its richness, inventiveness, and diversity. The variety of poetry written and published in the United States in the last century represents a unique explosion of literary creativity. Its range of forms, styles, and preoccupations are in a fundamental sense uncontainable. They exceed any single story one might try to tell about them. However, it is a field that continues to change, not only because poetry long out of print is being made available again and given thorough analysis but also because scholars continue to discover important early and mid-twentieth-century poetry that missed being published for various reasons. It was not until the second decade of the century that poets began to come to terms with the important social and economic changes of the modern era, such as the introduction of new technologies into all areas of industry and commerce and the increasingly urban character of American life. The first generation of American poets to respond to this modern world included Robert Frost, Wallace Stevens, Ezra Pound, William Carlos Williams, T. S. Eliot, E. E. Cummings and Marianne Moore. It was with this generation (having published their first books between 1908 and 1923) that the true artistic achievement of American poetic writing was clearly established.

KEY WORDS: *American poetry, modernism, variety, changes of the modern era, urban character.*

Birth of Modernism

The term *modernity* describes the outcomes of the period of philosophical, scientific and political upheavals commonly known as *enlightenment*. Roger Mitchell (1991) notes that the general term of Modernism, or Modernity, evoked, and still evokes the culture made by science and technology – the truth being that things which are modern are still those that are technologically advanced. During the first half of the nineteenth century, however, an irreversible split occurred between ‘modernity as a stage in the history of Western civilization – a product of scientific and technological progress, of the industrial revolution ... and modernity as an aesthetic concept’ (Calinescu, 1987: 41). This is why a conclusion can be made that the word *modern* is only a relative term which escapes final definition. As for the American literature, on the other hand, it is generally accepted that with the appearance of Herman Melville, Mark Twain, and Walt Whitman¹ (Bode, 1971b: 63) it became modern as well as American. In the history of poetry especially the line may be drawn with some certainty. The publication of Whitman’s *Leaves of Grass* in 1855, and the Civil War (1861-1865) symbolized the close of one era and the beginning of another. It is with these events that the beginnings of modern American poetry may be defined (Untermeyer, 1962: 3).

In the twentieth century, as noted by Francis E. Skipp (1992: 75), Modernism is the term applied to an international movement dominating the arts of Western culture from shortly after the turn of the century until around 1950. The movement, in general, is characterized by a rejection of tradition and a hostile attitude toward the immediate past. As for the American literary history, ‘the period 1915-1949 is one of the richest and most crucial’ (Burt 2004: 335). No other period produced so many masterworks or had such a profound and durable historical, social, and cultural legacy, shaping the social and literary policies and practices for the remainder of the twentieth century. Sinclair Lewis

¹ Walt Whitman is the representative literary figure of the period. His poetry and prose ‘... more nearly than the works of any other writer, reflect the emotions and changing attitudes which marked the transition of the United States from a phenomenon of eighteenth century liberalism to a modern nation.’

(1885-1951), America's first Nobel Prize winner in Literature (1930), called the era America's second "coming of age" (*Ibid: loc. cit.*). This really was a period of maturation when poetry, fiction, and drama broke with conventions and reached unparalleled creative achievement.

Just as America, in connection with World War I, was thrust into the centre of international politics, so its writers and artists emerged as leading intellectual and artistic voices who addressed the shattered confidence in a civilization that seemed bent on self-destruction. It was then that American expatriate poets such as Ezra Pound and T. S. Eliot (Beasley, 2007: 14) forged new methods of modern expression,² and it fell to artists and writers to interpret the meaning of total mechanized warfare and America's new role on the world's stage. Burt (2004: 335) deduces that the result was an explosion of literary achievement far surpassing the first great American literary renaissance of the mid-nineteenth century.

The War also opened the door for European influences. American writers increasingly absorbed, imitated, and transformed the ideas and methods of European modernist masters such as James Joyce and Marcel Proust, and their predecessors, such as Henrik Ibsen, Fyodor Dostoyevsky, Charles Baudelaire, and Joseph Conrad. Modernism originated in the post-Darwinian erosion of religious faith (Baxter, 2009: 68), in an erosion of faith in the social and psychological absolutes of the nineteenth century, and a consequent drive to discover new artistic modes of representing reality, new ways of self-understanding and emotional and spiritual renewal. In a word, World War I showed conclusively that old beliefs were corrupt and had to be replaced. Pound's poems *Homage to Sextus Propertius* and *Hugh Selwyn Mauberly* refer to the aftermath of World War I and consider the conflicts between the

² Rebecca Beasley says that T. S. Eliot, T. E. Hulme and Ezra Pound are three of the most significant figures in the early twentieth-century literary phenomenon we have come to call Modernism. They revolutionized Anglo-American poetry, arguing that traditional poetic forms and themes could no longer encapsulate the experience of the modern world. They were pioneers in the use of free verse and in their expansion of the subject matter of poetry. During his short career, T.E. Hulme provided the intellectual impetus for Pound's imagist movement, which Eliot called "the starting-point of modern poetry". Eliot's *The Waste Land* and Pound's *The Cantos* are renowned as two of the most innovative and influential poems in the English language.

demands of the time and the self. *Hugh Selwyn Mauberly* (1920) is ‘/t/he first major work in which Pound expresses this embittered social vision’ (Witemeyer, 1999: 54). In this poem, Ezra Pound wrote (Emmitt, 1993: 194):

*There died a myriad,
And of the best, among them,
For an old bitch gone in the teeth,
For a botched civilization,*

*Charm, smiling at the good mouth,
Quick eyes gone under earth’s lid,*

*For two gross of broken statues,
For a few thousand battered books.*

Pound’s sounding cry – *Make It New!* – defined the modernist agenda: sift the fragments of an exploded culture in search of new and sustaining sources of order, coherence, and faith. New language, new artistic forms, new relations between the artist and society were needed. And for the first time in history, Americans would lead the charge. It was an American, T. S. Eliot, who wrote what William Carlos Williams³ (electronic source) later would describe as the “atomic bomb” of modern poetry, *The Waste Land*⁴ (electronic source).

³ William Carlos Williams (1883/1963) has always been known as an experimenter, an innovator, a revolutionary figure in American poetry. Yet in comparison to artists of his own time who sought a new environment for creativity as expatriates in Europe, Williams lived a remarkably conventional life. A doctor for more than forty years serving the New Jersey town of Rutherford, he relied on his patients, the America around him, and his own imagination to create a distinctively American verse, often domestic in focus. That was perhaps why Williams could not foresee, however, what he later called the “atom bomb” on modern poetry – T. S. Eliot’s *The Waste Land*. Williams had no quarrel with Eliot’s genius – he said Eliot was writing poems as good as Keats’s *Ode to a Nightingale* – but, simply, “we were breaking the rules, whereas he was conforming to the excellencies of classroom English.” As he explained in his *Autobiography*, ‘I felt at once that it had set me back twenty years and I’m sure it did. Critically, Eliot returned us to the classroom just at the moment when I felt we were on a point to escape to matters much closer to the essence of a new art form itself – rooted in the locality which should give it fruit.’

⁴ Thomas Stearns Eliot (1888-1965) was an essayist, publisher, playwright, literary and social critic and one of the twentieth century’s major poets. Born in St. Louis,

It is not only their poetic experimentation, however, that makes these poets significant. The thinking of Eliot and Pound is largely responsible for shaping the modernism as analysed and studied today. They were the primary theorists of the major issues traditionally associated with modernism (Stead, 1986): disinterestedness vs. political engagement, elitism vs. democracy, tradition vs. novelty, abstraction vs. realism. Their fascination with obscure literary traditions and contemporary philosophy even established an enormously influential system of literary values, disseminated through their critical essays and their editorial authority.

When modern American poetry arrived on the stage, the Imagist revolution of the century's second decade played a key role (Kalaidjian, 2006: 68-69). One of the Imagist movement's emphases was on extreme concision and on a certain neutrality of description. Imagism isolates objects through the use of what Pound called "luminous details", attempting to study a single image to reveal its essence. Ezra Pound's *In a Station of the Metro* (1913), and W. C. Williams' *The Red Wheelbarrow* (1923) remain two of its defining texts.

Both personal and universal

ROBERT LEE FROST (1874-1963), New England's cherished poet, has been called 'America's purest classical lyricist and one of the outstanding poets of the twentieth century' (Snodgrass, 2000: 22). 'He was

Missouri, the United States, he moved to the United Kingdom in 1914. Eliot attracted widespread attention for his poem *The Love Song of J. Alfred Prufrock* (1915), which is seen as a masterpiece of the Modernist movement. It was followed by some of the best-known poems in the English language, including *The Waste Land* (1922), *The Hollow Men* (1925), *Ash Wednesday* (1930) and *Four Quartets* (1945). He is also known for his seven plays, particularly *Murder in the Cathedral* (1935). He was awarded the Nobel Prize in Literature in 1948. *The Waste Land* is Eliot's 434-line poem, widely regarded as "one of the most important poems of the 20th century" and a central text in Modernist poetry. The poem first appeared in the UK in the 1922 October issue of *The Criterion*, and in the US in the November issue of *The Dial*. Among its famous phrases are "April is the cruellest month", "I will show you fear in a handful of dust", and the mantra in the Sanskrit language "Shantih shantih shantih".

among the great poets of the century – or any century’ (Parini, Miller, 1993: 260).

The poetry of Robert Frost is both personal and universal. Rooted in New England, it comes to flower in an art which is both modern and traditional – modern in its ambivalent formulations of the truth, traditional in its use of established metrical conventions such as the couplet, the sonnet, the rhymed quatrain, the ballad, and blank verse. Romantic in his symbolic expression of local speech, plain people, and the New England regional scene, Frost voiced the twentieth-century conflict between reason and unreason, doubt and faith. He was too honest and too stubborn to take sides. Conservative in temper, experimental in mind, always prepared to test life by trial and discovery rather than by tradition alone. Frost was not afraid to be didactic, but he was never dogmatic. He seems to some a bit old-fashioned or puritanical in his ethicism and Emersonian individualism (Emerson, 1837; Bode, 1971a), but he was also a psychologist, a naturalist, and an early existential-humanist.

The first of many anomalies in the career of this indigenous New Englander was the fact of his birth and early life in the raw, frontier community of San Francisco during the 1870s, where his adventurous and unconventional father, having abandoned his native Massachusetts in a flurry of sympathy for the post-war South, went to take up newspaper work. When Robert was ten, his father died. His mother, a school teacher with literary talents, returned to New England (Lawrence, Massachusetts) where, with some help from Frost’s grandfather, she supported her two children and gave them education. In 1892 Robert Frost graduated from Lawrence High School, valedictorian⁵ (electronic source) of his class, and entered Dartmouth, but soon

⁵ This is an academic title conferred upon the student who delivers the closing statement at a graduation ceremony – *valedictory*. This is usually the student with the highest ranking among his or her graduating class. The term is a derivation of the Latin *vale dicere* (“to say farewell”), rooted in the *valedictorian*’s traditional role as the final speaker at the graduation ceremony. The *valedictory address* is considered a final farewell to classmates, before they disperse to pursue their individual paths. The term is most often used in the USA, Canada, and The Philippines. Its equivalent in Australia, New Zealand, South Africa, Iceland, and Scotland is *dux*; in France – *Major de promotion*.

withdrew. With something of his father's restless spirit, he tried various odd jobs – shoemaking, journalism, farming, even school teaching. In all this, the one occupation he steadily pursued was writing poetry, which did not pay. In 1895 he married his high-school classmate and co-valedictorian, Elinor White. With a growing family, Frost taught in a private school and in 1897 made another attempt at college as a special student at Harvard. This time he stayed two years, but decided once again that an academic career was not for him. Later, however, when his reputation as a poet was established, he was to spend much of his life as a poet-in-residence and teacher of literature and philosophy, stimulating students with wisdom, wit, and understanding. He taught at Amherst, Michigan, and Dartmouth in various intervals between 1917 and 1938, always returning to his farms in New Hampshire and Vermont to write.

The year 1912 became a turning point of Frost's life, when he and his wife decided to risk and make a new start. They sold their farm at Derry, New Hampshire, and moved the family of four children to England, renting a house in Beaconsfield, Buckinghamshire, where Frost felt he could share in the atmosphere of the new poetry movement and “write and be poor without further scandal in the family” (Meyers, 1996). The gamble was a success. *A Boy's Will* (1913), his first volume of verse, was immediately accepted. It was followed in 1914 by *North of Boston*, now a landmark in the history of American poetry (Hamilton, 1994). Frost won the respect of his fellow Georgian poets, Wilfred Gibson, Edward Thomas, and Rupert Brooke. He met the omnipresent Ezra Pound, who promptly wrote a review of his poems for the *Poetry* magazine, making Frost known in his native country. Like so many American writers, Frost made his reputation in England, and when both of his books were published in the United States in 1915, he told his wife: “My book has gone home. We must go too.” (Foerster *et al.*, 1971: 833-834).

The Frost family, with five children now, settled in Franconia, New Hampshire, the farm which gave title to his next volume, *Mountain Interval* (1916). He began public readings of his poetry, giving “unpoetic” renderings of the now familiar lines from *Mending Wall*, *Birches*,

and other poems with the laconic New England idioms and understated rhythms so essential to his meaning. In 1923 *New Hampshire: A Poem with Notes and Grace Notes* won him the first of his four Pulitzer Prizes. Invitations for lectureships, fellowships, readings, and writers' conferences came rapidly. He received honorary degrees from more than forty colleges and universities, including Oxford and Cambridge in 1957. Gradually Frost came to be acknowledged as a kind of unofficial American poet laureate. He was twice honoured on his birthday by resolutions of the US Senate. He was invited to read *The Gift Outright* at the inauguration of President John F. Kennedy in 1961.⁶ (Tuten, Zubizarreta, 2001: 118).

In 1949 *The Complete Poems of Robert Frost* gathered all of his work to the date in one volume, including such volumes as *West-Running Brook* (1928), *A Further Range* (1936), *A Witness Tree* (1942), *Steeple Bush* (1947), and his two verse-dramas, *A Masque of Reason* (1945) and *A Masque of Mercy* (1947). One later volume, *A Clearing Range* (1962), appeared before his death in Boston in 1963.

Frost's poetry is modern in its complexity of thought and in its awareness of the confusion of belief and the fragmenting of earlier human experience and values. His style is deceptively simple, drawing on images of nature and regionally defined materials, such as in *The Road Not Taken* (1916) (Kostić, 1993: 94-95):

*Two roads diverged in a yellow wood,
And sorry I could not travel both
And be one traveller, long I stood
And looked down one as far as I could
To where it bent in the undergrowth;*

⁶ "For John F. Kennedy His Inauguration", composed as a preface to *The Gift Outright* for the occasion of President John F. Kennedy's inauguration, was not read by Robert Frost on the day of inauguration due to blinding sun on the podium. Frost did, however, recite *The Gift Outright* from memory. When Frost appeared on the inauguration on 20 January 1961, he was seen and heard by a television audience estimated in excess of 60 million Americans. The poem's present title and form were established in Frost's final volume, *In the Clearing* (1962).

*Then took the other, as just as fair,
And having perhaps the better claim,
Because it was grassy and wanted wear;
Though as for the passing there
Had worn them really about the same,*

*And both that morning equally lay
In leaves no step had trodden black.
Oh, I kept the first for another day!
Yet knowing how way leads on to way,
I doubted if I should ever come back.*

*I shall be telling this with a sigh
Somewhere ages and ages hence:
Two roads diverged in a wood, and I –
I took the one less travelled by,
And that has made all the difference.*

It is obvious that Frost was no retrospective romantic poet. Own personal dilemmas, social and economic problems, industrial and urban dislocations, are not his surface subjects, rather the twentieth-century mind is fully exposed in his poetry, as effectively as in the work of such symbolist poets as Yeats and Eliot, however in quite different terms.

Make It New!

EZRA LOOMIS POUND (1885-1972) was born in Hailey, Idaho, to move with his family to Philadelphia when he was only two. He attended the University of Pennsylvania before earning his B.A. degree at Hamilton College (1905). Continuing his work in Romance languages, especially the Provençal of the twelfth-century Troubadour poets, he earned his M.A. from the University of Pennsylvania in 1906. Following a Harrison Fellowship from the University of Pennsylvania (1906), which he used to finance a trip to Spain, Pound took a teaching post at Wabash College in Crawfordsville, Indiana. After offering a young burlesque actress shelter for a night, however, he was removed from the college for what was interpreted as immoral behaviour. This abrupt ending to his American teaching career brought the start of Pound's ascen-

dancy in the London literary scene (Moody, 2007). In 1908, after a stay in Gibraltar and then Venice, where he published his first book – *A Lume Spento* (1908), Pound went to London. A steady stream of publications followed, both in Europe and America, as well as editorships for renowned poetry magazines, such as *Poetry* (1912), the *Little Review* (1917), and the *Dial* (1920). Although he never received the accolades he thought he deserved (and which his contemporaries Eliot, whom he helped edit and revise *The Waste Land*, and Frost, did), he eventually won the *Dial* award for poetry (1928), an honorary degree from Hamilton College (1939), the prestigious Bollingen Prize for Poetry (1949), and the Academy of American Poets Award (1963).

Pound's estrangement from the United States creates a violent tension in his poetry. In *Hugh Selwyn Mauberley* (1920), he ridicules America for its cultural poverty, referring to his homeland as "a half-savage country" (Witemeyer, 1999). American pragmatism, on the other hand, fostered in Pound a predilection for vernacular and rough directness. Indicative of his linguistic range are his diction choices, such as "Guffaw", "Kulchur" instead of "Culture", and "sd" instead of "said". Pound's early poetry, however – from *A Lume Spento*, *Personae* (1909), and much of the loose translations in *Cathay* (1915) – owes much to Browning's⁷ (electronic source) dramatic monologues by historical figures.

The first blatant move toward a modern style – what Pound referred to as "nearer the bone" and "free of emotional slither" – came in 1913 with the publication of 'A Few Don'ts by an Imagiste' in *Poetry*. In this short essay Pound in fact offered 'A List of Don'ts for those beginning to

⁷ Robert Browning (1812-1889) was an English poet and playwright whose mastery of dramatic verse, especially dramatic monologues, made him one of the foremost Victorian poets. Browning is popularly known by his shorter poems, such as *Porphyria's Lover*, *My Last Duchess*, *Rabbi Ben Ezra*, *How They Brought the Good News from Ghent to Aix*, and *The Pied Piper of Hamelin*. His fame rests mainly on his dramatic monologues, in which the words not only convey setting and action but also reveal the speaker's character. Unlike a soliloquy, the meaning in his dramatic monologue is not what the speaker directly reveals but what he inadvertently "gives away" about himself in the process of rationalising past actions, or 'special-pleading' his case to a silent auditor in the poem.

write verses' (Pound, 1968: 4), outlining the tenets that would, in various forms, dominate not only his own aesthetic practice but most of the literary tradition of the West for the next half century. Verse, to Pound at this stage, became more like sculpture, something carved from alabaster, something done with craftsman quality and made to endure. Pound even offered a name for this new aesthetics: *imagism*.

American poet, essayist and translator Chad Davidson (2005: 405) notes that Ezra Pound's battle cry, *Make it new!*, became the implied motto for one of the most significant literary movements of the twentieth century. Modernism found its most fervent advocate in Pound and his numerous poems, essays, tracts, and manifestos, all of which sought to redefine poetry in light of a declining, late Victorian culture. Inspired early in his life by such varied sources as the Troubadours, Homer and the classical Greek canon, or Robert Browning, Pound condensed his learning and skills into highly concise and allusive verse. This move toward a rougher, more volatile poetics was, in part, a revolutionary's response to staid societal norms (Stead, 1986). Pound saw early twentieth-century poetry and the culture to which it belonged as rotten and sorely in need of classical revival under the pressure of a modern consciousness. His sense of timing, his shrewd business sense, and his knack for garnering the praise of other artists and important patrons guided him to the foreground of literary modernism in London. Pound helped William Butler Yeats mature, aided in William Carlos Williams' move toward modernism, promoted Robert Frost, and discovered T. S. Eliot, Hilda Doolittle, James Joyce, and countless others. Had Pound never written a word of verse, he would still command recognition in twentieth-century poetry. His own poetry, however – its stoic boldness, dramatic concisions, and haiku-like faithfulness to image – still demands attention and study (Kimmelman, 2005).

Pound's poetic idiom – one that emerged during the war years and took firm hold on him by the time of his departure for Paris in 1920 – displays concision, objectivity, and harsh juxtapositions. He forces readers to juggle his numerous allusions and cryptic comparisons. At his best Pound epitomizes verbal economy and imagistic precision. His rhyming of classical languages with English and his vast knowledge

and study of mediaeval forms and meter still loom large in the English poetic tradition. At his worst, however, Pound can be pedantic and overly allusive, relying on intimidation to force his readership into acknowledging his prowess (Stead, *op. cit.*).

While in voluntary exile in Italy in the 1920s and 1930s, Pound's obsession with constructing an artistic Utopia led him to fascist politics, harsh anti-Semitic rants, and ultimately to anti-American broadcasts during World War II. He vilified Jews and capitalism as the causes of cultural ruin in the West, and he supported overly optimistic economic systems. Ultimately Pound was detained by the American authorities after the liberation of Italy, and he was returned to the United States in 1945 under arrest for treason. He was later acquitted on the grounds of mental instability, and spent many years in St. Elizabeth's mental hospital in Washington, DC, where he received visits from young poets, such as Allen Ginsberg and Paul Blackburn.⁸ (electronic source). Pound's Bollingen Prize for the *Pisan Cantos* in 1949 finally afforded his friends the opportunity to persuade authorities to release him. He was finally freed in 1957, and returned to Italy the following year.

Both admired and despised, idolized and vilified as the dominant figure of Modernism (Davidson, 2005), Ezra Loomis Pound was a technical genius and pivotal figure in world poetry, and certainly the iconoclast of his day (Snodgrass, 2000: 53).

Conclusion

A century is a considerable period of time in the development of any literary genre. This is especially true in the case of American poetry,

⁸ The Pounds lived in Paris from 1921-1924, then settled in Rapallo, Italy, where they lived through the end of World War II. It was here that Pound worked on his epic *Cantos* and also began his turn towards Fascism. He wrote anti-Semitic essays blaming the Jews for both World Wars, and recorded many radio programs criticizing the US and President Franklin Roosevelt. For these he was indicted as a traitor *in absentia* in 1943, and soon after Germany surrendered he was imprisoned and then returned to the US. After a legal campaign to have him declared insane, he was kept at St. Elizabeth's Hospital until 1958.

which began the twentieth century as an enervated literary exercise and ended it as a vital form of cultural expression. American poets of the twentieth century pushed the limits of poetic composition, asking fundamental questions about what poetry is and how it should be written (Hamilton, 1994).

As the twentieth century began, poetry was greatly overshadowed by the novel. During the period from the end of the Civil War until World War I, the United States experienced explosive population growth and a powerfully expanding economy. As a result, the nation was focused on pragmatic matters that absorbed its immediate attention: American society had little energy to devote to the cultivation of poetry, which was often relegated to the status of a “genteel” pastime with little relevance to modern-day life. American poetry, on the other hand, lingered in the twilight of the late nineteenth century, unable to enter the modern world or break with the conventional formulas and sentimental diction of earlier decades (Myers, Wojahn, 1991).

Among the poets, Ezra Pound was perhaps the most strident voice for a poetry that would serve as a central expression of the new “modernist” aesthetics. In a 1912 essay, Pound declared “the imminence of an American Risorgimento”, a renaissance in American intellectual and artistic life that would lift the country out of its “Dark Ages” and propel it into contemporary civilization (Moody, 2007: 131). Such a renaissance was indeed to take place, largely as a result of the discovery of European culture by American poets. Some of those responding to American provinciality and cultural isolationism by leaving America for sojourns in Paris or London became permanent expatriates, the others returned to the United States, bringing with them an enlarged sense of European culture. American poets found a more receptive audience for their works in Europe than in the United States. The first books of Frost and Pound were all published abroad, where the public was more prepared for writing that did not conform to conventional nineteenth-century norms.

The experience of World War I, which brought many Americans into contact with Europe for the first time, further bridged the gap between American and European culture, and it prepared the ground for

an international modernism in which Americans would play a crucial part. The war was traumatic not only for the soldiers in the trenches but also for artists and writers whose sensitivity to the effects of warfare made them, as Pound put it, the “antennae of the race” (Pound, 1968: 297). In T. S. Eliot’s epoch-marking poem *The Waste Land*, a post-war world is evoked in which traditional systems of belief and established social structures had been radically altered.

The changed understanding of human society and human nature brought about by the war contributed to the large-scale literary and artistic movement known as “modernism”. The realities of war “presented a generation of judiciously limited lyric poets with an epic subject” (Longenbach, 1997) and caused a total rethinking of the purpose of poetry in the twentieth century. During the years 1920-1926 alone, American poets produced an extraordinary body of work, including Ezra Pound’s *Hugh Selwyn Mauberly* and *Cantos I-XVI*, T. S. Eliot’s *The Waste Land*, Wallace Stevens’ *Harmonium*, William Carlos Williams’ *Spring and All*, Marianne Moore’s *Observations* and *Poems*, Langston Hughes’ *The Weary Blues*, Edward E. Cummings’ *Tulips and Chimneys*, and Hart Crane’s *White Buildings*.

In many cases, Americans have failed even to recognize the genius of their own best poets (Beach, 2003: 5). William Carlos Williams for instance, now recognized as one of the leaders of the modernist movement and one of the central poets of the first half of the twentieth century, was underappreciated and rarely taught until the 1960s. With the passage of time, however, it becomes easier to make definitive judgments about the relative importance of different poets. In the first half of the twentieth century there is still a relatively small group of poets who dominate critical discussions of American poetic modernism. There may be admirers of Frost who think less highly of the work of Pound and Eliot, and vice versa, but by and large the study of modernist American poetry has focused on a canon of five or six central poets.

References

- Baxter, J. (2009). 'Case Studies in Reading 1: Key Primary Literary Texts', in: *The Modernism Handbook* (2009), edited by Philip Tew and Alex Murray, pp. 66-89. London, New York, NY (USA): Continuum.
- Beach, C. (2003). *The Cambridge Introduction to Twentieth-Century American Poetry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beasley, R. (2007). *Theorists of Modernist Poetry: T. S. Eliot, T. E. Hulme and Ezra Pound*. London and New York, NY (USA): Routledge Taylor & Francis Group.
- Bode, C. et al. (eds.) (1971b). *American Literature – An Anthology with Critical Introductions, Volume 3 The Last Part of the 19th Century*. New York, NY (USA): Washington Square Press.
- Burt, D. S. (2004). *The Chronology of American Literature*. Boston, MA; New York, NY (USA): Houghton Mifflin Company.
- Călinescu, M. (1987). *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism*. Durham, NC (USA): Duke University Press.
- Davidson, C. (2005). 'Introduction: Ezra Pound', in: *A Companion to 20th Century American Poetry*, edited by Burt Kimmelman, pp. 405-407. Trenton, NJ (USA): Facts on File.
- Emerson, R. W. (1837). 'The American Scholar', in: *American Literature – An Anthology with Critical Introductions, Volume 2 The First Part of the 19th Century*, edited by Carl Bode et al, pp. 241-258. New York, NY (USA): Washington Square Press.
- Emmitt, H. V. (1993). 'Make-strong old dreams: Ezra Pound and European Aestheticism', in: *Ezra Pound and Europe* (1993), edited by Richard Taylor and Claus Melchior, pp. 191-206. Amsterdam (The Netherlands) – Atlanta, GA (USA): Editions Rodopi B. V.
- Foerster, N. et al. eds. (1971). *Introduction to American Poetry and Prose*. Boston, MA; New York, NY (USA): Houghton Mifflin Company.
- Hamilton, I. ed. (1994). *The Oxford Companion to Twentieth-century Poetry in English*. Oxford: Oxford University Press.

- Kalaidjian, W. ed. (2006). *The Cambridge Companion to American Modernism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kimmelman, B. (2005). *A Companion to 20th-century American Poetry*. New York, NY (USA): Facts On File Inc.
- Kostić, V. (1993). *Engleski jezik – Lektira za gimnazije*, pp. 94-95. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Podgorica: Zavod za školstvo.
- Longenbach, J. (1997). *Modern Poetry After Modernism*. New York, NY (USA): Oxford University Press.
- Meyers, J. (1996). *Robert Frost: A Biography*. Boston MA, New York NY (USA): Houghton Mifflin.
- Mitchell, R. (1991). 'Modernism Comes to American Poetry: 1908-1920', in: *A Profile of Twentieth Century American Poetry*, edited by Jack Myers and David Wojahn, pp. 25-53. Carbondale, IL (USA): Southern Illinois University Press.
- Moody, A. D. (2007). *Ezra Pound: Poet – A Portrait of the Man and His Work*. Volume I: *The Young Genius, 1885-1920*. Oxford: Oxford University Press.
- Myers, J. and David Wojahn eds. (1991). *A Profile of twentieth-century American poetry*. Carbondale, IL (USA): Southern Illinois University Press.
- Parini, J. and Brett C. Miller eds. (1993). *The Columbia History of American Poetry*. New York, NY (USA): Columbia University Press.
- Pound, E. (1968). *Literary Essays of Ezra Pound*; Introduction by T. S. Eliot. New York, NY (USA): New Directions Publishing.
- Skipp, F. E. (1992). *American Literature*. New York, NY (USA): Barren's Educational Series.
- Snodgrass, M. E. (2000). *American Poets of the 20th Century*. Lincoln, NE (USA): Cliffs Notes Inc.
- Stead, C. K. (1986) *Pound, Yeats, Eliot and the Modernist Movement*. New York, NY (USA): Macmillan.
- Tuten, N. L. and John Zubizarreta eds. (2001). *The Robert Frost Encyclopedia*. Westport, CT (USA): Greenwood Publishing Group.
- Untermeyer, L. (1962). *Modern American Poetry*. New York, NY; Burlingame, CA (USA): Harcourt, Brace & World Inc.

Williams, William Carlos (<http://www.poetryfoundation.org/bio/william-carlos-williams>, accessed May 25, 2014)

Witemeyer, H. (1999). 'Early Poetry 1908-1920', in: *The Cambridge Companion to Ezra Pound*, edited by Ira B. Nadel, pp. 43-58. Cambridge: Cambridge University Press.

<http://poetry.about.com/od/oq/p/Ezra-Pound.htm> (accessed May 27, 2014)

http://en.wikipedia.org/wiki/T.S._Eliot (accessed June 25, 2014)

http://en.wikipedia.org/wiki/The_Waste_Land (accessed June 25, 2014)

http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Browning (accessed June 27, 2014)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Valedictorian> (accessed June 29, 2014)

РОБЕРТ ФРОСТ И ЕЗРА ПАУНД: СЛОЖЕНОСТ МИСЛИ И ОШТРИНА ИМАЖИЗМА

РЕЗИМЕ: Америчка поезија првих деценија и целе прве половине двадесетог века без премца је по свом богатству, раскошној инвентивности и разноврсности. Укупна разноврсност поезије која је написана и објављена у Сједињеним Државама током двадесетог века представља јединствену експлозију књижевне креативности и плодотворног стваралаштва. Њен опсег форми, стилова, предмета који закупају пажњу и уметничку страст стваралаца просто је немогуће сагледати и сажето представити. Ствараоци, њихове преокупације и њихова дела бројем и квалитетом превазилазе све што би неки покушај приказа могао да каже о њима. Треба додати чињеницу да је и данас ту реч о једном пољу непрестаних промена – захваљујући напорима да се поезија чији су штампани појавни облици одавно распродати поново учини доступном читалачкој публици и промишљеној стручној анализи и критици, али и због тога што стручњаци непрестано откривају нове значајне примере поезије с почетка двадесетог века и из целе његове прве половине, који из најразличитијих могућих разлога до сада нису били штампани и представљени јавности. Запажања је вредна истина да су тек

у другој деценији двадесетог века песници кренули да се носе са значајним друштвеним и економским променама савременог доба, као што је увођење нових технологија у све области привређивања, нарочито у све индустријске гране и трговинску размену, као и све већа врева урбаног америчког живота. Првој генерацији америчких песника који су пружили свој одговор таквом модерном свету припадали су Роберт Фрост, Волас Стивенс, Езра Паунд, Вилијам Карлос Вилијамс, Т. С. Елиот, Едвард Е. Камингс и Маријана Мур. Сви припадници те генерације публиковали су своје прве књиге песама између 1908. и 1923. године, и управо су сви они својим делом означили да је прави уметнички домет америчког поетског стваралаштва заиста достигнут и успостављен. Међу нарочито истакнуте свакако се сврставају Роберт Фрост, доживљен као и личан и универзалан, истовремено и традиционалан и модеран, и Езра Паунд, славан по сложености мисли и оштрини захтеваног имаџизма. Оно што те песнике чини значајним, међутим, није само њихово немирно поетско експериментисање. Сама мисао коју у своје стваралаштво улажу и коју стваралаштвом излажу чини Фроста и Паунда у великој мери заслужним и одговорним за уобличавање модернизма у његовој форми коју данас анализирамо и проучавамо. Они су били први теоретичари најважнијих и највећих питања која се већ традиционално доводе у везу с модернизмом – незаинтересованост наспрам активног политичког ангажовања, елитизам наспрам демократији, традиција суочена с новим, апстракција наспрам реализма. Фасцинација не много знаним књижевним традицијама коју испољавају ти песници, уз прихватање савремених филозофских поставки, довела је и до успостављања изванредно значајног и утицајног система књижевних вредности, снажно емитованих и ширених у њиховим критичким есејима и, често, кроз њихов редакторски и уреднички рад.

Кључне речи: *америчка поезија, модернизам, разноврсност, новине савременог доба, урбани тонови.*

Mr Lejla Šaćirović,
doktorand Pravnog fakulteta
Univerziteta u Travniku,
viši asistent na predmetima
Krivično pravo I i II, Penologija
lejlasacirovic@yahoo.com

UDC 343.346
UDC 613.8:656.1
Originalni naučni rad
Primljen: 30. 6. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

INSTITUT ACTIONES LIBEREA IN CAUSA KOD KRIVIČNIH DJELA UGROŽAVANJA JAVNOG PROMETA ZBOG OMAMLJENOSTI

SAŽETAK: Samoskrivljena neuračunljivost (rim. *actiones liberae in causa*) je poseban institut materijalnog krivičnog prava i označava radnju slobodnu u odluci, ali neslobodnu u učinjenju, te predstavlja izuzetak od pravila nepostojanja krivične odgovornosti zbog nedostatka elementa uračunljivosti. Ovaj institut veoma često se javlja kod krivičnih djela ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti, iz razloga što su ta djela uglavnom počinjena u stanju neuračunljivosti ili bitno smanjene uračunljivosti usljed dejstva alkohola, opojnih droga, lijekova i ostalih psihotropnih supstanci sličnog dejstva, a koji se u velikom broju slučajeva javljaju kao kriminogeni faktor saobraćajne nesreće. Pomenuti kriminogeni faktori se veoma rijetko unose u ljudski organizam u stanju zablude ili posredstvom prisile. Naime, riječ o supstancama koje čovjek najčešće svjesno konzumira, te na taj način postaje potencijalni neuračunljivi učinitelj krivičnog djela. Stoga je pravna teorija i praksa zauzela stanovište da je potrebno takvog učinitelja i sankcionisati, shodno negativnoj posljedici koju on izazove po život, tijelo ljudi ili po imovinu većeg obima, a na način da se njegova uračunljivost, odnosno svijest o mogućnosti počinjenja krivičnog djela „mjeri“ u trenutku konzumiranja alkohola i ostalih nedozvoljenih supstanci koje imaju negativno dejstvo na psihomotornu sposobnost organizma, pa samim tim i na bezbjednu vožnju. Uvažavajući činjenicu da krivična odgovornost predstavlja jedan od osnovnih instituta krivičnog materijalnog prava, s obzirom na to da ona predstavlja i uslov za samo postojanje krivičnog djela, autorica u okviru ovog preglednog naučnog članka detaljno analizira pojam samoskrivljene neuračunljivosti u krivičnom pravu, te ga posebno dovodi u korelaciju sa krivičnim djelima ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti. Naučni članak se temelji na težnji za obogaćivanjem pravne

teorije naučnim saznanjima vezanim za postojanje i primjenu pomenutog instituta u praksi. Autorica naglašava da je od izuzetne važnosti zauzimanje pravnog stanovišta da nijedan učinitelj koji sam sebe dovede u neuračunljivo stanje, upražnjavajući moderan način života koji sa sobom nosi određene sklonosti ka konzumiranju supstanci opasnih po fizičko i psihičko stanje organizma, ne može biti oslobođen odgovornosti za svoja djela učinjena u tom stanju ukoliko ona u sebi nose element društvene opasnosti i protupravnosti, te ukoliko narušavaju sigurnost i stabilnost društvene zajednice. Zaštitna funkcija krivičnog prava treba da bude najviše izražena u zaštiti ljudskog života, stoga hipoteza da svaka neuračunljivost isključuje postojanje krivičnog djela ne treba da bude kao takva prihvaćena ni u jednom krivičnom pravnom sistemu.

KLJUČNE RIJEČI: *samoskrivljena neuračunljivost, krivična odgovornost, uračunljivost, opojna sredstva, omamljenost.*

1. Uvod

U krivičnom pravnoj literaturi susreće se pojam krivična odgovornost kao jedan od osnovnih instituta krivičnog prava čija je egzistencija nužna za primjenu mjera krivičnog sankcionisanja prema učinitelju krivičnog djela. U stručnoj literaturi se upotrebljavaju termini krivična odgovornost i krivičnopravna odgovornost, a neki autori idu dalje tvrdeći da je pojam krivična odgovornost suvišan, te da ga treba zamijeniti pojmom krivnja.¹

Postavlja se pitanje da li krivnja i krivična odgovornost predstavljaju identične pojmove. Krivična odgovornost definiše se kao skup subjektivnih uslova kojima se označava psihičko stanje učinitelja i njegov odnos prema krivičnom djelu² ili „skup subjektivnih uvjeta koji karakteriziraju učinitelja krivičnog djela kao uračunljivog i krivog učinitelja“³.

Iz navedenog se može zaključiti da je riječ o pojmu koji u sebi sadrži dva elementa: uračunljivost i krivnju.

¹ Stojanović, S. (1985), *Ublažavanje kazne u SFRJ*, Naučna knjiga, Beograd.

² Hodžić, S. (1991), Neki problemi krivične odgovornosti, *Pravna misao*, 5–6.

³ Krivični zakon BiH, *Sl. glasnik BiH*, br. br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10).

Osnov krivnje (vinosti) je uračunljivost i krivnja ne može postojati samostalno bez uračunljivosti. Uračunljivost predstavlja skup intelektualnih i voljnih elemenata koji čine čovjeka sposobnim da misli, rasuđuje i odlučuje o svojim postupcima, te da njima upravlja.⁴

Za razliku od uračunljivosti, koja je teoretski, a ne zakonski definirana, pojam neuračunljivost je jasno definiran u krivičnim zakonima, i to kao nemogućnost shvatanja značaja vlastitog djela ili nemogućnost upravljanja sopstvenim postupcima usljed postojanja trajnog ili privremenog duševnog oboljenja, privremene duševne poremećenosti ili zaostalog duševnog razvoja. Ona se utvrđuje tako što se prvenstveno utvrđuje nedostatak elemenata intelektualne i voluntarističke moći, te postojanje privremene ili trajne duševne poremećenosti. Dakle, da bi se kod učinitelja krivičnog djela utvrdila neuračunljivost potrebno je da se utvrdi postojanje nekog oblika privremene, povremene ili stalne duševne poremećenosti, te da se ustanovi da li je usljed toga bio u mogućnosti da shvati značaj svog djela.

Česti vidovi stanja privremene duševne poremećenosti su i akutni alkoholizam, dipsomanija (navalno opijanje), patofizička stanja usljed trovanja i asfikcije, te se oni označavaju kao privremeni poremećaji većine psihičkih funkcija razuma, koji traju dok postoji dejstvo endogenog uzročnika tih poremećaja ili pak traju dok se ne prekinu medicinskom pomoći.⁵

Takvo stanje dovodi do nemogućnosti rasuđivanja i odlučivanja, a konkretno gledajući sa aspekta krivičnog prava do nemogućnosti shvatanja značaja sopstvenog djela i nemogućnosti upravljanja vlastitim postupcima prema sadržaju svijesti.

Pravilno je da učinitelj nije krivično odgovoran ako je u vrijeme preduzimanja radnje učinjenja krivičnog djela bio neuračunljiv. Međutim, od tog pravila postoji izuzetak kada se učinitelj sam stavi u stanje neuračunljivosti pa učini krivično djelo. U takvom slučaju učinitelj je odgovoran, iako je djelo učinio u neuračunljivom stanju, pod uslovom da se sam stavio u takvo stanje upotrebom alkohola, opojnih droga ili

⁴ Petrović, B., Jovašević, D. (2005), *Krivično/kazneno pravo Bosne i Hercegovine – opći dio*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

⁵ Jevtić, D. (1960), *Sudska psihopatologija*, Medicinska knjiga, Beograd.

na drugi način, ako je u vrijeme dovođenja u takvo stanje njegovo djelo bilo obuhvaćeno umišljajem ili nehatom. Taj izuzetak se u krivično-pravnoj teoriji i praksi naziva *samoskrivljena neuračunljivost ili actiones liberea in causa*.⁶

Za postojanje instituta samoskrivljene neuračunljivosti potrebno je da su kumulativno ispunjeni slijedeći elementi: 1. počinitelj je počinio krivično djelo u stanju neuračunljivosti; 2. počinitelj se sam skrivljeno stavio u to stanje (npr. vlastitom odlukom se doveo u alkoholizirano stanje); 3. u vrijeme kada se počinitelj stavljao u to stanje bio je svjestan i u odnosu na počinjeno djelo je postojala namjera (umišljaj) ili nehat (ukoliko zakon predviđa kažnjavanje nehata za počinjeno krivično djelo); 4. počinjeno krivično djelo obuhvaćeno namjerom (umišljajem) ili nehatom odgovara onome što je kod njega bilo prisutno dok je bio u svjesnom stanju.

Takav vid neuračunljivosti se pojavljuje i kod krivičnih djela ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti, s obzirom na to da je jedan od elemenata bića tog krivičnog djela upravljanje motornim vozilom pod dejstvom omamljujućih sredstava, pa je sasvim jasno da je moć rasuđivanja i upravljanja vlastitim postupcima za vrijeme vožnje pod dejstvom omamljujućih sredstava izuzetno narušena, a riječ je o stanju u koje se čovjek najčešće sam svjesno dovodi.

2. Svjesnost kao element uračunljivosti u krivičnom pravu

U pravosudnoj teoriji i praksi veoma često se umjesto termina svjesnost upotrebljava termin svijest. Kad je riječ o svjesnosti kao terminu koji odražava veoma bitno psihičko stanje u psihijatriji i krivičnom pravu, potrebno je da se pravosudni radnici i teoretičari služe jedinstvenom, razumljivom terminologijom, posebno kada je ona na pravilan način upotrebljena u zakonskom tekstu. Radi se o apsolutno nepotrebnoj zamjeni ta dva termina tako da se pojmom svijest želi definisati svjesnost, a nekada pojmom svjesnost odraziti stanje svijesti. Konsultovanje adekvatne medicinske literature ukazuje na to da su svijest i

⁶ Bačić, F. (1986), *Krivično pravo – opći dio*, Zagreb.

svjesnost dvije različite kategorije, pa upotreba tih termina na krivično-pravnom i medicinskom terenu treba da bude odgovarajuća, a razlike postoje i pored toga što se pojmom svjesnosti odražavaju stanja koja su neminovno povezana, jer ona pretpostavlja stanje svijesti.⁷

Svijest je biološka komponenta koju svako pojedino ljudsko biće dobija rođenjem.⁸

Za normalnu svjesnost je potrebno postojanje svijesti i da subjektu nije anatomske oštećena i patofiziološki izmijenjena siva masa hemisfere velikog mozga. Da bi čovjek bio normalno svjestan on mora da posjeduje ispravan mehanizam koji služi za izgradnju svjesnosti. U sadržinskom smislu, svjesnost obuhvata svjesnost o samom sebi i svjesnost o postojanju realnog svijeta.⁹

Svjesnost se javlja u krivičnom zakonodavstvu i krivičnom pravu kao element instituta krivične odgovornosti koja je nužna pretpostavka za primjenu kazni i mjera upozorenja. Krivična odgovornost postoji ukoliko je učinitelj u vrijeme izvršenja krivičnog djela bio uračunljiv i kriv. Psihički odnos učinioca prema djelu je složen odnos u kome se prepliću razni elementi unutrašnjeg života čovjeka, a među njima pretežan značaj imaju svjesnost i volja. Svjesnost i volja se pojavljuju kao odlučujući elementi kod utvrđivanja i uračunljivosti i krivnje. Nedostatak svjesnosti kao psihološkog elementa isključuje uračunljivost, a nedostatak svjesnosti kao intelektualnog elementa isključuje umišljaj i svjesni nehat.¹⁰

Institut *actiones liberae in causa* predstavlja izuzetak od pravila da se uračunljivost i krivnja utvrđuju u vrijeme izvršenja krivičnog djela. Svjesnost učinitelja se u tom slučaju utvrđuje u vrijeme prije dovođenja u privremeno neuračunljivo stanje. U to vrijeme, neposredno prije do-

⁷ Pešić, V. (1956), O primjeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, *Pravni život*, Beograd.

⁸ Jevtić, D., *op. cit.* (5), str. 163.

⁹ Jevtić, D. (1953), *O uračunljivosti sa sudsko-psihijatrijskog gledišta*, Naučna knjiga, Beograd.

¹⁰ Srzentić, N., Stajić, A., Lazarević, L. V. (1978), *Krivično pravo SFRJ – Opšti deo*, Savremena administracija, Beograd.

vođenja u neuračunljivo stanje, učinitelj treba da je bio svjestan ili da je bio dužan i mogao biti svjestan izvršenja djela.¹¹

3. Institut actiones liberae in causa u krivičnom pravu

Učinitelj krivičnog djela je krivično odgovoran iako je djelo učinio u neuračunljivom stanju pod uslovom da se sam stavio u takvo stanje upotrebom alkohola, opojnih droga ili na drugi način, ako je u vrijeme dovođenja u takvo stanje njegovo djelo bilo obuhvaćeno umišljajem ili nehatom. Takav izuzetak kojim se učinitelj krivičnog djela ne smatra neuračunljivim, iako u datom momentu nije mogao biti svjestan svojih postupaka, naziva se samoskrivljena neuračunljivost ili *actiones liberae in causa*. Riječ je o radnji slobodnoj u odluci, ali ne i u učinjenju.

Da bi ona postojala potrebno je da se kumulativno ispune četiri elementa:

1. da se osoba sama stavlja u stanje privremene neuračunljivosti;
2. da je u vrijeme stavljanja u pomenuto stanje uračunljiva;
3. da je u stanju privremene neuračunljivosti učinila krivično djelo činjenjem ili nečinjenjem s umišljajem ili iz nehata;
4. da između radnje kojom se osoba stavlja u privremeno neuračunljivo stanje i posljedice ostvarenog krivičnog djela postoji uzročni odnos.

Dakle, da bi se moglo govoriti o samoskrivljenoj neuračunljivosti potrebno je da se osoba sama dovela u rizično stanje, jer ukoliko je u takvo stanje došla pod dejstvom prinude, obmane ili neotklonjive zablude, ne može se govoriti o institutu *actiones liberae in causa*. Postoje situacije kada manje količine alkohola ili opojnih sredstava mogu dovesti do stanja opijenosti kod pojedinih ljudi (npr. zbog različite reakcije ljudi na alkohol usljed bolesti, poremećaja metabolizma i sl.). U takvim situacijama, ukoliko osoba nije svjesna stanja svog organizma usljed

¹¹ Kokolj, M. (1981), *Actiones liberae in causa – Krivična odgovornost privremeno neuračunljivih lica*, Prva književna komuna, Mostar.

kojeg može doći do opijenosti i pri unosu malih količina opojnih sredstava, ne možemo govoriti o samoskrivljenoj neuračunljivosti.

Prvi faktor za postojanje instituta samoskrivljene neuračunljivosti jeste „svojevoljno stavljanje“ u opijeno stanje koje se može pripisati umišljaju ili nehata. Drugi faktor za postojanje tog instituta jeste da je usljed takvog stanja učinjeno krivično djelo u odnosu na koje kod učinitelja postoji krivnja.

Vezano za naprijed navedeno, u krivičnopravnoj literaturi se javlja više shvatanja. Prema prvom, krivična odgovornost u vidu instituta *actiones liberae in causa* postoji kad je kod učinitelja u stadiju prije opijanja postojao umišljaj u odnosu na prouzrokovanu posljedicu nakon opijanja, odnosno u stadiju opijenosti. Prema drugom shvatanju, krivična odgovornost postoji kada je kod učinitelja alternativno postojao umišljaj ili nehat u stadiju prije opijanja u odnosu na posljedicu prouzrokovanu u stadiju nakon opijanja, odnosno u stadiju opijenosti.¹²

Krivična odgovornost postoji, kako za umišljajnu tako i za nehatno samoskrivljenu neuračunljivost, s tim što se generalno za krivična djela počinjena sa umišljajem uvijek krivično odgovara, a za nehatna krivična djela samo onda kada zakon propisuje krivičnu odgovornost i za nehat. Umišljajna samoskrivljena neuračunljivost postoji kada učinitelj sebe umišljajno dovede u stanje neuračunljivosti, da bi u takvom stanju izvršio krivično djelo u odnosu na koje kod njega postoji umišljaj, odnosno on je svjestan toga da u stanju neuračunljivosti može izvršiti krivično djelo, i to hoće, ili na to pristaje. Kada je riječ o nehatnoj samoskrivljenoj uračunljivosti, učinilac sebe dovodi u stanje neuračunljivosti sa umišljajem ili iz nehata, a u odnosu na krivično djelo koje je kasnije učinio kod njega postoji nehat. Ako se radi o svjesnom nehata, on je svjestan da postoji mogućnost da u takvom stanju izvrši krivično djelo, ali drži da do toga neće doći, a ako je riječ o nesvjesnom nehata u datom slučaju kod učinitelja krivičnog djela nisu izraženi ni element svijesti ni element volje, pa on nije svjestan da u stanju neuračunljivosti može da izvrši krivično djelo, niti to želi. Njegova krivica se u slučaju

¹² Jovanović, Lj. (1965), *Krivičnopravni tretman delinkvenata alkoholičara u savremenom zakonodavstvu*, Beograd.

nesvjesnog nehata zasniva na dužnosti i mogućnosti da predvidi posljedicu.¹³

U vezi sa krivičnim djelima protiv sigurnosti javnog saobraćaja, bitno je naglasiti da naš zakon propisuje krivičnu odgovornost, kako za umišljajno počinjenje krivičnog djela, tako i za nehatno. Neki inostrani krivični zakoni kvalificiraju termin opijanje kao zasebno krivično djelo. U tom slučaju je inkriminirana sama radnja opijanja, pa možemo govoriti samo o odnosu učinitelja prema opijenosti kao posljedici radnje opijanja, a ne i prema posljedici koja nastaje prouzrokovanjem neke druge posljedice koja ima obilježja krivičnog djela, a koja se javlja kao produkt neuračunljivog stanja usljed opijenosti (omamljenosti). Iz navedenog može se zaključiti da kod takvih krivičnih djela postoji posljedica na bazi prouzrokovanja.

4. Samoskrivljena neuračunljivost u korelaciji sa krivičnim djelom ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti

Krivično djelo ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti propisano je kao poseban oblik krivičnog djela ugrožavanja javnog prometa. Upravo njegovo izdvajanje u posebno krivično djelo ukazuje na povećan broj učesnika u saobraćaju pod dejstvom alkohola i omamljujućih sredstava, kao i na povećan broj saobraćajnih nesreća pod njihovim uticajem, što predstavlja radnju krivičnog djela.

Interesantno problematsko pitanje vezano za krivičnu odgovornost javlja se upravo kod krivičnih djela ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti, s obzirom na to da pojedini autori osporavaju mogućnost namjernog počinjenja tog vida krivičnih djela. Naime, ako se prihvati mogućnost počinjenja djela sa neizravnom namjerom kao životno moguća, makar i u rijetkim situacijama, ostaje problem razgraničenja svjesnog nehata od neizravne namjere. Tvrdi se: da je to tipično nehatno djelo, koje nije moguće počinuti namjerno, jer ako se dokaže namjera, kojom mora biti obuhvaćena i posljedica, onda je riječ o nekom drugom djelu, najčešće protiv života i tijela, te da namjera nije moguća

¹³ Stojanović, Z. (2011), *Krivično pravo – opšti deo*, Beograd.

i zbog toga što bi namjerno izazivanje prometne nesreće, čak i kad bi se radilo i o značajnom nesrazmjeru između vrste i kategorije vozila, podrazumijevalo mogućnost vlastitog stradavanja, na šta niko razuman i ne pristaje, a kamoli želi, osim ako nema suicidalne namjere, a što je opet nešto bitno drugo.¹⁴

Krivično djelo ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti može se učiniti ili iz umišljaja ili iz nehata. U teoriji i praksi prihvaćeno je stanovište da se najčešće radi o eventualnom umišljaju.¹⁵ S druge strane, kad je riječ o nehata, uglavnom se javlja svjesni nehat.¹⁶ Teško je utvrditi razliku između ta dva instituta krivične odgovornosti. U praksi je prihvaćena tzv. Frankova formula. Rajnhard Frank postavio je pravila za razgraničenje te dvije krivičnopravne situacije u vidu formule koja glasi: potrebno je da sud uzme u obzir sve okolnosti koje su postojale kod učinjenja djela, pa da s obzirom na njih postavi pitanje da li bi se učinitelj djela uzdržao od preduzimanja radnje da je bio siguran da će posljedica nastupiti. Ako se na osnovu postojećih okolnosti zaključi da se učinitelj ne bi uzdržao od učinjenja radnje čak i da je bio siguran da će posljedica nastupiti, onda postoji eventualni umišljaj. Ali ako se ustanovi da bi se on uzdržao od učinjenja radnje da je bio siguran da će posljedica neizostavno nastupiti – onda će postojati svjesni nehat. U slučaju da postoji sumnja u pogledu pristajanja na posljedicu uzima se da postoji svjesni nehat po principu *in dubio pro reo* (u sumnji blaže za osumnjičenog).

Ono što je zajedničko i jednom i drugom institutu (kako eventualnom umišljaju tako i svjesnom nehata) jeste svjesnost o mogućnosti nastupanja posljedice. Međutim, to stanje svjesnosti izuzetno je narušeno upotrebom omamljujućih sredstava. S obzirom na to da se radi o sredstvima koje čovjek sam uzima i pri tome se sam stavlja u neura-

¹⁴ Mršić, Ž., Orehovec, P. (2010), Prometna kaznena djela, pregledni znanstveni rad, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, vol. 17, br. 2/2010, str. 641–657.

¹⁵ Eventualni umišljaj postoji onda kada je učinitelj bio svjestan da usljed njegovog činjenja, odnosno nečinjenja može nastupiti zabranjena posljedica, pa je pristao na njeno nastupanje.

¹⁶ Svjesni nehat postoji onda kada je učinitelj bio svjestan da zabranjena posljedica može nastupiti, ali je olako držao da ona neće nastupiti ili da će je moći otkloniti.

čunljivo stanje, a svjestan je posljedica stavljanja u takvo stanje, onda ne možemo isključiti i njegovu krivičnu odgovornost ukoliko usljed takvog stanja počini krivično djelo.

„Ako je kod krivičnog djela – ugrožavanje javnog prometa usljed omamljenosti, optuženi u vrijeme upotrebe alkohola, koji ga je doveo u stanje neuračunljivosti, znao ili je morao znati da će upravljati vozilom, pa je u takvom stanju poduzeo vožnju i prouzrokovao saobraćajnu nezgodu sa posljedicama, onda se pitanje njegove krivične odgovornosti može jedino utvrđivati po pravilu odgovornosti za tzv. *actiones liberae in causa* iz člana 13, stav 3 KZ FBiH, što znači da sud mora utvrđivati da li je krivično djelo koje je optuženi učinio bilo obuhvaćeno njegovim umišljajem ili je u odnosu na to djelo kod njega postojao nehat prije nego što se upotrebom alkohola doveo u stanje neuračunljivosti.“¹⁷

Radi se o specifičnoj vrsti krivičnih djela gdje se krivnja počinitelja djela ne ocjenjuje *tempore criminis* (u vrijeme izvršenja krivičnog djela), već *ante delictum*, prije učinjenja krivičnog djela. Kao što se iz prethodne presude može zaključiti, krivična odgovornost se ne ocjenjuje na osnovu odnosa učinitelja prema mogućem učinjenju krivičnog djela prije sjedanja za volan u opijenom stanju, nego prema odnosu učinitelja prije dovođenja u stanje neuračunljivosti opijanjem, a ukoliko je znao ili morao znati da će nakon toga upravljati motornim vozilom.

Ponašanje osoba u stanju omamljenosti je potencijalno kriminogeno iz razloga što omamljujuća sredstva suzbijaju kortikalne inhibitorne impulse, koji regulišu socijalno prihvatljivo ponašanje te mogu izazvati određeno individualno reagovanje zavisno od strukture ličnosti, kao što su impulsivnost, drskost, agresivnost, bezobzirnost, pohotljivost, a posebno je opasno kada se „otkoče“ osobe sa poremećajima ličnosti (antisocijalne, agresivne, seksualno poremećene osobe). Uračunljivost takvih osoba „mjeri se“ u trenutku izvršenja krivičnog djela izračunavanjem alkoholemije *tempore criminis* u saradnji specijalista sudske psihijatrije i sudske medicine koji su kompetentni da ocijene stepen uračunljivosti koji se ogleda u vidu sposobnosti za bezbjednu vožnju.

Sud u svakom konkretnom slučaju zahtijeva da se vještačenjem utvrdi kolika je bila alkoholemija ili vrijednost drugih opijata u krvi u

¹⁷ Rješenje Vrhovnog suda FBiH, br. K-374/99 od 5. 12. 2000.

vrijeme predmetnog događaja, te kako je postojeće stanje omamljenosti uticalo na ponašanje osobe – uračunljivost, sposobnost za bezbjednu vožnju. Pri tome se javljaju česte greške u vještačenju, kao što su: 1. šabloniziranje – dobijeni rezultati nikad nemaju karakter apsolutne tačnosti, jer se ne radi o matematičkom, već složenom biološkom procesu, uslovljenom velikim brojem različitih faktora koje je teško sve procijeniti i inkorporirati prilikom izračunavanja; 2. izjava neuropsihijatra epileptologa („vi specijalisti sudske medicine imate svoje formule, a mi u psihijatriji imamo druge formule“); 3. neregistrovanje vremena i vrijednosti koncentracije alkohola i droga – kod alkotestiranja i testova na drogu; 4. kasno uzimanje uzoraka – krvi i mokraće; 5. uzimanje samo jednog uzorka; 6. tehničke greške – neadekvatno uzimanje (dezinfekcija alkoholom), obilježavanje, čuvanje (van frižidera) i analiza (treba GH).¹⁸

Kada je riječ o privremenoj duševnoj poremećenosti u vidu omamljenosti koja dovodi do stanja neuračunljivosti usljed kojeg je izvršeno krivično djelo treba razlikovati obično pijanstvo, sporadičnu upotrebu droga ili druge okolnosti od zavisnika kod kojih je uzimanje alkohola ili droge fenomen stalnog poremećaja.

U praksi se u vezi sa navedenim javlja pitanje: da li je zavisnost od droga trajno ili privremeno duševno oboljenje? U medicinskoj praksi trajnost, odnosno privremenost, određuje uspjeh terapije i uspostavljanje i trajanje apstinencije, dok u pravnoj praksi treba razmisliti o dopuni i preformulaciji pravnih odrednica mentalnih poremećaja i izdvajanju bolesti zavisnosti kao posebne kategorije.

Sagledavanje uračunljivosti vrši se na taj način što se:

- izvrši detaljna procjena ličnosti i njenih premorbidnih karakteristika;
- sagledaju porodični i socijalni momenti;
- utvrdi da li se radi o zavisniku, koju vrstu psihoaktivne supstance je koristio i kakva je evolucija bolesti u konkretnom slučaju;

¹⁸ Marković, M. (2010), Međunarodni naučni skup *Sinergija*, Univerzitet Sinergija, Bijeljina, str. 223–226.

- utvrdi u kojoj fazi bolesti se izvršilac nalazio u vrijeme izvršenja krivičnog djela, kao i način i okolnosti njegovog izvršenja.

Pod dejstvom psihoaktivne supstance, uzimajući u procjenu vrstu supstance, uzetu dozu, vrijeme uzimanja u odnosu na vrijeme izvršenja djela, psihičku i tjelesnu konstituciju izvršioca, uračunljivost može biti umanjena, nekada do neuračunljivosti (kompromitovani i intelektualni, te voljno-motivacioni procesi), pa se u tom slučaju vrši individualna obrada i procjena. U vrijeme razvoja simptoma apstinencijalnog sindroma dominira poremećaj u sferi voljnih procesa, žudnja za narkotikom i prekid teških simptoma apstinencijalnog sindroma nameće oblike ponašanja koji negativno utiču na procese rasuđivanja, tj. shvatanje onoga što se čini, te se kao produkt toga može pojaviti bitno smanjena uračunljivost ili neuračunljivost.

Kod faze postojanja psihičke zavisnosti u dužem vremenskom periodu nakon uspostavljene apstinencije (produženi apstinencijalni sindrom) – uračunljivost je očuvana ili smanjena, ali ne u bitnom stepenu.¹⁹

Kod krivičnih djela ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti odgovarajućim vještačenjem nije potrebno utvrđivanje stepena uračunljivosti izvršioca u vrijeme izvršenja krivičnog dela, već samo stepena alkoholisanosti.

Takođe, ukoliko učinitelj krivičnog djela ugrožavanja javnog saobraćaja, u vrijeme upotrebe alkohola ili drugih omamljujućih sredstava, nije znao niti mogao znati da će kasnije doći u situaciju da upravlja vozilom, potrebno je odgovarajućim vještačenjem utvrditi stepen njegove uračunljivosti u vrijeme izvršenja dela, jer je to od značaja za ocjenu stepena krivične odgovornosti, a time i za izbor vrste i visine krivične sankcije. U pogledu krivične odgovornosti učinitelji krivičnih djela ugrožavanja javnog prometa počinjenih usljed dejstva omamljujućih sredstava izjednačavaju se sa uračunljivim izvršiocom krivičnog djela, ne samo kada su u vrijeme izvršenja tih krivičnih djela bili neuračunljivi, nego i kada su bili u stanju bitno smanjene uračunljivosti, jer logičko tumačenje zakonskih odredbi upućuje na to da se i prema

¹⁹ Arsenijević, V. (2012), *Sudsko-psihijatrijski aspekt mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja usled upotrebe droge*, Paraćin.

takvim učiniteljima, u tim situacijama, treba odnositi kao prema potpuno uračunljivim učiniocima krivičnog djela. Radi toga utvrđeno stanje bitno smanjene uračunljivosti u vrijeme izvršenja tog krivičnog djela ne može predstavljati olakšavajuću okolnost, odnosno osnov za blaže kažnjavanje.

Međutim, to nije slučaj u situacijama kada učinitelj krivičnog djela u vrijeme upotrebe alkohola, droge ili drugih omamljujućih sredstava ne zna, niti je mogao da zna da će poslije toga upravljati vozilom. U takvim slučajevima nužno je odrediti odgovarajuće vještačenje u pravcu utvrđivanja uračunljivosti učinitelja krivičnog djela u vrijeme njegovog izvršenja, od čijeg rezultata zavisi krivična odgovornost toga učinitelja. Ako se utvrdi da je on u to vrijeme (vrijeme preduzimanja radnje izvršenja krivičnog djela) bio bitno smanjeno uračunljiv usljed uzimanja omamljujućih sredstava, onda takav stepen uračunljivosti predstavlja fakultativni odnos za blaže kažnjavanje i može se uzeti kao olakšavajuća okolnost.²⁰

5. Tretman počinitelja krivičnih djela protiv sigurnosti javnog prometa počinjenih u stanju samoskrvljene neuračunljivosti

Krivične sankcije su zakonom određene mjere društvenog reagiranja protiv učinitelja krivičnog djela koje primjenjuju državni organi u cilju zaštite društva, odnosno najznačajnijih društvenih dobara i vrijednosti od svih oblika i vidova kriminaliteta.²¹ Jedan od vidova kriminaliteta je i saobraćajni kriminalitet, koji na sebi svojstven način značajno narušava društvena dobra i vrijednosti, poput života i zdravlja ljudi, kao i imovine, te ostalih materijalnih dobara. S ciljem suzbijanja tog kriminaliteta propisuju se određene krivičnopravne sankcije za njegovo počinjenje, kojima se nastoji ne samo represivno nego i preventivno

²⁰ Podaci preuzeti sa www.sirius.rs, sudska praksa: „Učinioci krivičnog dela ugrožavanja javnog saobraćaja, koji se upotrebom alkohola ili na drugi način doveo u stanje bitno umanjene uračunljivosti, a to delo je bilo obuhvaćeno njegovim umišljajem ili nehatom – takvo stanje se NE može uzeti kao olakšavajuća okolnost prilikom odmeravanja kazne.“

²¹ Petrović, B., Jovašević, D., *op. cit.* (4), str. 275.

djelovati u smislu uticaja na svijest društvenih bića o negativnim posljedicama koje ta vrsta kriminaliteta izaziva, tako da je potrebno kazniti počinitelje tih krivičnih djela.

Savremeno krivično zakonodavstvo poznaje više vrsta krivičnih sankcija zavisno od sadržine, prirode i karaktera dejstva. Sve zajedno predstavljaju sistem krivičnih sankcija u zakonodavstvu jedne zemlje, a svaka pojedinačno predstavlja posebnu mjeru društvene reakcije za borbu protiv kriminaliteta. U našem pozitivnom krivičnom zakonodavstvu propisane su slijedeće krivične sankcije: kazne, mjere upozorenja, mjere sigurnosti (bezbjednosti) i odgojne mjere.

Kao što je već naglašeno, krivično odgovoran je učinitelj krivičnog djela koji upotrebom alkohola, droga ili na drugi način dovede sebe u stanje u kome nije mogao shvatiti značaj svog djela ili upravljati svojim postupcima ako je prije nego što se doveo u to stanje djelo bilo obuhvaćeno njegovim umišljajem ili je u odnosu na krivično djelo kod njega postojao nehat, a zakon za takvo djelo predviđa krivičnu odgovornost i za nehat. Dakle, krivična odgovornost postoji, kako za umišljajnu tako i za nehatno samoskrivljenu neuračunljivost, s tim što se generalno za krivična djela počinjena s umišljajem uvijek krivično odgovara, a za nehatna krivična djela samo onda kada zakon propisuje krivičnu odgovornost i za nehat.

Kada govorimo o krivičnim djelima protiv sigurnosti javnog prometa, odnosno prvenstveno o osnovnom obliku krivičnog djela (ugrožavanje javnog prometa), bitno je istaći da su to privilegovana krivična djela jer ih u pravilu najčešće vrše ljudi iz nehata, u kojima i oni stradaju, pa čak i članovi njihovih porodica. Imajući to u vidu, zakon je predvidio i mogućnost primjene olakšavajućih okolnosti za ta krivična djela. Jedno od specifičnosti tih krivičnih djela je upravo oslobađanje od kazne, kao i izricanje mjera bezbjednosti.

Za samo razmatranje krivičnih djela iz oblasti saobraćaja od značaja je sigurnosna mjera – zabrana upravljanja motornim vozilom. Pored pomenute mjere sigurnosti, učinitelju krivičnog djela koji je krivično djelo učinio pod odlučujućim dejstvom ovisnosti od alkohola ili opojnih droga, ako postoji opasnost da će zbog te ovisnosti i ubuduće činiti

krivična djela, može se izreći i mjera obaveznog liječenja od ovisnosti.²²

Da bi se izrekla ta mjera sigurnosti potrebno je da su kumulativno ispunjeni slijedeći uslovi:

- krivično djelo treba da bude učinjeno pod odlučujućim djelovanjem ovisnosti od alkohola ili opojnih droga;
- treba da postoji opasnost da će učinitelj krivičnog djela usljed postojanja te ovisnosti i ubuduće činiti krivična djela;
- ta mjera sigurnosti ima suplementaran karakter pa se izriče samo ako je učinitelju izrečena kazna zatvora, rad za opće dobro na slobodi ili uvjetna osuda.

Izricanje mjere obaveznog liječenja od ovisnosti ima fakultativni karakter. Zavisnici od PAS-a²³ bi trebali biti izdvojeni od ostalih kategorija mentalno abnormalnih delinkvenata jer predstavljaju specifičnu sociopatološku pojavu, te smješteni u hospitalnim uslovima – u zdravstvenoj ili penalnoj ustanovi, ako penalna ustanova ima uslove za ostvarivanje hospitalnog tretmana, ili na slobodi u psihijatrijskim ustanovama, posebno onim koje imaju timove i službe za liječenje bolesti zavisnosti.

Realizacija mjere bezbjednosti obaveznog liječenja od ovisnosti u praksi bi se trebala vršiti na slijedeći način:

- kada se izvršiocu djela odredi kazna, mjera bezbjednosti se realizuje u zdravstvenoj ustanovi, a nakon prestanka razloga za liječenjem izvršilac djela može biti upućen na njeno izdržavanje u penalnu ustanovu;
- može biti predložena i mjera liječenja na slobodi;
- mjera bezbjednosti se može izreći i kada je izrečena uslovna osuda;

²² Sandić, K. (1990), *Mjera bezbjednosti obaveznog liječenja alkoholičara i narkomana iz čl. 65 KZ SFRJ*, Beograd.

²³ PAS (skr.) – psihoaktivne supstance – hemijske tvari koje mijenjaju moždanu funkciju, što rezultira privremenom promjenom percepcije, raspoloženja, svijesti ili ponašanja.

- moguće je preinačenje mjera (iz ustanove na slobodu i obrnuto) u zavisnosti od toka liječenja i psihičkog stanja delinkventa.²⁴

Međutim, u zakonodavstvu se javlja nesklad između obligatornosti u naslovu mjere i fakultativnosti njenog izricanja, a to se pravda raznim obrazloženjima, od kojih je najprihvatljivije ono koje se tiče nedostatka ustanova za liječenje.²⁵

Psihosocijalni pristup počiniteljima prekršajnih i kaznenih djela u prometu ističe važnost regulacije psiholoških mehanizama procjenjivanja opasnosti, odnosno prihvaćanja rizika, osvješćivanja i samoprocjene subjektivnih faktora koji su rizični za sigurnu vožnju, važnost saradnje i komunikacije s drugim učesnicima u prometu, razvoj pozitivnih stavova i motivacije u odnosu prema prometnoj sigurnosti, te stjecanja uvida u vlastito ponašanje i suočavanja sa posljedicama lošeg ponašanja u prometu. Teorijske podloge psihosocijalnog pristupa temelje se na klasičnom modelu i teoriji percepcije objektivnog i subjektivnog rizika u prometu, te motivacijskim teorijama koje se primjenjuju na ponašanje vozača i savremenim pristupima sigurne vožnje. Sa svakom ljudskom aktivnošću, pa tako i sa sudjelovanjem u prometu povezan je određeni rizik, odnosno vjerovatnost nastanka štetne posljedice i težine moguće štetne posljedice. Mnoga istraživanja u prometnoj psihologiji odnosila su se na faktore koji smanjuju doživljaj subjektivnog rizika kod vozača i na taj način povećavaju rizik od neželjenih događaja u prometu.²⁶

Istražena je većina faktora koji mogu smanjiti doživljaj subjektivnog rizika kod vozača, a jedan od najvažnijih je i uticaj psihoaktivnih supstanci. Istim istraživanjem došlo se do rezultata koji ukazuju na to da čak jedna petina lijekova negativno utiče na tjelesne i psihičke spo-

²⁴ Arsenijević, V., *op. cit.* (19), str. 23.

²⁵ Petrović, B. (2002), Mjera sigurnosti obavezno liječenje narkomana i alkoholičara prema Krivičnom zakonu FBiH, *Pravo i pravda*, časopis za pravnu teoriju i praksu, Sarajevo.

²⁶ Mikuš, Lj., Franjić, Ž. (2010), Program psihosocijalnog tretmana počinitelja prekršajnih i kaznenih djela iz prometa, pregledni znanstveni rad, Hrvatsko psihološko društvo i Ministarstvo pravosuđa, Zagreb.

sobnosti vozača.²⁷ U društvu je zastupljen određen edukativni nivo o štetnosti opojnih droga s obzirom na to da su one ilegalne. Takođe, svakodnevno se radi na tome da se podigne svijest i nivo educiranosti pripadnika društvene zajednice o štetnim posljedicama konzumiranja alkohola, te dovođenja, kako alkohola tako i opojnih droga, u korelaciju sa sigurnim odvijanjem javnog prometa i povećanjem svijesti i educiranosti i o tom fenomenu. Međutim, nepoznavanje štetnog djelovanja lijekova je u praksi još uvijek dosta zastupljeno, iako je teorijski dobro istraženo. Jačom edukacijom utiče se i na prevenciju u smislu uticanja na čovjeka, kao osnovnog subjektivnog faktora rizika kod saobraćajnih nesreća, i mogućnosti stavljanja u stanje neuračunljivosti usljed kojeg nije moguće biti svjestan posljedice koju to može proizvesti, a koja veoma često može biti kvalifikovana i kao posljedica krivičnog djela.

6. Zaključak

Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, u svijetu godišnje umire 1.200.000 ljudi od posljedica nesreća samo u cestovnom prometu, dok se u prometnim nesrećama ozlijedi više od 5.000.000 ljudi. To znači da od posljedica saobraćajnih nesreća svake tri sekunde umire po jedan čovjek, te da je u svakoj sekundi najmanje jedna osoba teško ozlijeđena. Prosječno svakodnevno u prometu na svim cestama svijeta život izgubi više od 3.300 ljudi, a 66.000 ljudi bude teže ozlijeđeno. Ocjenjuje se da je danas u svijetu više od 30 milijuna invalidnih osoba zbog posljedica saobraćajnih nesreća. Saobraćajne nesreće dosežu razmjere najtežih epidemija i na vrhu su među uzrocima smrti i teških ozljeda.²⁸ U Kantonu Sarajevo u 2012. godini zabilježeno je 26.000 saobraćajnih nesreća, a ukupan broj smanjen je za 12% u odnosu na prethodnu godinu.²⁹ U obimnim istraživanjima, čiji su rezultati objavljeni 1975. godine, autori koji su istraživali najznačajnije faktore

²⁷ Vallet, M. (2001), *Factor Influencing Driving Performance*, Kluwer Academic Publishers.

²⁸ Bilban, M. (1998), *Cestovne prometne nesreće u Republici Sloveniji, razlike među spolovima prouzročitelja, Policija i sigurnost*, MUP RH, Zagreb.

²⁹ Podaci MUP-a Kantona Sarajevo, preuzeto sa www.mup.ks.gov.ba.

saobraćajnih nesreća došli su do određenih zaključaka vezanih za crte ličnosti saobraćajnih prestupnika. Tako je konstatovano da su njihove opće intelektualne sposobnosti prosječne, te da ih karakteriše slabija sposobnost predviđanja ponašanja drugih. Ako uzmemo, uz to, u obzir da je upotreba omamljujućih sredstava drugi po brojnosti uzročnik saobraćajnih nesreća, odmah iza neprilagođene brzine, možemo zaključiti da ona u korelaciji sa osobinama ličnosti saobraćajnih prestupnika može biti pogubna. Ono što je karakteristično za saobraćajne prestupnike koji prestupe vrše usljed dejstva omamljujućih sredstava jeste da oni sami sebe dovode u stanje smanjenih psihomotornih sposobnosti organizma, koje utiče na umanjenu brzinu reagiranja pri mogućoj opasnosti i nepoštivanje saobraćajnih propisa, te samim tim možemo zaključiti da se pod njihovim dejstvom vozači nalaze u stanju bitno smanjene uračunljivosti ili pak neuračunljivosti, a u koje su se sami svojevolumeno svjesno doveli. Naravno, shodno navedenom, postavlja se pitanje da li su oni, kao neuračunljivi u trenutku izvršenja krivičnog djela, krivično odgovorni, s obzirom na to da su osnovni elementi krivične odgovornosti uračunljivost i krivnja? Pravilno je da učinitelj nije krivično odgovoran ako je u vrijeme preduzimanja radnje učinjenja krivičnog djela bio neuračunljiv. Međutim, od tog pravila postoji izuzetak kada se učinitelj sam stavi u stanje neuračunljivosti pa učini krivično djelo. U takvom slučaju učinitelj je odgovoran iako je djelo učinio u neuračunljivom stanju, pod uslovom da se sam stavio u takvo stanje upotrebom alkohola, opojnih droga ili na drugi način, ako je u vrijeme dovođenja u takvo stanje njegovo djelo bilo obuhvaćeno umišljajem ili nehatom. Taj izuzetak se naziva samoskrivljena neuračunljivost ili *actiones liberea in causa*.³⁰ Za razliku od ostalih krivičnih djela, gdje je psihički odnos učitelja prema djelu istovremen sa radnjom izvršenja djela, kod krivičnih djela ugrožavanja javnog prometa zbog omamljenosti psihički odnos prethodi radnji izvršenja djela, tj. procjenjuje se kakav je on bio u vrijeme kada se učinitelj krivičnog djela stavljao u privremeno neuračunljivo stanje, u kojem kasnije vrši djelo, a ne u vrijeme preduzimanja radnje izvršenja krivičnog djela. Shodno tome, a kada je učinitelj krivičnog djela bio uračunljiv u vrijeme dovođenja u privremeno neuračunljivo stanje

³⁰ Bačić, F. (1986), *Krivično pravo – opći dio*, Zagreb.

i kada je kod njega u to vrijeme krivično djelo obuhvaćeno njegovim umišljajem, ili je u odnosu na njega postupao sa nehatom, nije potrebno vještačenje u pravcu utvrđivanja njegove uračunljivosti u vrijeme preduzimanja radnje izvršenja tog krivičnog djela. Učinitelji tih krivičnih djela izjednačeni su sa uračunljivim izvršiocima krivičnih djela i u pogledu kažnjavanja, odnosno procjene stepena krivične odgovornosti, kao okolnosti značajne za odmjeravanje kazne, a ta procjena se i u tim slučajevima vrši prema stepenu njihove uračunljivosti, u vrijeme stavljanja u stanje privremene neuračunljivosti, odnosno bitno smanjene uračunljivosti, a ne u vrijeme izvršenja radnje krivičnog djela.

Literatura

- Arsenijević, V., 2012, *Sudsko-psihijatrijski aspekt mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja usled upotrebe droge*, Paraćin.
- Bačić, F., 1986, *Krivično pravo – opći dio*, Zagreb.
- Bilban, M., 1998, Cestovne prometne nesreće u Republici Sloveniji, razlike među spolovima prouzročitelja, *Policija i sigurnost*, MUP RH, Zagreb.
- Hodžić, S., 1991, Neki problemi krivične odgovornosti, *Pravna misao*, 5–6.
- Jevtić, D., 1960, *Sudska psihopatologija*, Beograd.
- Jevtić, D., 1953, *O uračunljivosti sa sudsko-psihijatrijskog gledišta*, Naučna knjiga, Beograd.
- Jovanović, Lj., 1965, *Krivičnopravni tretman delinkvenata alkoholičara u savremenom zakonodavstvu*, Beograd.
- Kokolj, M., 1981, *Actiones liberae in causa – Krivična odgovornost privremeno neuračunljivih lica*, Prva književna komuna, Mostar.
- Mršić, Ž., Orehovec, P., 2010, Prometna kaznena djela, pregledni znanstveni rad.
- Petrović, B., 2002, Mjera sigurnosti obavezno liječenje narkomana i alkoholičara prema Krivičnom zakonu FBiH, *Pravo i pravda*, časopis za pravnu teoriju i praksu.

- Petrović, B., Jovašević, D., 2005, *Krivično/kazneno pravo Bosne i Hercegovine – opći dio*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Pešić, V., 1956, O primjeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, *Pravni život*, Beograd.
14. Sandić, K., 1990, *Mjera bezbjednosti obaveznog liječenja alkoholičara i narkomana iz čl. 65 KZ SFRJ*, Beograd.
- Srzentić, Stajić, Lazarević, 1978, *Krivično pravo SFRJ, Opšti deo*, Savremena administracija, Beograd.
- Stojanović, S., 1985, *Ublažavanje kazne u SFRJ*, Naučna knjiga, Beograd.
- Stojanović, Z., 2011, *Krivično pravo – opšti deo*, Beograd.
- „Alkoholizam“, Međunarodni naučni skup Sinergija, Univerzitet Sinergija, Bijeljina.
- Rješenje Vrhovnog suda FBiH, br. K-374/99 od 5. 12. 2000.
- Krivični zakon Federacije BiH (*Sl. novine FBiH*, br. 36/03 od 29. 7. 2003).
- Krivični zakon Brčko distrikta (*Službeni glasnik BD BiH*, br. 10/03 od 28. 5. 2003).
- Zakon o krivičnom postupku FBiH (*Sl. novine FBiH*, br. 35/03, 37/03, 56/03).
- Zakon o osnovama bezbjednosti saobraćaja na putevima u BiH (*Službene novine BiH*, br. 6/06 od 31. 1. 2006).
- Statistički podaci MUP-a Kantona Sarajevo.

INSTITUTE ACTIONES LIBEREA IN CAUSA REGARDING THE CRIMINAL OFFENSE OF ENDANGERING PUBLIC TRANSPORT DUE TO DIZZINESS

ABSTRACT: Voluntary intoxication (rom. actions liberae in causa) is a special institute substantive criminal law and indicates the action of a free decision, but not free to perpetrate, and represents an exception to the rules of the lack of criminal responsibility because of the lack

of the element of accountability. This institute is very often occurs in the crimes of endangering public transportation due to stupor, because these acts are mostly committed in a state of mental incompetence or significantly reduced mental capacity due to the effects of alcohol, narcotics, drugs and other psychotropic substances similar effects, which are in great cases occur as a criminogenic factor of traffic accidents. The aforementioned criminogenic factors are rarely introduced into the human body in a state of delusion or through coercion. Specifically, a person is most substances knowingly consumed, and thus becomes unreliable potential perpetrator. Therefore, the legal theory and practice took the view that it takes such a perpetrator and sanctioned accordingly negative consequence that it life, health or property by large scale challenges, and the way that his mental capacity, and awareness of the possibility of committing the crime of “measures” at the moment of consumption of alcohol and other controlled substances that have a negative effect on psychomotor ability of the organism, and therefore to a safe ride. Considering the fact that criminal responsibility is one of the main institutes of substantive law, given that the same is the condition for the very existence of the crime, the author of this review within the scientific article analyzes in detail the concept of voluntary intoxication in criminal law, and in particular it leads to a correlation with crime acts jeopardizing public transport because of stupor. The scientific article is based on trying to enrich legal theory scientific knowledge related to the existence and implementation of the above mentioned institutes in practice. Very important to take a legal view that any perpetrator who himself leads the wayward state exhibiting modern way of life that carries with it a certain tendency towards consumption of dangerous substances by physical and psychological well-being, can not be exempted from liability for their acts performed in this state if they carry with them an element of social dangers and unlawfulness, and if the same impair the safety and stability of the community.

The protective function of the criminal law should be most pronounced in the protection of human life, so the hypothesis that each insanity precludes the existence of a criminal offense should not be accepted as such in any criminal justice system.

KEYWORDS: *voluntary intoxication, criminal responsibility, accountability, drugs, dizziness.*

Prof. dr Boris N. Kršev
Fakultet za pravne i poslovne studije
„Dr Lazar Vrkatić“, Novi Sad
krsevboris@sbb.rs

UDK 336(497.11)“1878/1918”
Originalni naučni rad
Primljen: 30. 6. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

JAVNI DUGOVI I FINANSIJSKE PRILIKE U SRBIJI DO KRAJA PRVOG SVETSKOG RATA (1878–1918)¹

SAŽETAK: Rad obrađuje jedan poseban segment finansijske politike Srbije u periodu od sticanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu do kraja Prvog svetskog rata – javne dugove, odnosno kada i pod kojim uslovima se Srbija zaduživala i kako su sredstva trošena. Za većinu tih kredita karakteristično je namensko dobijanje, a nenamensko trošenje, jer se prilikom zaduživanja nije mnogo vodilo računa pod kojim uslovima se zadužuje, nego je bilo bitno samo pošto-poto obezbediti novac. Na taj način je Srbija uoči izbijanja Prvog svetskog rata postala jedna od najzaduženijih zemalja u Evropi. Gledano kroz prizmu novca – usled njegove hronične nestašice, Srbija nije želela rat sa Austro-ugarskom. Ona je u načelu pristajala na sve uslove ultimatumu, ali je želja Monarhije da svoje velike unutrašnje probleme reši jednim malim ratom bila doneta mnogo ranije. Srbija je i u toku rata nastavila na isti način da se zadužuje, verujući da će se ratni dugovi na kraju „prebijati“ ratnim reparacijama. Kako se to nije dogodilo, ona je celokupno svoje zaduženje – i predratno i ratno, unela kao „miraz“ u novu državu – Kraljevinu SHS.

KLJUČNE REČI: *Kraljevina Srbija, finansijska politika, javni dugovi, Prvi svetski rat.*

¹ Rad saopšten na međunarodnoj naučnoj konferenciji održanoj u Sarajevu 24–28. juna 2014. pod nazivom *The Long Shots of Sarajevo – events, narratives, memories*, u organizaciji Univerziteta u Sarajevu, Filozofskog fakulteta Sarajevo, Fondacije „Sarajevo Heart of Europe“, University of Dublin – Trinity College, WUS Austria – Graz i Evropske unije.

Jedan od najsloženijih problema s kojim se Srbija suočila odmah nakon dobijanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu bile su finansije – finansiranje pre svega sopstvene države, ali i dugova nastalih tokom oslobodilačkih ratova protiv Turske i preuzetih obaveza po osnovu ugovora od 13. jula 1878. Srbija je sve do ratova 1876–78. podmirivala svoj skromni budžet iz svega dve vrste poreza – ličnog i na imovinu, tako da je naglo narastanje državnih obaveza zahtevalo hitnu reformu celokupnog finansijskog sistema, a pre svega fiskalne politike. Osim toga, Srbija je nasledila obaveze koje je Visoka Porta imala prema Austrougarskoj i Kompaniji za eksploataciju železnica u evropskom delu Turske – tj. da izgradi nove i dovrši i poveže započete pružne pravce u okviru granica nad kojima je dobila suverenitet.

Pokušaji tadašnje liberalne vlade da reformiše poreski sistem i uvede nove poreze – tzv. „patentarinu“ (jednu vrstu solidarnog poreza), koju bi plaćali samo imućniji građani (zanatlije, trgovci i ugostitelji na radnje), državni činovnici i vojna lica (na plate i penzije), kao i crkva (na prihod od crkvenog i manastirskog poseda) nisu uspeli i od njih se ubrzo odustalo. Nova (naprednjačka) vlada – ne želeći da išta menja na planu posrednih poreza, uvodi sistem neposrednih poreza kojim se počinje naplaćivati naknada za vozarinu, drumarinu, skelarinu i pijačarinu, te taksa na so, duvan, šibice i petrolej (koji se stavljaju pod državni monopol) i na alkoholna pića. Ali pokazalo se da sve to nije dovoljno da popuni sve veće i brojnije državne rashode i javnu potrošnju, tako da budžetski deficit postaje stalna pojava u Srbiji od samog početka njenog konstituisanja kao nezavisne države.²

Otuda naprednjaci, a nakon njih i sve ostale vlade, donose odluku da nagomilane finansijske probleme reše zaduživanjem kod stranih poverilaca. Tako Srbija već od 1881. ulazi u razdoblje velikih javnih dugova, koje će trajati sve do kraja Prvog svetskog rata. Osnovnu karakteristiku celokupnog njenog zaduživanja čini namensko dobijanje, a nenaemensko trošenje sredstava, što su omogućile i same banke poverioci – uslovljavajući to raznoraznim recipročnim merama i špekulativnim pogodnostima.

² Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd 1955, 233–239.

Godina 1881. nije označila samo promenu kursa u vođenju finansijske politike Srbije, nego i početak njene potpune ekonomske (a s njom i političke) vezanosti za Austrougarsku. Naime, zarad dinastičkih interesa i dobijanja kraljevske titule, potpisana je 28. juna tzv. „Tajna konvencija“ kojom je uspostavljen svojevrsni protektorat Austrougarske nad Srbijom.³

Međutim, sticajem okolnosti, prvi srpski inostrani zajam zaključen je marta 1881. godine sa konzorcijumom francuskih banaka posredstvom *Generalne unije (Société Générale Union)* iz Pariza za izgradnju železničke pruge Beograd–Vranje u iznosu od 100 miliona dinara, s rokom vraćanja od 50 godina i godišnjom kamatom od 5%. Vraćanje zajma garantovala je Srbija čistim prihodom od železnica i carine, a ako sredstva ne budu dovoljna godišnji anuitet bi se dopunio iz sredstava prikupljenih od ličnog poreza. Odmah zatim potpisan je sa istim poveriocem i drugi, tzv. „lutrijski zajam“ u iznosu od 33 miliona zlatnih dinara, s kamatom od 3% i rokom otplate do 1938. godine. Kredit je bio namenjen za isplatu dugova Rusiji u iznosu od 30 miliona dinara, što je ona potraživala od Srbije za finansiranje njenih ratova protiv Turske u periodu 1876–78.

Ali već početkom naredne, 1882. godine bankrotirala je *Generalna unija*, dok je njen predsednik Ežen Bontu (Eugène Bontoux) uhapšen zbog „zloupotrebe službenog položaja i ukazanog poverenja“. Kao novi poverilac javlja se *Zemaljska banka* iz Beča (*Österreichische Länderbank*) koja preuzima obaveze *Generalne unije*, što još više doprinosi

³ V. M. Hvosťov, I. I. Minc, *Istorija diplomatije*, II, Beograd 1949, 53–59; *Istorija srpskog naroda*, VI-1, Beograd 1983, 77–78; Lazar Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2004, 435–440. Prethodno je, 18. juna 1881, potpisan ugovor o obnavljanju Trojecarskog saveza – između Rusije, Nemačke i Austrougarske. Tajnim, tzv. „Protokolom o Balkanu“ Austrougarska je zadržala pravo da anektira Bosnu i Hercegovinu „kad god to nađe za potrebno“. Na osnovu tog sporazuma središnji Balkan potpao je pod interesnu sferu uticaja Habzburške monarhije. Svestan toga, kralj Milan je četiri godine kasnije, početkom juna 1885, predlagao Rudolfu Kevenhileru – bečkom poslaniku u Beogradu, da se „Tajna konvencija“ proširi novim tačkama kako bi obezbedio dodatne garancije Dvojne monarhije za sebe i svoga sina Aleksandra. Odbijajući predlog srpskog suverena, austrijski ministar spoljnih poslova Gustav Kalnoki ga je ocenio kao „pokušaj jednog belosvetskog kockara i rasipnika da se domogne novca ne birajući sredstva“, kao i da je sam postupak nedostojan jednog vladara.

uverenju srpskih zvaničnika da su „Tajnu konvenciju“ potpisali baš u pravo vreme. Zahvaljujući intervenciji te bečke banke, u Srbiji je izbegnut skandal o vezama i podmićivanju kneza i vlade od strane *Generalne unije* i Ežena Bontua.⁴ Ali otvorena je „Pandorina kutija“ – s obzirom na to da će *Länderbanka* u budućnosti znati dobro da naplati taj svoj intervencionizam, vezujući Obrenoviće, a posle njih i Karadorđeviče, za svoje poslovanje.

Iste godine Srbija je podigla još dva nova zajma. Jedan za naoružanje kod *Anglo-austrijske banke (Anglo-Oesterreichische Bank)* na iznos od 5,6 miliona dinara (s rokom otplate od 15 godina i kamatom od 6%), i drugi, tzv. „agrarni zajam“ za isplatu čitluka i spahiluka od muslimanskih posednika u novooslobođenim krajevima kod *Länderbanke* u iznosu od 6 miliona dinara, s nešto manjom kamatom od 5%, ali zato znatno dužim rokom otplate od 25 godina.⁵

Značajan momenat u sređivanju finansijskih prilika u zemlji predstavljalo je osnivanje *Privilegovane Narodne banke Kraljevine Srbije* 1884. godine. Banka je osnovana kao akcionarsko društvo sa početnim kapitalom od 20 miliona dinara, raspoređenim na 40.000 akcija nominalne vrednosti od 500 dinara. Prvenstvo kupovine akcija dato je domaćim privatnim vlasnicima kapitala, što su oni i učinili na opšte iznenađenje javnosti.⁶ Odmah nakon toga puštena je u opticaj i prva

⁴ Milorad Nedeljković, *Istorija srpskih državnih dugova*, Beograd 1909, 28–80.

⁵ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, Beograd 1990, 157–159. Kao svojevrsno obezbeđenje za dobijene zajmove, naprednjačka vlada Kraljevine Srbije ostala je pasivna kada je početkom 1882. izbio ustanak u Hercegovini. Dokazujući svoju lojalnost i privrženost „Tajnoj konvenciji“, vlada je učinila sve da se ne potpo- maže nikakva aktivnost koja bi bila usmerena protiv interesa Austrougarske.

⁶ Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad 1998, 19–30. Nakon međunarodnog priznanja, Srbija je pristupila „Latinskoj novčanoj uniji“, s ciljem da uredi svoj monetarni sistem. Postignut je dogovor da dinar sadrži 0,165% zlata i 0,835% srebra i da ima težinu od 5 grama. Na taj način dobio se po prvi put „fiksni kurs“ kojim je dinar izjednačen sa francuskim frankom. Ubrzo potom, 10. decembra 1878, donet je i Zakon o srpskom narodnom novcu, na osnovu kog se iskovalo 10 miliona zlatnih dinara u apoenima od 10 i 20 dinara (tzv. „Milandora“ s obzirom na to da je na aversu bio lik kneza Milana). Zlatne kovanice su zaista bile „čvrsta“ valuta, čak i mnogo traženije (s obzirom na finoću izrade i sadržaj čistog zlata) od francuskog „Napoleondora“.

papirna novčanica od 100 dinara (uz obavezu banke da plati donosiocu 100 dinara u zlatu), što uzrokuje opšte nepoverenje u monetarni sistem. Naime, naviknuti na „zvečeći“ novac, imaoći papirnih novčanica su ih odmah konvertovali u zlatne kovanice. Bila je česta pojava da korisnik kredita *Narodne banke* na jednom šalteru podigne kredit u papirnim novčanicama, a da na drugom taj isti novac zameni za „pravi – zvečeći“. Pod takvim okolnostima *Narodna banka* nije smela više povećavati opticaj papirnog novca, što je rezultiralo smanjenjem opšte privredne aktivnosti i vođenjem kreditne politike na minimalnom nivou. Posle samo 16 meseci odustalo se od „zlatnog standarda“, i novembra 1885. izdata je prva novčanica od 10 dinara u srebru. Tako je postepeno normalizovano novčano tržište u Kraljevini Srbiji, jer kovani srebrnjak nije bio tako popularan kao „Milandor“. *Narodna banka* je ubrzo počela da emituje novac ne samo u većim apoenima (koji su glasili na srebro), nego i u većim količinama od onoga što je to njena (zlatna) podloga dozvoljavala.⁷

Neslavan početak rada *Narodne banke* primorao je vladu da krajem 1884. godine zaključi novi međunarodni zajam za sređivanje državnih finansija. Bila je to tzv. „Zlatna“ ili „Srpska renta“, koja je predstavljala izrazito zelenaški kredit. Naime, kako je vladi nedostajalo 25 miliona dinara u budžetu da pokrije dospele obaveze po ranijem zaduženju, podignut je kod *Länderbanke* zajam u nominalnom iznosu od 40 miliona dinara (da bi se dobilo efektivnih 25 miliona) na koji je država plaćala kamatu u iznosu od 5% i rokom otplate od čak 70 godina. Kao garanciju, država je ponudila prihode od administrativnih i sudskih taksi, deo prihoda od radnji (prihode od krčmarine) i, ukoliko bude potrebno, sredstva dobijena iz naplaćenih ličnih poreza. Međutim, samo je ¼ tog kredita iskorišćena za sređivanje državnih finansija, tj. za isplatu dospelih potraživanja, dok je oko ¾ efektivno dobijenih sredstava otišlo na podmirivanje tekućih potreba.

Naredna godina je donela (novu) avanturu kralja Milana i nepotreban rat s Bugarskom, za koji Srbija nije bila spremna ni u vojnom, a ni u finansijskom pogledu – usled čega se morala zadužiti za novih 25 miliona dinara kod *Länderbanke* i *Eskontne banke* iz Pariza (*Comptoir*

⁷ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, n. d., 83–85.

Nationale d'Escompte). I taj kredit (kao i prethodni) bio je zelenaške prirode, s obzirom na to da je za efektivnih 25 zaključen zajam na nominalnih 40 miliona dinara, s kamatom od 5% i rokom otplate na 49 godina. Kao garanciju za njega država je dala prihode od monopola na trgovinu duvanom (otuda je i dobio naziv „Duvanska renta“), uz obavezu banaka poverilaca da ukoliko dođe do „pretplate“ – razliku novca vrate u budžet. Kako je kredit najmanje trošen za potrebe vojske, ratni fijasko, koji je trajao samo 15 dana, izbegnut je zahvaljujući međunarodnoj intervenciji. Ubrzo se u javnosti postavilo pitanje kako je i pod kojim uslovima zaključena „Duvanska renta“, s obzirom na to da su banke poverioci u svojim bilansima počele iskazivati negativnu razliku između prikupljenih sredstava od prodaje duvana i godišnjih obaveza Srbije prema njima. Na drugoj strani, prema statističkim podacima kojima je raspolagala država, umesto da se u njenu kasu uplaćivala razlika od oko 3,5 miliona dinara godišnje, ona je redovno dotirala zajmodavce sa još milion dinara.⁸

Ubrzo je usledilo novo zaduživanje Srbije za „ozdravljenje“ finansija: 1886. podignut je kredit kod *Berlinskog trgovačkog društva* (*Berliner Handelsgesellschaft*) u iznosu od 12 miliona dinara, s kamatom od 5% i amortizacionim rokom od 37,5 godina (za garanciju su date državne obveznice Uprave fondova – školskog i zdravstvenog fonda), a dve godine kasnije od *Länderbanke* je za istu namenu dobijeno novih 30 miliona, s kamatom od 5% i rokom otplate od 50 godina. Kao jemstvo za taj kredit država je dala prihode od zanatskih radnji i delatnosti, te je čitav zajam dobio naziv „Obrtna renta“. Ni ti krediti nisu završili za namenu za koju su bili odobreni, nego za „dnevne *ad hoc* potrebe“ koalicione liberalno-radikalske vlade.⁹

Pripremajući se za abdikaciju, kralj Milan je želeo da ostavi što povoljniji politički položaj i ekonomsku situaciju u zemlji svom maloletnom sinu Aleksandru. To mu je donekle i uspelo donošenjem prodemokratskog Ustava usvojenog na skupštini održanoj 21. decembra 1888,

⁸ Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi – prilog ekonomiji i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991, 102–110.

⁹ Andrej Mitrović, *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 15, Beograd 1985, 165–168.

koja je ratifikovala i jedan „mali“ zajam (na tzv. „Duvanske lozove“) u nominalnom iznosu od 10 miliona zlatnih dinara, kod *Wiener Bankvereina* s kamatom od 5% i rokom otplate od 65 godina, kojim je otkupljen monopol na trgovinu duvanom koji je držala *Länderbanka*.¹⁰

Srbija je od 1881. do 1895. godine zaključila 13 velikih (dugoročnih) kredita u ukupnom iznosu od oko 323 miliona dinara i veći broj manjih, tzv. „letećih“ (kratkoročnih) kredita, čija je vrednost prelazila 32 miliona dinara (tako da je ukupan spoljni dug iznosio preko 355 miliona dinara). Kako se, usled prezaduženosti, više gotovo ništa nije moglo dati kao obezbeđenje za dobijanje novih kredita, strani poverioci su tzv. „Karlsbadskim protokolom“ izvršili konverziju državnih dugova i na taj način sačuvali Srbiju od totalnog bankrotstva. Tim aranžmanom su svi državni prihodi (pre svega prihodi od železnica, monopoli na duvan, so i petrolej, kao i prihodi od carina) stavljeni pod upravu stranih poverilaca, dok je celokupan javni dug zemlje konvertovan na iznos od 355.292.000 francuskih franaka u zlatu, sa rokom otplate do 1974. godine i uz kamatnu stopu od 4%.¹¹

Prekomerno zaduživanje Srbije bilo je uzrokovano i nesposobnošću njene nedovoljno razvijene privrede da akumulise kapital i stvori dodatnu vrednost neophodnu za koliko-toliko normalno funkcionisanje države. Naime, iako je trgovački kapital bio dominantan, on nije bio u stanju da se transformise u industrijski i omogućiti zamajac sveukupnom ekonomskom razvoju. Otuda je Srbija, na pragu XX veka, još uvek predstavljala izrazito agrarnu zemlju, u kojoj je od ukupnog broja stanovništva – od blizu 2,5 miliona, jedva 15% živelo u varošima i varošicama, a ostatak na selu. S tim u vezi, gotovo čitava Srbija, ili blizu 85% njene populacije živelo je od poljoprivrede, dok se od ostalog dela

¹⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond Ministarstva finansija (70)-265-478, *Nasledeni dugovi Kraljevine Srbije*.

¹¹ Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad 2007, 164–166. Srbija je, doduše, uspela 1899. godine da se oslobodi koncesije na prihode od železnica, tako što je na njihovo mesto založila prihode od monopola na šibice i cigaret-papir (koji su uvedeni kao novi artikli nad kojima je država proglasila monopol). Tako je Srbija vremenom, proširivanjem liste roba koje su stavljane pod državni monopol (poput šećera, alkohola i kremenca), obezbeđivala zalogu kod stranih poverilaca za dobijanje novih kredita.

stanovništva njih 6,5% bavilo zanatstvom, 4,6% trgovinom, a 4,7% je bilo zaposleno u državnoj službi.¹²

U međuvremenu, kako je kralj Milan abdicirao početkom 1889, umesto maloletnog Aleksandra postavljeno je tročlano Namesništvo. Situacija se komplikuje sredinom 1892. godine, kada se politički akteri – nakon smrti trećeg namesnika, generala Koste Protića, nisu mogli dogovoriti oko imenovanja novog člana. To je dalo povoda maloletnom prestolonasledniku Aleksandru da 1. aprila 1893. izvrši prvi u nizu državnih udara koji su obeležili njegovu vladavinu. Proglašavajući (pre-vremeno) sebe punoletnim, kralj Aleksandar donosi odluku da ukine namesništvo i raspusti vladu i Narodnu skupštinu, obrazlažući taj čin spasavanjem države i njenog suvereniteta i teritorijalnog integriteta.

Ugled dinastije pao je na najniže grane nakon Aleksandrove odluke da se jula 1900. oženi dvorskom damom i prijateljicom svoje majke – Dragom Mašin, koja je uzgred bila udovica i deset godina starija od njega. Protiv tog „morganatskog“ braka bili su svi – i roditelji i vlada, koja podnosi ostavku, austrijski i nemački zvaničnici, kao i neki delovi oficirskog kora koji počinju kovati zaveru o nasilnom uklanjanju Aleksandra s prestola.

Na spoljnotrgovinskom planu razmena sa Habzburškom monarhijom dostigla je vrhunac – 90% od ukupnog srpskog izvoza (uglavnom poljoprivrednih proizvoda sirovinskog karaktera) odlazilo je na austro-ugarsko tržište, dok je 60% uvoza (gotovih industrijskih proizvoda – fabrikata) pristizalo iz nje. Ukupna vrednost spoljnotrgovinske razmene iznosila je u 1901. godini preko 120 miliona dinara.¹³ Međutim, i povrhu svega, uključivanje Srbije u međunarodne tokove i razmenu robe i kapitala teklo je veoma sporo. Usled gotovo apsolutne upućenosti na dominantno tržište Austrougarske, kapitalizam u Srbiji na početku XX veka ostao je na nivou „agrarnog priveska“ Dvojne monarhije. Nalazeći se u čvrstom „zagrljaju“ Austrougarske, u političkim krugovima u Srbiji sve češće se postavljalo pitanje da li država uopšte ima suverenitet

¹² Nikola Vučo, *n. d.*, 171–173.

¹³ *Istorija srpskog naroda*, VI-1, *n. d.*, 14–15.

i o kakvom se suverenitetu radi, ako se samostalno ni o čemu ne može doneti odluka.¹⁴

Na finansijskom planu bio je to period „unutrašnjeg“ zaduživanja države kod svojih privilegovanih novčanih zavoda – pre svega *Narodne banke*, ali i ostalih banaka koje su imale taj status (*Trgovačke banke*, *Izvozne banke*, *Beogradskog kreditnog zavoda* i dr.). Vanredni krediti odobravani pod političkim pritiskom imali su za posledicu pojavu inflacije, koja je uzrokovana štampanjem novca bez pokrića.¹⁵

Srbija je više puta bezuspešno probala da obezbedi i jedan inostrani zajam, ali usled „karlsbadskog patronata“ nad izvorima državnih prihoda i stalnih opstrukcija i ucena velikih sila da samostalno nešto uradi na polju sređivanja svojih finansija, to nije mogla. Tako je vremenom dobijanje jednog većeg međunarodnog kredita kojim bi državne finansije „stale na svoje noge“ postalo prvorazredno diplomatsko pitanje. Isprepletani interesi velikih sila na početku XX veka, posebno na Balkanu, imali su negativne posledice po samostalni razvoj Srbije. Nemačke i austrijske banke tražile su kao koncesiju za finansijsku pomoć Srbiji poslednji adut koji je ona imala – prihode od železnica, dok je Rusija – zbog austrofilске politike Obrenovića, sabotirala svaki pokušaj ugovaranja zajma s francuskim bankama.¹⁶

Šansa da se dobije jedan veći i povoljan kredit ukazala se Srbiji početkom 1902. godine, od strane konzorcijuma belgijskih banaka. Suma koja je na kraju trebalo da bude zaključena iznosila je 36,75 miliona dinara, pod izuzetno povoljnim kursom i kamatom od 5%. Jedini uslov koji je postavio poverilac bio je da se na ime duga otvori u Beogradu (na Topčideru) kockarnica. Čak je za prenos tog „kockarskog prava“

¹⁴ Boris Kršev, *Osnivanje Francusko-srpske banke 1910. godine*, Novosadski banakar 25–26, Novi Sad 1994, 27–32. Ekonomska zavisnost postala je već pejorativna, tako da se sve češće moglo čuti da „Austroougarska ne mora pokretati svoju armiju kako bi prinudila Srbiju na poslušnost, nego mobilisati samo svoju pograničnu veterinarsku službu“. Naime, u periodu od 1881. do 1901. godine Srbiji su čak šest puta zatvarane granice zbog navodne zaraze stoke, a zapravo se radilo o raznim oblicima političkih pritisaka.

¹⁵ Boris Kršev, *Osnovne karakteristike bankarstva u Srbiji do Prvog svetskog rata*, Civitas 5, Novi Sad 2013, 190–204.

¹⁶ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990, 61–62.

ponudio državi i deo čiste dobiti od igara na sreću u iznosu od 25% na godišnjem nivou. Ali kako je ubrzo nastala afera sa „lažnom trudnoćom“ kraljice Drage, a opoziciona štampa bila protiv otvaranja kockarnice – odustalo se od čitavog „kockarskog zajma“ kako bi se izbegao još jedan skandal.¹⁷

Odluka vlade da raskine ugovor o tom kreditu s grupacijom belgijskih banaka dovela je do ostavke ministra finansija Mihaila Popovića. Novi ministar Milovan Milovanović se za pomoć obratio pariskim bankama, koje su (uz posredovanje ruske diplomatije)¹⁸ odobrile zajam Srbiji u nominalnom iznosu od 60 miliona franaka u zlatu, sa rokom otplate na 50 godina i godišnjom kamatom od 5%. Međutim, iako je zajam zaključen za vreme poslednjeg Obrenovića, realizovan je nakon dolaska Petra Karađorđevića na vlast. Zahvaljujući tom kreditu, Srbija je po prvi put nakon 25 godina uspeła da izađe iz perioda stalnih letećih dugova i budžetskog deficita, što se u javnosti smatralo kao prvi uspešan korak nove dinastije na sređivanju prilika u državi – posebno njenih finansija.¹⁹

Dolazak Karađorđevića na čelo Srbije posle „Majskog prevrata“ označio je promenu kursa u vođenju politike, kako na unutrašnjem tako i na spoljašnjem planu. Prioritetan zadatak novog režima bio je „ozdravljenje bolesnih finansija“ putem podsticanja nacionalne štednje, osmišljene kreditne politike, preuređenja državnog računovodstva, skupštinskog nadzora nad stavkama budžeta i opštim pravcima razvoja sveukupne privredne aktivnosti. Sve više se osećala prisutnost francuskog i engleskog kapitala u finansiranju izgradnje železničkih pruga, rudarstvu, trgovini, kao i u osnivanju mešovitih bankarskih ustanova.²⁰

¹⁷ *Op. cit.*, 248–249.

¹⁸ *Op. cit.*, 173–176. Kako su protiv kraljeve ženidbe sa Dragom Mašin bili gotovo svi relevantni faktori koji su imali uticaja na javni život u Srbiji, Aleksandar se obratio ruskom poslaniku u Beogradu – Pavlu Mansurovu, koji mu je obezbedio pristanak Nikolaja II Romanovog da „blagoslovi njegov brak“. Tako je (iznuđeno) kumstvo ruskog cara označilo promenu kursa u vođenju spoljne politike Beograda.

¹⁹ Mihailo Vojvodić, *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 1988, 359–362.

²⁰ Ljiljana Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Beograd 1965, 253–263.

Na bezbednosnom planu, prioritet se dao naoružanju vojske, za šta je trebalo obezbediti još jedan povoljan inostrani zajam. Izbor zajmodavca postao je prvorazredno političko pitanje, jer je ujedno označavalo i budućeg strateškog partnera na koga Srbija može da računa na međunarodnom planu. Takav kredit nije se mogao zaključiti sa eventualnim političkim protivnikom u sve prisutnijem zaošttravanju odnosa velikih sila na Balkanu. Takođe, i finansijski uslovi zajma igrali su veliku ulogu u odabiru partnera, s obzirom na to da bi svako dalje nepovoljno zaduživanje imalo katastrofalne posledice po ekonomsku, a s njom i po političku i bezbednosnu stabilnost zemlje. Otuda su zajam i nabavke bili dva međusobno povezana posla, s obzirom na to da je svaki poverilac uslovljavao da se nabavke izvrše od proizvođača iz njegove zemlje. Drugim rečima, banke su bile spremne da kreditiraju sopstvenu vojnu industriju, a ne da daju zajam kojim bi se posredno finansirala konkurencija. Tako su svi – i austrijski i nemački i francuski i engleski bankari uslovljavali odobravanje zajma kupovinom kod svojih proizvođača vojne opreme i naoružanja, a ne kod suparničkih kompanija – Austrijanci kod „Škode“, Nemci kod „Krupa“ i „Erharda“, Francuzi kod „Šnajder-Krezoa“, a Englezi kod „Armstronga“.

Prethodnicu novog zaošttravanja odnosa između Beograda i Beča činio je srpsko-bugarski carinski savez (zaključen juna 1905), na koji se iz austrijske prestonice gledalo s podozrenjem s obzirom na to da je preko njega jačao uticaj Rusije na Balkanu. Kako je carinski savez ubrzo prerastao u vojni savez (u cilju „konačnog“ rešenja Istočnog pitanja), a Bugarska u međuvremenu nabavila topove i tešku artiljeriju preko „Šnajder-Krezoa“ (*Schneider-Creusot*) – bilo je sasvim prirodno očekivati da će se i srpska vlada odlučiti da kod istog proizvođača izvrši nabavku naoružanja za svoju vojsku. Međutim, Beč je gledao na pitanje naoružanja Srbije kao na „stvar u kojoj im ni jedna druga država ne sme praviti konkurenciju“. Ministar spoljnih poslova Agenor Goluhovski zahtevao je od Srbije da raskine carinski savez sa Bugarskom i da Beograd prizna „pravo prioriteta“ Austrougarskoj u svakom pogledu. Otuda predstavnik *Wiener Bankvereina* Vilhelm fon Adler u pregovorima sa srpskim ministrom finansija Lazarom Pač uom nudi gotovo beskamatni zajam od 30 miliona dinara, ali pod uslovom da Srbija

svoje teško naoružanje nabavi kod austrijskog proizvođača „Škode“ iz Plzenja.²¹

Kako je izbor srpske vlade ipak bio francuski proizvođač „Šnajder-Krezo“, zvanični Beograd je pravdao nabavku teškog naoružanja kao čisto tehničko pitanje (usled lošijeg kvaliteta izrade „Škodinih“ topova u odnosu na francuske topove), koje ne treba dovoditi u vezu sa ostalim trgovinskim i drugim sporazumima zaključenim s Dvojnomo monarhijom. Takav stav Beograda predstavljao je dovoljan razlog da Beč početkom jula 1906. ponovo blokira srpske severozapadne granice. Tako je „topovsko pitanje“ dalo povoda početku „Carinskog rata“, odnosno embargu za srpske proizvode, koji će trajati sve do 1911. godine.²²

U međuvremenu, srpska vlada je dobila ponudu od konzorcijuma pariskih banaka (*Banque de Paris et des Pays-Bas, Société Générale i Comptoir d'Escompte*) za kredit za nabavku naoružanja, koji je realizovan novembra 1906. u iznosu od 95 miliona zlatnih franaka s rokom otplate do 1956. godine i kamatnom stopom od 4,5% na godišnjem nivou (uz napomenu da za taj zajam Srbija nije dala nikakve garancije).

²¹ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966, 620. Prilikom audijencije kod kralja Petra, decembra 1904, Adler je nagovestio da će „držanje srpske vlade u pogledu zajma i nabavke topova biti jedna vrsta barometra za njen odnos prema Austrougarskoj, i da će Monarhija u skladu s njim zauzeti stav u svim pitanjima sa Srbijom“. Zapravo, radilo se o pritisku na srpsku vladu da nabavku naoružanja realizuje preko „Škode“, koja se već duži period nalazila u krizi. Samo su dugovi prema *Creditanstaltu* u iznosu od preko 4 miliona kruna bili dovoljan signal ostalim bankama da budu vrlo oprezne u kreditiranju češkog zavoda. Na drugoj strani, proizvodnja za potrebe austrougarske vojske „bila je premala da bi fabriku održala u životu“. Ako se zna da je i sam državni vrh na čelu sa nadvojvodom Francom Ferdinandom imao velike pakete akcija u „Škodi“, onda je sasvim jasno zašto je bilo potrebno „pritisnuti“ Srbiju da nabavku topova realizuje preko austrijskog proizvođača – ne ustručavajući se pri tome ni od najtežih mera prisile (Constantin Dumba, *Dreibund Und Entente-Politik in Der Alten Und Neuen Welt*, Amalthea Verlag, Wien 1931, 218–219).

²² Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962, 101–105. Zatvaranje austrougarske granice trebalo je da „baci Srbiju na kolena“ – da joj zada takav ekonomski udarac od kog se neće oporaviti za dugi niz godina. Međutim, dogodilo se upravo suprotno – Srbija je uspjela da pronađe alternativno rešenje i organizuje izvoz svojih poljoprivrednih proizvoda na nova tržišta. Ona je zbog toga trebalo da obezbedi izlaz na more, što će otvoriti novo (političko) pitanje – „pitanje jadranskih železnica“.

Naizgled povoljan kredit dobijen je i usled žurbe i bojazni francuskih bankara da će zbog rusko-japanskog rata nastupiti kriza na svetskom novčanom tržištu, koja bi mogla paralisati sve međunarodne finansijske tokove i kreditne aranžmane.²³

Kako je izlaz na more i izgradnja jadranske železnice u novonastalim okolnostima (usled blokade granica) bila prioritetan zadatak srpske vlade, moglo se očekivati da će se Beč koristiti svim sredstvima da osujeti taj plan. Novom ministru spoljnih poslova, baronu Alojzu Erentalu, polazi za rukom da privremeno spreči povezivanje Beograda sa Jadranom preko Sandžaka za luku Bar u Crnoj Gori, odnosno preko Prištine i Prizrena za San Đovani di Medua (Šendin) u Albaniji, kao i sa Egejskim morem preko Soluna. Bečka diplomatija je uspela da u međunarodnim krugovima uslovi izlazak Srbije na more dobijanjem koncesija za izgradnju pruge svom kapitalu preko *Društva orijentalnih železnica* i *Hiršove kompanije*.²⁴

Na drugoj strani, finansiranje železničke pruge u srpskoj režiji predstavljalo je gotovo „nemoguću misiju“ za njen budžet. Srbija se s otpočinjanjem „Carinskog rata“ suočila sa do tada neviđenom oskudicom novca izazvanom blokadom izvoza, restrukturiranjem trgovine, a s njom i čitave privrede. Zato se srpska vlada već u leto 1907. ponovo obratila francuskim finansijerima s molbom za dodelu novog kredita, ali kako je svega nekoliko meseci prošlo od zaključenja poslednjeg zajma – taj njen zahtev je bio odbijen. I sledeće godine Srbija je uputila molbu za dodelu kredita, ali je usled aneksione krize njen zahtev ponovo bio odbijen. Tek kada se, uslovno rečeno, početkom aprila 1909. „smirila“ situacija oko Bosne i Hercegovine, konzorcijum francuskih banaka na čelu sa *Banque de Paris et des Pays-Bas*, *Société Générale* i *Comptoir d'Escompte* odobrio je zajam za izgradnju jadranske železnice u iznosu

²³ Vladimir Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992, 94.

²⁴ *Op. cit.*, 551–558. Kao posrednik između Austrougarske i Srbije pojavljuje se grupacija francuskih bankara s predlogom da, ako se već insistira na koncesiji, da se $\frac{2}{3}$ akcija *Društva orijentalnih železnica* otkupe, tako da Austrougarska bude vlasnik samo $\frac{1}{3}$ akcija, dok bi druga trećina pripala Srbiji, a treću trećinu bi podelile između sebe Rusija i Francuska. Taj predlog, podržan od Rusije i Francuske, trebalo je da „internacionalizuje“ srpski problem izlaska na more.

od 150 miliona francuskih franaka u zlatu, s rokom otplate od 50 godina i kamatom od 4,5%. Država je garantovala da će godišnji anuitet kredita u iznosu od 7,5 miliona dinara izmirivati iz viška svih monopolskih prihoda. Kredit je trebalo da predstavlja svojevrsnu „nagradu Srbiji za njeno držanje u aneksionoj krizi“, kojoj – prema mišljenju francuskih diplomata – „još niko nije rekao ni hvala“.²⁵

Međutim, neto suma zajma na kraju je iznosila 123,75 miliona dinara, od čega je 56 miliona bilo utrošeno za izgradnju železnice, dok je 44 miliona otišlo na naoružanje, 13 miliona za podsticaj i davanje obrtnog kapitala pojedinim preduzetnicima, a 10 miliona za isplatu dospelih blagajničkih zapisa. U delu javnosti to zaduživanje Srbije naišlo je na oštru kritiku, dok se sama vlada pravdala da su prilike na tržištu novca takve da se bolji kredit nije mogao dobiti i da se za naoružanje vojske mora dati sve što se može – bez obzira na cenu. I beogradska *Politika* je imala blagonaklon stav prema novom zaduženju države, komentarišući ga rečima: „Ko zna da nam ovi milioni koje sad dajemo na vojsku neće kroz kratko vreme biti vraćeni s velikim interesom“.²⁶

Kako je tržište patilo od hronične nestašice novca, vlada je bila prinuđena da se zadužuje i kod Narodne banke, koja je usled toga morala da povećava novčanu masu, što je izazvalo pojavu inflacije. Za samo četiri godine opticaj novca se povećao više nego dvostruko – sa 37 miliona (koliko je iznosio 1906) na 75 miliona dinara (koliko je iznosio na kraju 1910. godine). Kuriozitet je da je i uprkos naglašenoj inflaciji dinar uspeo da održi paritet i jednaku vrednost sa francuskim frankom – zahvaljujući pre svega pozitivnom spoljnotrgovinskom bilansu (za 1910. godinu ukupan izvoz je iznosio 98,3 miliona dinara, a uvoz 84,6 miliona) i visokoj stopi pokrivenosti novca zlatom (odnosno „zlatnom podlogom“), koja je za 1910. iznosila 33,6 miliona dinara u zlatu (ili blizu 45% od ukupnog iznosa novca u opticaju). Opšte gledano, srpske finansije počev od 1910. ulaze u razdoblje stabilnosti, zahvaljujući pre svega energičnom ministru finansija Lazaru Pačuu, štednji i racional-

²⁵ Ljiljana Aleksić-Pejković, *n. d.*, 223–230. Prema mišljenju francuske diplomatije, „davanje zajma trebalo je da ublaži nezadovoljstvo javnog mnjenja u Srbiji“ i njegovo razočaranje u očekivanu podršku Antante.

²⁶ *Politika*, 26. novembar 1909.

nom trošenju budžetskih sredstava, skupštinskom nadzoru nad stavkama budžeta i blagovremenom servisiranju državnih obaveza prema stranim poveriocima – što je sveukupno podiglo ugled i kreditni rejting Srbije.²⁷

Na spoljnopolitičkom planu srpsko-bugarski savez prerastao je u Balkanski savez kojem su se pridružile Crna Gora i Grčka. Kako se približavao „Dan velikog obračuna“ – konačnog rešenja Istočnog pitanja, sve članice podižu stepen borbene gotovosti na najviši nivo, mobilišući gotovo milionsku armiju. Srbija je u 1912. godini, za Prvi balkanski rat, mobilisala ukupno 335.000 vojnika, a za potrebe kasnijeg vojevanja još 67.000 vojnika. Odlukama Londonske konferencije (iz decembra 1912) i mirovnog ugovora iz Bukurešta (od 10. avgusta 1913) Srbija nije dobila izlazak na more, ali je prostorno bila uvećana za 39.000 km² – za teritorij Kosova (Stare Srbije), Vardarske Makedonije (Južne Srbije) i dela Sandžaka (Raške oblasti), na kom je živelo oko 1,3 miliona – uglavnom nesrpskog stanovništva.²⁸

U toku trajanja balkanskog „konačnog obračuna“ velike sile su proglasile političku neutralnost, koja se odnosila i na svojevrsnu „finansijsku neutralnost“, odnosno zabranu finansiranja strana u sukobu. Nestašica novca i finansijske podrške za vođenje rata osećala se na svakom koraku. Srpska vlada je u toku trajanja balkanskih ratova uspela da obezbedi dodatna sredstva zaduživanjem kod „svojih“ novčanih izvoda – kod *Uprave fondova* (18 miliona), *Francusko-srpske banke* (30 miliona) i „beskonačnim“ izdavanjem blagajničkih zapisa kod *Narodne banke*. Ali to nije bilo dovoljno da podmiri sve rastuće državne potrebe. Trebalo je što pre obustaviti ratna dejstva kako bi strani poverioci pristali da odobre jedan veći zajam kojim bi se sredile državne finansije.

²⁷ *Istorija srpskog naroda*, VI-1, n. d., 177–178.

²⁸ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, knj. 2, Beograd 1989, 628–659. Balkanski ratovi ostavili su ogromne posledice po dalji razvoj naroda koji su živeli na prostoru Balkana. Kasnija politika postavila je istorijsko pitanje da li su oni bili oslobodilački ili osvajački? U svakom slučaju, do nemerljivih granica ratovi su podigli oslobodilački duh južnoslovenskih naroda u Habzburškoj monarhiji, naročito kod omladine, koja je sa „opijenošću ispovedala misao o jugoslovenskom ujedinjenju“.

Tako su, zapravo, finansijske (ne)prilike uticale na Srbiju i Bugarsku da zakluče mirovni ugovor kojim se okončao Drugi balkanski rat.

Uslovljavanje pariskih bankara da Srbija prethodno zaključi mir, pa tek onda da zatraži kredit, pokušali su iskoristiti engleski i ruski finansijeri kako bi plasirali svoj kapital na srpsko tržište. Ipak, načelna saglasnost za dobijanje kredita postignuta je sa francuskim partnerima prilikom posete Nikole Pašića Parizu, sredinom avgusta 1913, nakon potpisivanja Bukureštanskog mira.

Najveći zajam koji je Kraljevina Srbija ikada do tada dobila zaključen je u Beogradu 26. avgusta 1913. između srpske vlade i *Francusko-srpske banke*, koja je zastupala konzorcijum koji su činile *Société financière d'Orient*, *Banque française pour le commerce et l'industrie*, *Banque Imperiale Ottomane*, *Banque de Paris et des Pays-Bas* i *Comptoir National d'Escompte de Paris*. Kredit je nominalno iznosio 250 miliona zlatnih franaka, s tim što je bio podeljen u dve jednake tranše od po 125 miliona, s rokom otplate na 50 godina i kamatom od 5%. Godišnji anuitet iznosio je 13,55 miliona, a kao garanciju za izvršenje obaveza država je dala monopol na alkohol, a ako to ne bude dovoljno – poverioci su mogli računati na direktna sredstva iz budžeta. Zajam je deklarativno bio namenski: prvi deo – za likvidaciju ratnih troškova, a drugi deo – za potrebe funkcionisanja državnih organa, investicije u privredi i integraciju novopridodatih teritorija. Celokupan kredit trebalo je da bude realizovan do 1. aprila 1914.²⁹

Međutim, po odbitku svih troškova, Srbija je čisto dobila 207.720.000 franaka, za šta je trebalo da do 1964. godine vrati 677,5 miliona franaka. Ministar finansija L. Paču pravdao je nepovoljne uslove zajma međunarodnom krizom i blokovskom polarizacijom evropskih sila, što je izazvalo poskupljenje novca, ali i hitnom potrebom Srbije da izmiri dospele obaveze po prethodnim zaduženjima, kao i deo turskog državnog duga kao njen sukcesor. Ono što je na kraju srpskoj vladi ostalo na raspolaganju bilo je toliko beznačajno da se odmah morao pripremati teren za novi zajam.³⁰ Srbija je uoči izbijanja Prvog svetskog rata bila

²⁹ Ljiljana Aleksić-Pejković, *n. d.*, 348–349.

³⁰ *Op. cit.*, 352–367.

jedna od najzaduženijih zemalja u Evropi – njen spoljni dug iznosio je 910.292.000 francuskih franaka u zlatu i 43 miliona zlatnih dinara.³¹

O situaciji u Srbiji s kraja 1913. i početkom 1914. možda najbolje svedoče izveštaji ruskog i austrijskog poslanstva iz Beograda. Tako se u dopisu Nikolaja Hartviga kaže da „Srbija žudi za mirom i spremna je da stupi u prijateljske veze sa svim susedima“, dok se u referatu vojnog atašea Ota Gelineka navodi da je „Srbija za izvesno vreme zapala u stanje slabosti – kako u finansijskom, tako i u vojnom pogledu... naoružanje i opremu mora iznova nabavljati, jer joj je sve staro i dotrajalo... zemlji je neophodno potreban mir sledećih nekoliko godina“. Takođe, i u izveštaju poslanika Vladimira Gizla od 24. februara 1914. navodi se da su „vojničke i finansijske prilike u Kraljevini takve da automatski sprečavaju vođenje jedne pustolovne politike“, dok se u narednom izveštaju (od 10. aprila) potvrđuje da u Srbiji „dominira iskrena ljubav za mirom kod čitavog stanovništva i vojske... Srbija hoće da ima mir, jer sad ne može da ratuje... ona je oslabljena teritorijalnim dobitkom i u vojničkom i u ekonomskom i u političkom pogledu, što će trajati još godinama, jer je vezala i vojnu i finansijsku snagu da održi nova područja...“³²

Nekako istovremeno, sredinom maja su do srpske vlade doprle informacije „o grupi omladinaca iz Bosne i Hercegovine, koji bez putnih isprava i pod zaštitom pograničnih oficira prelaze granicu na Drini i da se neki spremaju da u Sarajevu ubiju nadvojvodu Franju Ferdinanda“. Pašić je ukazivao na probleme koje takvi tajni prelasci mogu izazvati kod austrijskih vlasti, osuđujući i pojedine oficire koji stoje iza svega toga: „Takve veze naših oficira iz grupe ‘Crna ruka’, koji su za sebe monopolisali patriotizam sa egzaltiranim omladincima iz Bosne – koji su zaneseni velikom srpskom propagandom mogu biti veoma opasne“, bile su njegove reči zabeležene na sednici vlade krajem maja 1914. Vlada je naslućivala da mladobosanci mogu učiniti „kakvu nezgodnu demonstraciju i avanturu prilikom predstojećih velikih sarajevskih manevara koje austrougarska vojska u frapantnom broju od 250.000 ljudi

³¹ AJ , 70-265-478, *Nasleđeni dugovi Kraljevine Srbije*.

³² Vladimir Ćorović, *n. d.*, 648.

s prestolonaslednikom Ferdinandom na čelu demonstrativno organizuje duž zapadne granice“.³³

Pašić i vlada bili su svesni situacije u kojoj se nalazi Srbija, i da se „niko od njenih ustavnih faktora ne bi smeo upustiti u tako opasan poduhvat, s obzirom na to da je Srbija tek izašla iz dva teška rata u kojima je stradala, kako u ljudskom tako i u materijalnom pogledu“. Otuda je njoj, smatrali su, „neophodna višegodišnja pauza radi obnove i finansijske konsolidacije, kao i uspostavljanja suvereniteta nad novostečenim teritorijama“.³⁴

Međutim, atentat se ipak dogodio i Austrougarska je – i povrh izveštaja profesora Fridriha Viznera da ne postoje dokazi o (direktnoj) umešanosti srpske vlade u atentat, skovala plan da svoje velike unutrašnje probleme i reafirmaciju sebe kao velike sile reši jednim malim ratom sa Srbijom. Iako je takav ishod ruski poslanik u Berlinu okarakterisao kao „fitiljem“ koji može zapaliti čitavu Evropu, dobio je uveravanja od nemačkog državnog sekretara spoljnih poslova Gotliba fon Jagova – da se tu „ne bi radilo o ratu, nego o egzekuciji u jednoj lokalnoj aferi“.³⁵

Kako je Beč već početkom jula doneo (neopozivu) odluku o ratu, pokazalo se da vojska Monarhije nije spremna (iako su upravo bili završeni manevri), tako da je načelnik generalštaba Konrad Hecendorf zatražio dvadesetak dana za pripremu mobilizacije. Trebalo je dobiti u vremenu i napisati takav ultimatum koji bi sadržao „ubedljive optužbe i neprihvatljive zahteve – a opet da bude odmeren u formi“.³⁶ U ultimatumu Aleksandra Musulina demonstrirana je svojevrsna *Pax Austriacae* – u deset tačaka optužena je (posredno) srpska vlada da je kriva što je trpela rad pojedinih organizacija („Narodne odbrane“ i „Ujedinjenje ili smrt“) koje su imale subverzivne težnje prema Monarhiji, i da su u tom

³³ Vladimir Dedijer, *n. d.*, 664–667.

³⁴ *Istorija srpskog naroda*, VI-2, Beograd 2000, 20–22. Iako su se srpski zvaničnici zalagali za jedinstvo države i njenu obnovu i konsolidaciju, ona je ipak na unutrašnjopolitičkom planu bila rasepljena između kralja i vlade – na jednoj, i tajne organizacije „Crna ruka“ – na drugoj strani. Smatrajući da su najzaslužniji za dolazak Karađorđevića, crnorukci se samovoljno ponašaju jer nad njima ne postoji nijedna institucija u državi.

³⁵ Vladimir Ćorović, *n. d.*, 780.

³⁶ *Istorija srpskog naroda*, VI-2, *n. d.*, 31–32.

radu učestvovali i pojedini državni činovnici (Milan Ciganović) i oficiri (Voja Tankosić), kao i da nije sprečavala neobuzdan ton pisanja pojedine štampe („Pijemonta“). Od obaveza koje su trebale ultimatumom biti ispunjene najproblematičnija je bila peta tačka kojom su austrougarske vlasti zahtevale da se njihovim sudskim i policijskim organima omogućí vršenje istražnog postupka na teritoriji Srbije. Srpska vlada je pristala da ispuni svih preostalih devet tačaka, izuzev pete, na koju je odgovorila da će „prihvatiti saradnju koja bi odgovarala međunarodnom pravu i krivičnom sudskom postupku, kao i da se to pitanje iznese pred Međunarodni sud u Hagu“.³⁷

Austrijski ministar spoljnih poslova grof Leopold Bertold smatrao je da srpski odgovor „nije iskren“ i da mu je „namera samo da izazove lažan izgled kod evropskih sila da je srpska vlada spremna u velikoj meri ispuniti postavljene zahteve“.³⁸ Usled takvog stava, usledila je – uz moralnu podršku Berlina, objava rata Srbiji, a kako je Rusija obećala da ni u kom slučaju neće napustiti „malog brata“ ubrzo je bio pokrenut „domino efekat“ koji je Evropu odveo u Veliki rat.

U Srbiji objava rata nije izazvala neku veću paniku, iako je vlada znala da sredstava nema ni za mobilizaciju, a kamoli za vođenje rata. Otuda je odmah nakon prijema telegrama o objavi rata (istog dana), Pašić obavestio srpskog ambasadora u Parizu Milenka Vesnića da se obrati francuskoj vladi za novčanu pomoć. Premda se premijer Rene Vivijani pozitivno izjasnio u pogledu srpskog zahteva, ministar finansija Nulens (Joseph Noulens) je bio protiv toga „jer taj izdatak nije bio predviđen u budžetu za tekuću godinu“, nakon čega se i Ministarski savet složio s takvom ocenom i odbio da pruži pomoć Srbiji. Nije po-

³⁷ Lazar Vrkić, *n. d.*, 588–591. Iako je Beč odmah postavio pitanje odgovornosti Beograda, činjenica je da postojanje odgovornosti austrougarskih vlasti nikada nije dovedeno u pitanje. Zašto se nisu ozbiljno uzimale u obzir informacije i upozorenja srpske vlade, zašto je prestolonaslednikovo obezbeđenje bilo potpuno neinventivno, ako je istraga utvrdila da su priprema i tok atentata bili na vrlo niskom nivou profesionalnosti – čak na amaterskom, samo su neka pitanja koja su ostala bez odgovora. Čak je sporno i izaziva sumnju da li je čitavu akciju organizovala „Crna ruka“ (Vasa Kazimirović, *Crna ruka*, fototipsko izdanje, Novi Sad 2013).

³⁸ Vladimir Ćorović, *n. d.*, 782.

mogao ni predsednik republike Klemanso (Georges Clemenceau), koji je vršio pritisak na francuski Senat da se Srbiji izade u susret.

Međutim, „lokalni rat“ koji je želela Monarhija trajao je samo tri dana. U Berlinu su samo čekali da dobiju vest o opštoj mobilizaciji u Rusiji da bi to uzeli kao *casus belli* i objavili joj rat 1. avgusta – kojim je pokrenut sistem *casus foederis*.³⁹ Tako je, dva dana kasnije, Nemačka objavila rat Francuskoj, kada je – nakon toga, po hitnom postupku odobren prvi ratni kredit Srbiji u iznosu od 100 miliona francuskih franaka u zlatu.⁴⁰

Način na koji je ostvaren prvi ratni zajam Srbije kod saveznika nedvosmisleno je govorio kako i pod kojim uslovima je Srbija dobijala finansijsku pomoć za vođenje rata. U ratnom okruženju i Francuska i Velika Britanija vodile su prvenstveno računa o sopstvenim interesima, pa tek onda o interesima „pridruženih saveznika“, tako da su novac i vojni materijal koji je srpska vlada poručivala stalno bili predmet preispitivanja.⁴¹

Finansiranje vojnih operacija u 1914. Srbija je podmirivala i iz dela budžeta za tekuću godinu, čiji su prihodi samo delimično realizovani (od planiranih 214,3 miliona prikupljeno je 124,3 miliona dinara). U uslovima ratnog okruženja nije se moglo očekivati da budžet bude realizovan, a o nekom daljem planiranju rebalansa budžeta nije moglo biti ni govora.⁴²

Iz pisama Laze Pačua upućenih Nikoli Pašiću i Stojanu Protiću avgusta i septembra 1915. može se saznati da je Srbija od saveznika tra-

³⁹ Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Beograd 2011, 174–188. Već s kraja XIX veka u diplomatiji i vojnim krugovima, usled napretka vojne tehnologije, bio je prevaziđen tradicionalan način na osnovu kojeg se definisao *casus belli*. Mnogo bitnije je bilo ko je prvi izvršio mobilizaciju, a ne ko je ispalio prvi hitac. Na mobilizaciju se više nije moglo gledati kao na mirnodopski potez – naprotiv, ona je predstavljala najneposredniji čin objave rata.

⁴⁰ AJ, Fond Milana Stojadinovića (37), 33–243. *Poreklo prvog srpskog zajma u Francuskoj* (dokument predstavlja pismenu belešku razgovora između Milana Stojadinovića i francuskog finansijera Gastona Bunija, vođenog krajem novembra 1924. godine u Parizu).

⁴¹ Ivan M. Becić, *Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike*, Istorija 20. veka, Beograd 2010, vol. 28, br. 3, 45–56.

⁴² Dragana Gnjatović, *n. d.*, 111.

žila da joj se odobri jedan veći kredit, a ne da sredstva stižu sukcesivno – od slučaja do slučaja. Tako je krajem jula 1915. upućen zahtev saveznicima za dodelu zajma u iznosu od 150 miliona francuskih franaka. Međutim, engleski ministar finansija je rekao da će oni njihov deo (50 miliona) i polovinu pripadajućeg ruskog dela koji oni imaju obavezu da isplate (25 miliona) „zadržati akonto plaćanja za porudžbine vojnog materijala, koji je kod engleske vlade učinio srpski ministar vojni, i to u sumi od 130 miliona franaka“. Paču je bio iznenađen jer o tim nabavkama ništa nije znao, kao ni ostali članovi kabineta. Iznenađenje je bilo još veće kada je Pašić na pitanje šta je poručeno za taj novac dobio negativan odgovor od samog ministra generala Petra Bojovića. Paču je zahtevao od Pašića da se samovoljni postupak ministra vojnog uzme na odgovornost i da on podnese ostavku, ali je situacija na ratištu stavila u drugi plan sankcionisanje takvih i sličnih slučajeva.⁴³

Sa povlačenjem srpske vojske, vlade i kralja iz zemlje, evakuisala se i *Narodna banka Kraljevine Srbije, Uprava fondova* i druge veće beogradske banke.⁴⁴ Privremeno stacionirana u Marselju, *Narodna banka* je nastavila sa emitovanjem dinara i u toku rata, koji je zahvaljujući francuskim i engleskim kreditima (i garancijama saveznika) predstavljao i dalje relativno stabilnu valutu. Sve dinarske novčanice izdate u toku rata imale su pokriće u zlatu ili nekoj drugoj stranoj valuti (francuskom franku, engleskoj funti i američkom dolaru).⁴⁵ Na drugoj strani, konvertibilnost dinara koji je ostao u zemlji očuvao je sam okupator, koji ga je

⁴³ Nikola Marković, *Dr Laza Paču – životopisne crtice*, Beograd 1923, 41–47. U pismima L. Paču takvo ponašanje ministra vojnog Petra Bojovića dovodi u vezu sa „Crnom rukom“ – čiji je Bojović bio eksponent, koja se, po njegovom ubeđenju, potpuno otela kontroli državnih organa vlasti, dovodeći u pitanje i sam ishod rata.

⁴⁴ Momir Glomazić, *Istorija Državne hipotekarne banke 1862–1932*, Beograd 1933, 15–17. Prilikom evakuacije *Narodne banke* i ostalih bankarskih ustanova iz zemlje nestalo je dosta dokumentacije vezane za dužničko-poverilačke odnose, kao i intabulacione knjige po sudovima u unutrašnjosti zemlje. Nakon rata više od dve godine trajala je rekonstrukcija i identifikacija dužnika i poverilaca, koja nikada nije dovedena do kraja.

⁴⁵ Arhiv Narodne banke Srbije (ANBS), *Izveštaj Upravnog odbora Narodne banke Kraljevine SHS za 1920*. Evidentirana količina dinara u opticaju na dan 31. decembra 1913. iznosila je 262.583.129,19. Uoči ujedinjenja – 1. decembra 1918, računalo se da broj novca u opticaju ne prelazi 600 miliona dinara.

prisilno devalvirao za 50% (zamenjujući ga u krune na paritetnoj osnovi 2:1) i potpuno istisnuo iz prometa – uvodeći kao platežno sredstvo svoju valutu. Tako je srpski dinar za neko vreme ostao „konzerviran“, dok je druga moneta, tzv. „srpska kruna“ devalvirala unutar same Srbije za vreme trajanja rata za oko 60% od svoje početne vrednosti.⁴⁶

Junu 1916. godine u Londonu je potpisan sporazum kojim su se Velika Britanija i Francuska obavezale da zajednički novčano pomažu Srbiju u ukupnom iznosu od 9 miliona francuskih franaka mesečno, i to do kraja rata. Kada su 1917. godine u rat ušle i Sjedinjene Države, Srbija je počela da prima i od njih redovnu mesečnu pomoć u iznosu od 12 miliona dolara. Cilj sporazuma bilo je finansiranje i materijalno izdržavanje srpske vojske kako bi se očuvao Solunski front. Tako su glavni poverioci Kraljevine Srbije za finansiranje rata postale tri države: Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija i Francuska.⁴⁷

Nalazeći se u nezavidnom položaju, Srbija je pristajala na sve ponuđene uslove kreditiranja, računajući pri tome da će nakon završetka rata kompenzovati dugovanja naplatom ratnih reparacija. Zapravo, ona nije mnogo vodila računa o finansijskom ishodu rata – u tolikoj meri kao druge zemlje, misleći da će posle rata doći do poravnjanja dugova s obzirom na visinu podnetih žrtava. Krediti su davani ili u robi ili u domicilnim valutama zemalja poverilaca i uplaćivani na račune *Narodne banke Kraljevine Srbije* koje je ona imala otvorene kod tamošnjih bankarskih korespondenata. Zajmovi su korišćeni za amortizaciju dospelih obaveza (izuzev plaćanja dospelih obaveza prema *Wiener Bankverein*u, *Berliner Handelsgesellschaft*u i *Länderbanku*, koja su bila obustavljena), za plate vojnicima i oficirima, za materijalno snabdevanje vojske, za finansiranje državnog aparata, za pružanje pomoći izbeglicama, kao i stanovništvu u zemlji.⁴⁸

⁴⁶ AJ, 37-32-238. Naredbom grofa Salisa, guvernera filijale *Austrougarske banke* u Beogradu, koja je formirana umesto *Narodne banke Kraljevine Srbije*, dinar je u periodu od 1. do 14. jula 1916. godine bio podvrgnut žigosanju, da bi se nakon toga ponovo našao u opticaju. Promet nežigosanih dinarskih novčanica bio je zabranjen.

⁴⁷ Milan Stojadinović, *Naš državni dug*, Novi život, knj. III, sv. 9, Beograd 1921, 277–282.

⁴⁸ ANBS, *Izveštaj Upravnog odbora Narodne banke Kraljevine SHS za 1920*. Narodna banka Kraljevine Srbije imala je otvorene korespondentske račune kod de-

Zemlje saveznice su finansirale i Crnu Goru, ali indirektno preko Srbije, koja je po tom osnovu trebalo da uplaćuje na račun crnogorske vlade fiksni iznos od 55.000 dinara dnevno. Na drugoj strani Srbija je finansirala Jugoslovenski i Crnogorski odbor, kao i rad ostale političke emigracije u cilju stvaranja buduće jugoslovenske države.⁴⁹

Ratni dug prema Sjedinjenim Državama regulisan je sporazumom od 3. maja 1926. godine, potpisanim u Vašingtonu, kojim je veličina duga utvrđena na 62.850.000 dolara (3,55 milijardi dinara) sa obračunatom kamatom od 5% godišnje. Dug se morao vratiti za 62 godine, odnosno do 1987. uplatama godišnjeg anuiteta od 200.000 dolara – do 1931. godine, a posle toga rata je trebalo da se povećava za 25.000 dolara za svaku narednu godinu.⁵⁰

Ratni dug prema Velikoj Britaniji regulisan je ugovorima potpisanim 8. i 9. avgusta 1927. godine. Glavnica ratnog duga utvrđena je u iznosu od 25.591.428 funti sterlinga – takođe sa rokom otplate od 62 godine (sa pripadajućom kamatom u iznosu od 6% dug je iznosio 32,8 miliona funti sterlinga [9,05 milijardi dinara], dok su se godišnji anuiteti progresivno kretali od 150.000 do 600.000 funti sterlinga).⁵¹

Najveća potraživanja po osnovi ratnog zaduženja Srbije imala je Francuska, koja se jednom notom od 31. maja 1928. godine obratila

vet banaka koje su imale sedište ili filijalu u Parizu, na čijim kontima se na dan 3. novembra 1919. nalazilo ukupno 37.471.842,88 franaka, i to kod *Banque de France* (186.341,37), *Banque Francais pour la commerce et l'industrie* (2.464.586,05), *Comptoir National d'Escompte* (8.016.225,20), *Crédit Lyonnais* (kod filijale u Parizu 15.499.274,80 i kod filijale u Marselju 237.880,90), *Société Générale* (5.559.794,56), *Banque Internationale de Commerce de Petrograde* (126.956,80), *Banque de Paris et des Pays-Bas* (5.378.186,20), *Lander Bank* (1.358,50) i *Banque Impériale Ottomane* (1.256,50), kao i kod *The Russian Commercial Industrial Bank* (10.000.000) sa sedištem u Londonu.

⁴⁹ Boris Kršev, *Uloga političke emigracije u stvaranju prve jugoslovenske države*, zbornik radova: *The Shared History – the Faith of Refugees and Emigrants from the Territory of Former Yuogoslavia*, Sremska Kamenica 2008, 193–208.

⁵⁰ Miomir Ilić, *Saveznički i naš dug Sjedinjenim Državama*, Novi život, knj. IV, sv. 2, Beograd 1921, 57–59.

⁵¹ AJ, 37-33-242. *Izveštaj o konsolidaciji ratnih dugova kod savezničkih vlada*. Engleska i francuska potraživanja predstavljala su jedinstven paket, ali su Britanci usled pada francuskog franka zahtevali da se njihov deo izdvoji i obračuna u funtama.

vladi Kraljevine SHS, u kojoj je iznela tvrdnju da njena potraživanja iznose 1.747,3 miliona zlatnih franaka ili 19,3 milijardi stabilizacionih dinara. Kako se u pitanju francuskog ratnog zajma u većini slučajeva nije radilo o novcu – nego o robi (naoružanju i opremi), zainteresovane strane su se (januara 1930) obratile Međunarodnom sudu u Hagu, koji je odredio visinu dugovanja u iznosu od 1.024 miliona francuskih franaka i rok otplate od 37 godina. Pored toga, sud je formalno „vezao“ otplatu francuskog duga za jugoslovenska potraživanja iz nemačkih reparacija.⁵²

Na kraju, Srbija je sve svoje predratne (953,3 miliona francuskih franaka) i ratne dugove (62.850.000 američkih dolara, 25.591.428 funti sterlinga i 1.024 miliona francuskih franaka) unela u novu državnu zajednicu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je bila sticateljka i nasleđenih dugova iz secesionističkih pokrajina iz tada već bivše Austrougarske (koji su iznosili 426,5 miliona francuskih franaka)⁵³. Nasleđeni dugovi „pre braka“ bitno su uticali ne samo na finansijsku, nego pre svega na političku stabilnost novostvorene države. Otuda su svi akteri smatrali prvodecembarski čin „prelaznim i privremenim rešenjem“, a novu državu „nužnim stanjem“ iz kojeg treba izvući što veću korist – ne samo u političkom smislu nego pre svega u ekonomskom i materijalnom pogledu.⁵⁴

Literatura

Aleksić-Pejković, Lj., *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Beograd 1965.

⁵² Jozo Tomašević, *Financijska politika Jugoslavije 1929–1934*, Zagreb 1935, 37–38.

⁵³ AJ, 70-241-436. *Nasleđeni dugovi Austro-Ugarske*.

⁵⁴ Triva Militar, *Listići iz moje autobiografije*, Rukopisno odeljenje Matice srpske, M. 12.444. Prema mišljenju samog Jaše Tomića – sa ujedinjenjem se preuranilo, jer je trebalo ostaviti i Srbe i Hrvate i Slovence da žive svojim životima dok ne postignu zajednički stepen i u ekonomskom razvoju. Tako su nesređena monetarna, finansijska i fiskalna politika, kao i nasleđeni dugovi, postali najubojitije oružje neprijatelja nove države.

- Arhiv Jugoslavije (AJ): Fond Ministarstva finansija (70), Fond Milana Stojadinovića (37).
- Arhiv Narodne banke Srbije (ANBS): Izveštaj Upravnog odbora za 1920. godinu.
- Becić, I., *Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike*, Istorija 20. veka, Beograd 2010, vol. 28, br. 3.
- Ćorović, V., *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992.
- Dedijer, V., *Sarajevo 1914*, Beograd 1966.
- Dumba, C., *Dreibund Und Entente-Politik in Der Alten Und Neuen Welt*, Wien 1931.
- Đorđević, D., *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962.
- Ekmečić, M., *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, knj. 2, Beograd 1989.
- Glomazić, M., *Istorija Državne hipotekarne banke 1862–1932*, Beograd 1933.
- Gnjatović, D., *Stari državni dugovi – prilog ekonomiji i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991.
- Hvostov, V. M., Minc I. I., *Istorija diplomatije*, II, Beograd 1949.
- Ilić, M., *Saveznički i naš dug Sjedinjenim Državama*, Novi život, knj. IV, sv. 2, Beograd 1921.
- Istorija srpskog naroda*, VI-1, Beograd 1983.
- Istorija srpskog naroda*, VI-2, Beograd 2000.
- Jovanović, S., *Vlada Aleksandra Obrenovića*, II, Beograd 1990.
- Jovanović, S., *Vlada Milana Obrenovića*, II, Beograd 1990.
- Kazimirović, V., *Crna ruka*, fototipsko izdanje, Novi Sad 2013.
- Kisindžer, H., *Diplomatija*, Beograd 2011.
- Kršev, B., *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad 1998.
- Kršev, B., *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad 2007.
- Kršev, B., *Osnivanje Francusko-srpske banke 1910. godine*, Novosadski bankar 25–26, Novi Sad 1994.
- Kršev, B., *Osnovne karakteristike bankarstva u Srbiji do Prvog svetskog rata*, Civitas 5, Novi Sad 2013.

- Kršev, B., *Uloga političke emigracije u stvaranju prve jugoslovenske države*, zbornik radova: The Shared History – the Faith of Refugees and Emigrants from the Territory of Former Yugoslavia, Sremska Kamenica 2008.
- Marković, N., *Dr Laza Paču – životopisne crtice*, Beograd 1923.
- Militar, T., *Listići iz moje autobiografije*, Rukopisno odeljenje Matice srpske.
- Mitrović, A., *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 15, Beograd 1985.
- Nedeljković, M., *Istorija srpskih državnih dugova*, Beograd 1909. *Politika*, 26. novembar 1909.
- Stojadinović, M., *Naš državni dug*, Novi život, knj. III, sv. 9, Beograd 1921.
- Tomašević, J., *Financijska politika Jugoslavije 1929–1934*, Zagreb 1935.
- Vojvodić, M., *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 1988.
- Vrkatić, L., *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2004.
- Vučo, N., *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd 1955.

PUBLIC DEBTS AND FINANCIAL OCCASIONS IN SERBIA UNTIL THE END OF THE FIRST WORLD WAR (1878–1918)

ABSTRACT: This paper deals with a particular segment of the financial policy in Serbia during the period of gaining independence at the Congress of Berlin until the end of the First World War – public debts, i.e. the timing and conditions under which these loans were taken and spent. Most of them were received for specific use, but spent for unallocated purposes. While taking these loans, the conditions of indebtedness were not important and the only relevant thing was to get money by all means. It made Serbia one of the most indebted countries in Europe in the dawn of the First World War. Through the prism of money and its chronic lack, Serbia did not want the war against Austro-Hungarian

Empire. In principle, Serbia accepted all the conditions of ultimatum, but the wish of Monarchy to solve all its internal problems in a minor war, had been made much earlier. During the war, Serbia continued the similar policy of indebtedness, believing that all debts would be settled through the war reparations. Nevertheless, it did not happen and Serbia included all its debts as a dowry – both pre-war and war – into the new state, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

KEY WORDS: *Kingdom of Serbia, financial policy, public debts, First World War.*

Др Зоран Тодоровић
Министарство унутрашњих послова
Републике Србије, Београд
zorantodorovic2609@gmail.com

УДК 343.352(497.11)(091)
Оригинални научни рад
Примљен: 15. 5. 2014.
Одобрен: 15. 9. 2014.

КУЛТУРНЕ И ИСТОРИЈСКЕ ОСНОВЕ КОРУПЦИЈЕ У СРБИЈИ

РЕЗИМЕ: У раду се анализирају основна обележја могућих узрочно-последичних веза културе и корупције у српском друштву. Кроз историју, српски народ је кристализовао специфичан однос према административном апарату у сопственом друштву и држави. Вишевековно ропство карактерисао је развој поданичког живота ствараног у односу освајач–поданик. Такав карактер живота добио је обичајну форму, а задржао се и касније, у периоду државне самосталности, као одговор на владајуће облике. У доба великих друштвених промена на крају 20. века та обичајна форма није превазиђена. Напротив, у условима развоја глобализације као новог модела умреженог друштва, корупција је стимулисана спољним механизмима новог модела развоја, што је у новонасталом стању друштвених односа отежало реализацију стварних напора друштва у борби против корупције.

Кључне речи: *Корупција, конзервативизам, култура, културни идентитет, поклон, традиција.*

Увод

До сада је о корупцији много речено и написано. У Србији, корупција је последњих десетак година посебно актуелна тема, како научних тако и стручних радова. Паралелно с тим, она је предмет повећане пажње јавности којој демократски принципи пружају подршку. Међутим, одговор на сва питања везана за корупцијске основе постављене у овом раду није могуће дати на неколико страница. О томе сведоче бројни радови референтних аутора из Србије,

као и студије и извештаји међународних организација од којих битно зависи исход нашег међународног позиционирања.¹

Циљ рада јесте да укаже на неке преобладајуће одлике погодности за развој корупције. С тим у вези, полази се од питања зашто је корупција развијенија у Србије него у модерним европским друштвима, посебно у друштвима северне и западне Европе² која имају протестантско верско наслеђе. Постоје ли и који су историјски, културни, традицијски услови који доприносе да српско друштво прави спор искорак из таквог социјалног стања, што дискредитује модернизацијске напоре?³ Да ли је извесно да одговор на та питања

¹ Најзначајнија међународна организација посвећена унапређењу борбе против корупције, којој припада и Република Србија од 2003. године, јесте „GRECO група“. У том циљу, Србији је 2006. године дато 25 обавезујућих препорука чијим би усвајањем у значајној мери били створени институционални услови за антикорупцијску борбу. GRECO групу (Group of States Against Corruption) данас чине 44 државе света, укључујући САД и Русију. Основана је Резолуцијом Савета Европе 1999. године, након што су 1994. године на Конференцији Савета Европе у Ла Валети (Малта) министри правде чланица СЕ констатовали да корупција представља опасност за демократију, владавину права и људска права. Касније, 1997. године, донета је Резолуција СЕ којом је усвојено 20 водећих принципа за борбу против корупције. Од досадашњих извештаја те организације директно је зависило позиционирање наше земље у процесу европских интеграција. Стањем корупције у Србији, посредно и непосредно, баве се и економске и финансијске институције Европе и света: Европска банка за обнову и развој, Светска банка, Међународни монетарни фонд и друге.

² Историјат корупције у европским друштвима такође је занимљив. Немачка, Француска, Италија и друге земље имале су јако изражену коруптивну праксу у сфери јавне и световне власти. Француска је, рецимо, 1716. године основала посебан суд који је судио за проневере краљевих финансијских средстава. С обзиром на то да је распрострањеност проневера и других злоупотреба била веома велика и да је попримила одлике обичаја, 1717. године едиктом је укинут тај посебни суд. Након револуционарних промена, 1810. године донет је Кривични законик (*Code penal*), који је на својеврстан начин онемогућавао судове да воде кривичне поступке против државних службеника, што је довело до великог броја несанкционисаних злоупотреба. Те одредбе укинуте су француским Уставом из 1870. године. С друге стране, Немачка је у кривични закон из 1871. године унела изузетно строге санкције за кажњавање јавних службеника јер се у претходном периоду суочавала са бројним злоупотребама јавних овлашћења.

³ За истраживање корупције у Србији требало би дати одговор и на следећа питања: зашто је корупција у нашем друштву израженија него у отвореним

буде негативан и да се покаже да у Србији не постоје културни и цивилизацијски предуслови за коруптивност? То би значило да се узроци коруптивности налазе само у правној сфери друштва, то јест у (не)постојању друштвене сагласности да нека друштвена област треба да буде правно уређена, у овом случају да буду донете антикорупцијске норме (прво), и у њиховом поштовању и доследној примени (друго).

Годишњи извештаји међународних организација и институција⁴ показују да не постоје друштвени системи који нису подложни корупцији, па макар они били најуређенији, у којима постоји висок степен друштвене сагласности да коруптивно понашање штети и где се поштују правне норме о његовом сузбијању. И таква друштва бележе корупцију, што је сагласно са Фулеровим (Fuller, L. L.) ставом да „известан степен ‘патологије’ прати све правне системе, укључујући и најзорније“ (Фулер, 1999: 158). Међутим, увиђањем да постоји проблем око коруптивног понашања појединаца или група, таква друштва изналазе мобилизаторске снаге које настоје да спрече или умање коруптивно понашање. То их чини „будним“ друштвима осетљивим на корупцију и не дозвољава њено толерисање, посебно у области јавне власти, због чега већина

грађанским друштвима, или у онима која су спровела стриктну дистинкцију између јавних и приватних послова, те зашто су нека друштва осетљивија на ту појаву и како је у њима изграђен нижи друштвени „праг дражи“ на корупцију.

⁴ Видети: Транспаренси интернешенел (Transparency internacional) – Глобални барометар корупције за 2013. годину и Глобални индекс корупције за 2012. годину, доступно на интернет адреси www.transparency.org/research/cpi/overview; Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), годишњи извештаји за 2012. и 2013. годину, доступно на интернет адреси www.osce.org/publications/eea; ГРЕКО-група (Group of States Against Corruption) – извештаји о евалуацији препорука чланицама групе, доступно на интернет адреси www.coe.int/t/dgl/greco/evaluationns/round.

Видети и домаћа истраживања која дају општу слику о корупцији у Србији: *Корупција у Србији* (2001). Група аутора – Центар за либерално-демократске студије, Београд; *Корупција у Србији пет година касније* (2007). Група аутора, Центар за либерално-демократске студије, Београд; *Борба против корупције – Алтернативни извештај* (2013). Мисија ОЕБС-а у Србији у сарадњи са Америчком агенцијом за међународни развој (УСАИД), Београд.

грађана није охрабрена да временом практикује корупцију као начин живота. Из таквог друштвеног „животног стила“ који се дугорочно примењује настаје „културно кодирање“ друштвено одговорног понашања, што доприноси општој друштвеној стабилности, по чему се таква друштва и међународно препознају. Дуготрајно упражњавање права и законитости ствара културни образац, због чега бисмо могли рећи да нека друштва препознајемо као друштва склона друштвеној уређености било које врсте – политичке, правне, економске итд., и супротно, друштва у којима се право тешко уводи и тешко спроводи.⁵ Код потоњих се, и онда када влада искрено настоји да се суочи са коруптивношћу, јављају тешкоће код примене права, као културолошки контрапункт и отпор друштва с обзиром на то да се за тај посао мора придобити и подршка грађана.

Старија српска књижевна литература, пак, на најфинији начин је приказивала друштвену коруптивност, посебно ону која настаје из односа јавне власти и грађанина,⁶ али у њој нема научних образложења из којих бисмо закључили који услови доприносе

⁵ Компарирајући политички, правни и економски развој земаља Јужне Америке и Сједињених Америчких Држава од 15. века наовамо, Мартин Липсет апострофира и културолошке предзнаке које су са собом донели освајачи тих светских регија: Шпанци и Португалци у Јужну и Средњу Америку, а Енглези и Французи у Северну Америку. У културним предзнацима он налази разлоге за садашњу неутемељеност правног поретка у земљама Јужне Америке, правну несигурност која у њима и данас влада, као и нестабилност демократије. Осим тога, нови становници тог континента имали су различите економско-социјалне мотиве: шпанска и португалска елита су имале првенствено пљачкашке мотиве – пренети богатство у Шпанију, док је енглеска пуританска верска заједница дошла у Северну Америку да тамо и остане. Видети: Липсет, С. Мартин; Лејкин, Џејсон (2006). *Демократски век*, Александрија прес, Београд; Липсет, С. Мартин (1961). *Политички човек*, Научна књига, Београд.

⁶ Непролазна дела Милована Глишића, Лазе Лазаревића, Бранислава Нушића, Радоја Домановића и других често фокусирају однос јавног службеника (чиновника) и обичног човека који се са снисходљивошћу односи према том експоненту власти и јавне управе, чинећи му мале и велике поклоне како би остварио неко своје право које му иначе припада, или чак чини поклон без очигледног разлога. Тај поклон јавном службенику, који се даје наизглед без разлога, посебно је занимљива појава у односу грађанина и јавног службеника у Србији, која је интригирала те писце.

корупцији. Као читаоци можемо их осећати, наслућивати или бити у позицији да у савременим условима доживимо њихову реалну манифестацију.⁷

Ради профилисања рада и његовог циљног одређења, треба истаћи неколико општеприхваћених дефиниција и класификација корупције. Најпре, корупција се везује за **похлепу**, што је предуслов за склоност појединца ка коруптивној пракси. Без похлепе нема корупције, без обзира на то што се израженија коруптивна пракса везује за екстремне друштвене ломове и потресе, као што је друштвена транзиција или велика социјална диференцијација друштва. Таква друштвена стања свакако погодују коруптивном понашању и стварању неморалних друштвених образаца, али коруптивности нема без пристанка појединца да задовољава захтеве сопствене похлепе. Према Виту Танцију (Vito Tanzi), који је дао широку и садржајну дефиницију, корупција постоји уколико дође до намерног, умишљајног нарушавања принципа непристрасности при доношењу одлука у циљу присвајања неке погодности (Tanzi, 1998).

Извођење класификације коруптивног понашања наводе на закључак да корупција и коруптивно понашање у својој основи имају чист психолошки и културни идентитет појединца и друштва чија је он јединка. Ако кажемо да корупцију препознајемо као интерно-екстерну и индивидуално-институционалну или материјалну, политичку и психичку (Van Duynе, 1999), или прихватимо неку другу поделу, морамо се сагласити да, без обзира на методолошка изворишта класификација, оне у центар коруптивног понашања стављају људску јединку са њеним психолошким и културним утемељењем.

⁷ Искреност и сликовитост којима је почетком 20. века Арчибалд Рајс описао духовно и морално стање у Србији, у спису објављеном после скоро једног века, код читаоца оставља утисак да и након толико година живи у истом друштвеном и моралном миљеу корумпираних управних службеника, конзервативних и подмитљивих страначких вођа који не трпе оне који стреме искорак у другачији менталитет, разноврсних медиокритета и некомпетентности итд. Видети: др Арчибалд Рајс (2004). *Чујте Срби, чувајте се себе*, Фонд „Др Арчибалд Рајс“, Београд–Цирих.

Централне тачке око којих тражимо одговоре на постављена питања у вези са коруптивношћу српског друштва припадају сфери историје, политике, права, економско-социјалних услова итд. Међутим, најшири контекст у ком се стварају услови и одвија коруптивност јесте култура одређене друштвене средине коју свакако чине историја, политика, право, економија итд.

Историја и корупција

Трагање за одговором на уводно питање, има ли српско друштво историјске, традицијске и културне предиспозиције које га чине подобним за стварање и постојање коруптивне праксе, не поставља се тако често. Расправе о корупцији у Србији морале би започињати питањима шта је српско друштво изградило, а шта добило из других култура које су господариле овим простором у погледу коруптивне праксе, и да ли су оне доприносиле или умањивале склоност ка стварању образаца коруптивног понашања, који су данас присутни у српском друштву. Тешко је веровати да је за данашњи ниво корупције одговорно само право, да историјска (поданичка) прошлост није имала утицаја на њено стварање. У следећих неколико редова биће бачено светло на историјско-културни утицај за стварање коруптивних образаца који данас владају у српском друштву.

Неки историјски чиниоци су делимично допринели данашњој коруптивној пракси српског друштва, првенствено његова политичка и културна прошлост,⁸ и трагајући за њиховим узроцима

⁸ У литератури која се бави проблемом корупције на подручју Балкана неретко се могу срести оцене о културним предусловима балканских земаља за постојање уобичајено високог нивоа корупције, и који се доводе у везу са њиховим политичко-културним додиром са Византијом, „земљом свакаквих чуда“. Тако се може чути да су балканске државе, као баштеници византијске политичке и културне традиције, поред несумњивог културног завештања тога царства, усвојиле и оно што није било оличење доброг административног уређења и управног владања. Према Георгију Острогорском (1998: 376, 469), период пропадања Византије од 12. века до 1453. године пун је злоупотреба у централној и провинцијској јавној управи, али и управи цркве. Продаја

нисмо сигурни где би требало поставити давнашње временске границе за проучавање овог феномена. Предалеко је време зачетка, стварања и пропасти српске средњовековне државе, па је реалније у овај контекст ставити време подаништва и оно што је оно донело. Тај период српске историје, поред одговорних народних, државних и верских прегалаца, пун је и морално проблематичних политичких и верских људи који су у одређеном времену представљали српски народ и цркву,⁹ посебно у приликама где се могло доћи до материјалне користи или каквог верског или политичког положаја. И након ослобођења Србија је бележила коруптивност најширих размера и највишег нивоа.

За проучавање овог феномена и његовог културно-историјског утемељења посебан значај има положај Срба након утврђења Отоманског царства на овим просторима, и оно што је у политичком и културном погледу с тим освајачем стигло међу балканске народе. Најпре, један тешки и троми управни апарат, заснован на појединачним и личним вољама управних олигарха, стварао је услове за коруптивно понашање управних чиновника Царства, свих нивоа. Облик организације и начин функционисања државе генерисали су дискрециона стања која је дефинисао управни функционер са дискреционим овлашћењима, која су примењивана арбитражно, по сопственој вољи. То је стварало услове да старешина има више „избора“ за решење неког односа власти и појединца и да у истим или сличним животним ситуацијама заснованим између поданика и власти доноси различите одлуке. Посматрајући данашње

јавних положаја, подмићивање чиновника на свим нивоима управе, уцена порезника – постали су свакодневна појава. Реформа судства је била неопходна, с обзиром на његову високу корумпираност. Она је и покушана 1296. године када је конституисан врховни суд од дванаест судија из редова државних великодостојника и црквеног клера. Суд се убрзо компромитовао и обуставио рад. Основан је нови генерални суд од само четири члана, али су убрзо, због примања мита, три члана смењена и депортована из Царства. Карактеристика тог периода је и јак утицај цркве на државно судство и на готово свеукупан правни живот Византије и њених покрајина. Детаљније: Георгије Острогорски (1998). *Историја Византије*, Народна књига, Београд.

⁹ Видети: Ћоровић, Владимир (2005). *Илустрована историја Срба*, Политика, Београд.

стање јавне управе и „ризичних места“ за коруптивне активности, ту уочавамо сличност са давним временом: и данас су поједини односи појединаца и јавне власти недовољно јасно изграђени, тј. управном органу и управном службенику је остављено превише „управног простора“ у погледу избора одлуке којом ће тај однос бити уређен, што ствара место где се „можемо договарати“ о томе каква одлука да буде донета. Дискрециона овлашћења без ослонца на закон и друге прописе могу се злоупотребљавати и стварати неправичност.

Поданичко време је дуго трајало, што је допринело да наша култура учини конвергенцију ка негативним животним стиловима наших освајача. Поданички статус произвео је својеврстан механизам односа између поданика и освајача заснован на подмићивању, корупцији, избегавању јавних обавеза – често у циљу сопственог биолошког и културног опстанка. Србија је била далека и крајња турска покрајина на западу Царства, којом су, неретко, арбитражно управљали острашћени царски одметници сматрајући је својим личним беговатом, што је доприносило да се чланови српског друштва у борби са самовољном турском управом понекад послуже корупцијом као средством које је давало боље резултате од оружаних побуна и ратова. Тај стил односа између јавне власти (приватне власти) и појединца нису занемариле ни лукаве и властољубиве српске вође током 19. века, које су га (зло)употребљавале у своју личну корист, из чега је и Србија понешто добијала. Подмићивали су турске великаше похлепне на новац и друге поклоне, који су тако давали до знања колико им је стало до сопствене царевине, која је на крају и пропала, чему је једним делом допринело и то што вековима није успевала да реформише јавну управу.

У том периоду је створено поданичко осећање да треба избећи намете и економску контролу угњетача чиме би бар на неки начин био урушен и његов угњетачки и освајачки положај. Избећи данак, десетак, кулук или какву другу обавезу представљало је у свести поданика победу над освајачком државом коју нису рачунали за своју. Данашњи стил утајивача пореза – великих и малих, представља једну модерну манифестацију сличног осећања,

које до данас није избледело и огледа се у неприхватању обавезе плаћања јавног прихода који користи друштву (у нас се друштво поистовећује са државом, у обиму и садржају). Јер од када су Срби пре два века обновили државу – она је била ауторитарна и деспотска према својим грађанима, због чега је грађани ни данас не доживљавају искрено, као добродошли део друштва, па је донекле објашњива дистинкција грађана од државе. Међутим, постојање „раздора“ тог типа данас је неприхватљиво с обзиром на то да је модерни свет изградио механизме за служење и сервис државе грађанима, као и механизме за контролу и сузбијање њене политичке и управне арбитражности. Српске политичке, економске, духовне и научне елите још увек нису спремне на такав однос „грађанин–власт“. Штавише, постоји латентан отпор друштвеним променама чије би спровођење захватило и саме елите и неминовно довело до преиспитивања њихове садашње друштвене улоге.

Традиција и корупција

Српско друштво је традиционално друштво. Његова начела су и данас окренута прошлим временима, а, с друге стране, оно што се издваја као модернизацијско није валоризовано као део опште цивилизацијске путање којом треба да се креће српско друштво. Проблеми који постоје у вези са високим степеном корупције у зависности су од традиционализма на коме и даље почива друштвено функционисање.¹⁰

Међузависност корупције и традиције испољава се кроз односе јавне власти и грађанина. Старе форме тих односа још су на снази и подразумевају турски однос носилаца власти, политичких вођа, управних функционера, јавних чиновника, и других, према грађанину коме припадају одређена права, загарантована или не. Па и онда када наступи другачија легислативна уређеност релације

¹⁰ О односу корупције и традиције у српском друштву детаљније видети: *Корупција у Србији – Корупција и мито у српској народној традицији* (2001). Група аутора, Центар за либерално-демократске студије, Београд.

„власт–грађанин“, опстају правила и стари односи, који отежавају мењање свести о томе шта власт сме и може, а шта јој никако није дозвољено. У свакодневном животу се среће у односима лекара и пацијента, службеника и грађанина, полицајца и грађанина, јавног тужиоца и грађанина, политичког лидера и бирача, управног функционера и привредника итд.

Социокултурне предиспозиције средине пружају различите услове за превенцију и борбу против корупције, посебно у сфери јавнослужбеничког понашања. На нашем простору је уочљиво груписање око два културна обрасца који су у литератури обележени као аустроугарски и византијски. Први карактерише прецизна дистинкција између приватног живота и јавних послова и функција, са доследним поштовањем начела професионализма у њиховом обављању и где идеју водиљу јавног службеника и функционера представља јавно добро друштва, посебно државе. С друге стране, византијска култура баштини непотпуност дистинкције приватног живота и јавне функције, заправо дистинкција је започета али није до краја изведена. То оставља простор за развој коруптивне патологије у друштвима византијског културног наслеђа.

Вредносне оријентације грађана о корупцији и коруптивном понашању су нејасно истакнуте, што је производ прећутног уговорног односа између власти и грађана, насталог током дугог низа година. Властодржачки напори у Србији током последња два века били су првенствено усмерени на очување власти, са више или мање прикривености таквих напора. То, такође политичко начело створило је поменути неписани и прећутни споразум између политичке власти и грађана, којим је грађанима допуштено ситно, несанкционисано кршење закона. Заузврат, политичке и економске елите нарушавају законитост на највишем хијерархијском нивоу, такође без санкционисања. Тај механизам међусобне поткочености и равнотеже створио је друштвену патологију која даје привид регуларности и легитимности: сви добијају корист, зар то није друштвени идеал?! Али, да би било загарантовано такво стање и његов опстанак, политичке елите су створиле још један продуктиван механизам заснован на прећутној повлашћености и привилегијама

датим државним службеницима и управним функционерима у односу на остале грађане. Заузврат, управни апарат беспоговорно и доследно спроводи идеолошке и политичке налоге носилаца власти, без преиспитивања њихове законитости и моралности.

Ниво корупције и њено поимање блиско кореспондирају и са поданичком прошлошћу српског народа. Са тог становишта, уочљива је доминантна црта друштвене и духовне индолентности и непредузимљивости, за коју бисмо могли рећи да делом потиче из културе Отоманске империје која је господарила овим географским просторима. Културни идентитет православних хришћана Балканског полуострва је са вишевековним поданичким искуством попримио особине оријенталног културног духа, између осталог и нерационалну веру у судбину и предодређеност појединачних и друштвених активности, из чега је произашао принцип да су узалудни људски напори и прегнућа јер је све унапред (пред)одређено. Неспремност да се друштво мења и у његово функционисање уведу модерни принципи, да се реформишу државни механизам, друштвена тромост и инертност, спорост духа и мишљења – и данас су присутни феномени овог поднебља.¹¹

Проблем корупције као социјалне патологије одавно је уочен, али њена елиминација или смањење тиче се спремности друштва и појединаца да изврше промене у оним сегментима где се иницира и ствара коруптивна патологија. Све друго, па и нормативно уређење таквих акција, споредан је посао. Али дуго времена у Србији није постојала спремност да се најпре донесу системски закони за борбу против корупције, а када су недавно донети (под притиском Европске уније и САД), не постоји искрена жеља да се доследно спроводе.¹² Дакле, поново се враћамо на почетак: недостаје

¹¹ О социокултурним и психолошким типовима народа и етничких група који су насељавали Балканско полуострво и њихову условљеност географским и политичким факторима видети: Јован Цвијић (1987). *Балканско полуострво*, књига II, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

¹² Србија је 2005. године усвојила прву Националну стратегију за борбу против корупције (са роком до 2012. године, када је усвојена нова Стратегија за борбу против корупције), Акциони план за корупцију (2006), Секторске акционе планове за реализацију стратегије. То је довело до усвајања и измене већег

искрена и активна воља друштвених снага да се процес активира и реализује. С друге стране, ако компарирамо западна друштва са нашом стварношћу видећемо да су она активнија и предузимљивија на том плану – због чега?

Најпре, корупција штети темеље друштва и нарушава их, што је западна друштва навело да се озбиљно посвете том проблему. Констатација коју су у Ла Валети на Малти 1994. године изrekli министри правде чланица Савета Европе, да „корупција представља претњу демократији, владавини права и људским правима“, произвела је реакцију на међународном плану. Савет Европе је створио водеће принципе за борбу против корупције, након чега је формирана GRECO група, коју су сачињавале одабране земље за борбу против корупције. Активности, пре свега западноевропских држава, произвеле су промене у сопственим правним порецима: измењени су услови у поступцима јавних набавки, јасније је истакнута граница између јавноправног и приватноправног односа, дубље је уређено финансирање политичких странака, детаљније је дефинисан појам поклона јавном службенику и јавном функционеру, конституисани су законски услови за специјалне истражне методе у прикупљању доказа о коруптивном понашању, пружени су безбедни услови грађанима да пријаве случајеве корупције и да буду охрабрени у тим поступцима итд.

Антикорупцијску предузимљивост у модерном свету имају либералне демократије, у којима је грађанин у централном фокусу. Та

броја закона и подзаконских аката којима је уређена антикорупцијска област. С друге стране, и даље постоји велика перцепција корупције. Њено генерисање фокусирано је на тајкунско финансирање политичких партија, њихову спрегу и утицај на јавноправни сектор. То је област такозване „високе корупције“ која генерише друге форме коруптивног понашања. „Висока“ корупција утиче и на макроекономско стање привреде одређене државе, посебно у области великих инфраструктурних пројеката, јер поскупљује инвестиционе трошкове. Ради се о томе да корупциони трошкови најчешће „улазе“ у цену пројекта, што на крају поскупљује инфраструктурну градњу. О утицају корупције на привредни развој видети: Сјузан Роуз-Ејкерман (2007). *Корупција и власт – узроци, последице и реформа*, Службени гласник, Београд.

друштва су превазишла концепт националне државе и поставиле грађанина – људску јединку за меру ствари у најмање две равни:

- најпре, грађанин данас има значајнији уплив у контролну сферу носилаца јавне власти, чему је допринела вишевековна борба за обуздавање властодржаца: завладао је принцип да држава постоји због грађанина чију судбину и сама треба да дели;
- друго, принципи грађанског друштва еманципују појединца без обзира на његове биолошке, политичке, верске, етничке и друге атрибуте, истовремено спречавајући њихово фаворизовање, али и нетолеранцију према различитостима.

Зашто је то битно за борбу против корупције? Због тога што су ти принципи створили повољније друштвене услове за контролу и преиспитивање поступака, пре свега политичких елита, и критички амбијент за друштвене аномалије. Општи друштвени принципи неразвијених друштава, у којима грађанин није центар политичког, економског и културног живота, не развијају критичност друштвених група и маса. Јер важно је знати како и колико средстава држава троши, како су богати стекли богатство, како је државни функционер постао богат, како и у којој мери богати појединци финансирају политичке странке итд. Исто тако је важно да јавности буду доступни знаци и показатељи такозване „ниске корупције“ како би грађани и сами преиспитивали своју улогу у коруптивној пракси – да ли јој доприносе или је спречавају. Уколико тај однос није постављен на темеље грађанског друштва неће бити подложан контролним механизмима и друштвеној корекцији.

Важно је и да у друштву постоји покоривање праву и правичности кроз такозване „ванправне санкције“: губитак угледа, поверења, дискредитацију, друштвену прокаженост итд., где право и правда „делују“ и без писменог оглашавања правне норме и санкције коју она носи, ако за то постоје правични друштвени услови. Но, ако је друштво већ нарушило право, тешко је имати поуздања у ванправно покоривање. Такво стање изражено је у периодима опште друштвене дезинтеграције кроз какву је прошло српско друштво

деведесетих година 20. века, па није реално очекивати „плебисцитарну друштвену моралност“. Друштвена дезинтеграција производи умањење правног легитимитета, крњи и нарушава право (ако је било успостављено) и дезинтегрише правду која долази од права и морала. Дубље последице умањења правног легитимитета изискују дуготрајне напоре за њихово отклањање, са потпуном преданошћу тој мисији која у великој мери зависи од културних предиспозиција друштва.

Правни позитивизам, на којем се данас првенствено заснива борба против корупције, није довољан уколико не постоји људска моралност за одмеравање правде и праведности. Могу се донети антикорупцијске норме и уредити антикорупцијска администрација, али ако не постоји друштвени (морални) консензус о томе шта је морално, шта је опште добро, можемо доћи у стање које је римско право обележило сентенцом „*corruptissimus republica plurimae leges*“ – најпокваренија држава има највише закона.

Реформа друштва као пут за смањење корупције

У Србији је на сцени друштвена дезоријентација која отежава искорак ка, пре свега, европским напредним друштвима. Корупција је друштвена болест којој погодује одсуство темељних начела којима се управља друштвена заједница, а која у Србији нису успостављена након демократских промена. Опстала су стара начела која су кварила друштво, као и старе политичке, економске и научне елите које су их успоставиле, што је учинило да се након више од деценије ревитализују старе идеје и њихова персонална оличења.

У антикорупцијској борби централно место представља истинско спровођење принципа кроз правне норме. Супротно томе, друштво може декларативно успоставити антикорупцијске принципе и правила која су делотворна у демократским друштвима, али да у датом друштву не дају резултате или дају слабе резултате. То би могло да има неколико значења:

- да шира и темељна друштвена правила нису добра база за примену ужих, функционалних друштвених начела, какве су антикорупцијске норме;
- говори о томе да „антикорупцијска персонализација“ није добро постављена, односно да носиоци високих политичких и управних функција од којих се очекује највећа одлучност у спровођењу антикорупцијских норми не представљају слику друштвене моралности и, као такви, шаљу поруку обичном грађанину да се поштење и моралност у Србији „не исплате“.¹³ Ова синтагма је одавно „културни код“ српског друштва, генерисан у бићу политичке елите која јој, за сада, недвосмислено доприноси. Проблем „доприноса“ српске политичке елите корупцији је у дубокој зависности са њеном структуралном персонализацијом, јер, како каже Чедомир Чупић, „у политици Србије делом доминирају они који су ментално још у прошлим временима и у великом неспоразуму и раскораку са цивилизацијским токовима и савременом светском политиком, због чега су опасни. Да не помињемо оне којима ни ментална ометеност у дословном смислу нимало не смета да се баве политиком“ (Чупић, 2010: 42). То

¹³ Друштвена и морална дезоријентација се свакодневно генеришу поступцима и примерима политичке елите која се не обзире на јавност. Морални суноврат политичке сцене Србије данас је очигледан у подели јавних функција и персоналним решењима за водеће политичке и управне функције. Грађани закључују да је у Србији све допуштено – у моралном и кривичноправном смислу: највиши носиоци државних функција имају у најмању руку „проблематичне“ високошколске дипломе, што обезвређује лични напор оних који стреме образовању и усавршавању; за министре и скупштинске одборе именују се личности које су у истражним затворима провеле неколико месеци оптужене за најтежа корупцијска кривична дела; један бивши министар је у време свог мандата својим службеницима поручивао да их разуме „ако крадуцају“ на својим радним местима; челни људи државе су и они који су били део владајуће елите која је произвела друштвени и државни суноврат Србије 90-их година 20. века и за које се везују банкарске корупционашке афере; на челним државним функцијама су млади службеници без доказане компетентности, који су на министарске функције именовани из приправничких редова неке адвокатске канцеларије или су припадали безбедносним структурама које су спровеле монструозне политичке злочине 90-их година.

упућује да је неопходно преобликовање најширих друштвених принципа којима се стварају мерила за формирање политичких елита.

За успостављање друштвеног поретка са умереном коруптивном патологијом неопходна је константна и доследна примена права као културни стил друштвеног понашања. Доследна и дугорочна примена права доприноси изградњи друштвеног поретка са достојном правичношћу где друштвене групе и појединци примену и спровођење права прихватају као пожељно делање државе и њених институција. Неодступање од правне норме и њена доследна примена и када није у корист грађанина, ако је правична, биће прихватљивија јер важи за све, у свим условима, без изузетка и фаворизовања. За носиоце политичке и управне власти у појединим друштвеним тренуцима примена права може да изгледа контрапродуктивна са становишта нових избора и политичких промена. У нестабилним политичким порецима актуелна власт пребегава „подилажењу“ гласачком телу кроз недоследно спровођење правних норми како би придобила грађане за поједине политичке опције. У краткорочном смислу, за носиоце власти таква суспензија правног легализма може бити продуктивна. На ширем плану и за дуже време, суспендовање права производи правну несигурност и друштвену нелагодност. Обрнуто, дуготрајно, истоветно, неарбитрарно и недискреционо понашање јавне власти формира грађански став да је законито понашање ипак прихватљивије и да је носиоцима власти стало до легализма. Стабилне демократије и друштва са ниским коруптивним индексима имају управо такве принципе као водиље друштвеног понашања. Но декларативно усвајање и прихватање међународних стандарда и правила за антикорупцијско устројавање не може донети резултате без принципијелног и одговорног понашања политичких, економских и научних елита. Ако тога буде било, корупција се може свести у умерене размере које се срећу у развијеним друштвима Европе, која и инсистирају на преобликовању политичког и правног поретка Србије. Европска унија препознаје српско друштво као недовољно

спремно да се мења у том правцу, из политичких разлога и због културно-историјског утемељења.

Савремене политичке и културне предиспозиције српског друштва делимично су утемељене и на основама његове поданичке прошлости. У њиховим оквирима се и данас формирају политичке, културне, економске и научне елите које праве спор искорак ка модерним друштвима Европе и света. Посматрач из Европе не може се отети утиску да српске елите веома доприносе тешком стању сопственог друштва на свим пољима, чак се и боре да стари систем вредности остане на снази. Без таквог система тешко да би опстале и такве елите. Друштвени и културни изолационизам производио је, и данас производи, дистанцирање од стварних и суштинских политичких, културних и економских догађаја и утицаја савременог света. У додиру с њима били би редефинисани принципи конзервативног српског друштва, што би водило ка прекомпоновању елитно-политичких структура, а изгледи за суштинску борбу против корупције били би извеснији. Од демократских промена се више очекивало баш на том пољу, али се то није десило јер друштво није имало снаге да се прекомпонује: „Од демократских промена 2000. до данас потпуно је разоткривена инертност и непредузимљивост српског друштва. Учесници и поборници политичких и економских промена плебисцитарно су изражавали позитиван став према њима. Нису, међутим, разумели шта промене друштва захтевају, а захтевају да се управо њихови поборници радикално промене и да од њих зависе промене, да је неопходан свеукупан и дуготрајан напор за постизање циља. Турска држава у којој су живели створила је грађане без идентитета и предузимљивости, грађане који очекују месију, вођу или татора да у њихово име спроведе друштвене измене како би живот у Србији био бољи. Како то нису схватили постали су разочарани, а себе у односу на носиоце власти схватају као изманипулисане и искоришћене. Трагају за новим месијом, вођом и татором, поново се не преиспитујући да ли процес обнове друштва зависи управо од њих самих и њихових личних идентитета“ (Тодоровић, 2012: 141, 142).

Један од путева друштвеног унапређења могла би бити модернизација српског друштва и суштинско прихватање начела грађанске државе, јер се без тога „у политичком животу Србије јављају увек исте теме: људска права, нетолеранција сваке врсте, аутократско и бахато политичко понашање, неразвијеност цивилног друштва, одсуство контролних механизма за спречавање злоупотреба политичких и управних функција и крупне корупције која у тим условима настаје“ (Тодоровић, 2012: 138). Но да ли се то може извести без културних предиспозиција? Неки савремени аутори, попут Френсиса Фукујама, Самјуела Хантингтона, Мартина Липсета и других, стоје на становишту да је успех у грађењу државе, јачању њених институција и преобликовању друштва у дубокој зависности од културних предиспозиција друштва као што је то давно тврдио Макс Вебер. Стога су у погледу тих напора поједине културне средине скептичне.¹⁴

Уместо закључка

Не бисмо смели закључити да култура и историјско наслеђе стоје у директној међузависности са садашњим нивоом корупције у Србији, а посебно да су њен најснажнији генератор, али бисмо могли рећи да јој свакако доприносе. Дуготрајна поданичка прошлост утемељила је културне и друштвене обрасце понашања са коруптивним елементима. Неки од њих су прихваћени из освајачких култура, а неки су настали у свакодневним животним додирима носилаца јавне власти и појединца.

Садашњи обрасци коруптивног понашања се не мењају захваљујући отпору политичких елита, јер би без њих и улога елита

¹⁴ Видети: Липсет, С. Мартин, Лејкин, Џејсон (2006). *Демократски век*, Александрија прес, Београд; Фукујама, Френсис (1997). *Судар култура – поверење, друштвене врлине и стварање просперитета*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд; Френсис Фукујама (2007). *Грађење државе – управљање и светски поредак у 21. веку*, Филип Вишњић, Београд; Самјуел П. Хантингтон (2004). *Трећи талас – демократизација на крају 20. века*, Стубови културе, Београд.

била подложна преиспитивању доприноса корупцији. Због тога је тешко очекивати искорак из зачараног круга историјског наслеђа, политичке власти и корупције. Србија је имала прилику да након демократских промена раскине ту везу, али није успела. Снага отпора друштвеним и културним променама превише је јака без обзира на садашње солидно утемељење правне регулативе за антикорупцијску борбу. Али за ту врсту борбе нису довољне само правне норме, већ су потребни лични идентитети појединаца, група и читавог друштва.

Модернизација, као перспективни пут за измену конзервативних културних и друштвених модела, може представљати значајан фактор смањења коруптивне патологије у Србији. Модернизација данас подразумева не само економски раст као последицу техничко-технолошког напретка и примене иновативних привредних поступака, већ и увођење стриктних правила у односима јавне власти и појединца како би се смањила „ризична места“ за потенцијалну арбитрарност и дискреционост у административном и пословном одлучивању.

Литература

- Глобални индекс корупције за 2012. годину, доступно на интернет адреси www.transparency.org/research/cpi/overview.
- Глобални барометар корупције за 2013. годину, доступно на интернет адреси www.transparency.org/research/cpi/overview.
- Група аутора, *Корупција у Србији* (2001). Центар за либерално-демократске студије, Београд.
- Група аутора, *Корупција у Србији пет година касније* (2007). Центар за либерално-демократске студије, Београд.
- Duynе, P. van (1999). *Combatting Corruption: Acts and Attitudes, Five Issues in European Criminal Justice*. European Institute for Crime Prevention and Control, Helsinki.
- Извештаји о евалуацији препорука чланицама ГРЕКО групе, од 2003. до 2012. доступно на интернет адреси www.coe.int/t/dgl/greco/evaluationns/round.

- Липсет, С. Мартин, Лејкин, Џејсон (2006). *Демократски век*, Александрија прес, Београд.
- Липсет, С. Мартин (1961). *Политички човек*, Научна књига, Београд.
- Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС), извештаји о корупцији за 2012. и 2013. годину, доступно на интернет адреси www.osce.org/publications/eea.
- Острогорски, Георгије (1998). *Историја византије*, Народна књига, Београд.
- Рајс, Арчибалд (2004). *Чујте Срби, чувајте се себе*, Фонд „Др Арчибалд Рајс“, ХОЦС, Београд–Цирих.
- Роуз-Ејкерман, Сјузан (2007). *Корупција и власт – узроци, последице и реформа*, Службени гласник, Београд.
- Tanzi, Vito (1998). *Corruption Around the World: Causes Consequences, Scope and Cures*, IMF – Fiscal Affairs Department, Staff Papers, Vol. 45.
- Тодоровић, Зоран (2012). *Неки аспекти модернизације и прихватања западне културе у српском друштву током 19. и 20. века*, *Civitas* – часопис за друштвена истраживања, 3/2012, Факултет за правне и пословне студије, Нови Сад.
- Ђоровић, Владимир (2005). *Илустрована историја Срба*, Политика, Београд.
- Фукујама, Френсис (2007). *Грађење државе – управљање и светски поредак у двадесет првом веку*, Филип Вишњић, Београд.
- Фукујама, Френсис (1997). *Судар култура – Поверење, друштвене врлине и стварање просперитета*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Фулер, Л. Лон (1999). *Моралност права*, ЦИД, Подгорица.
- Хантингтон, П. Самјуел (2004). *Трећи талас – демократизација на крају двадесетог века*, Стубови културе, Београд.
- Цвијић, Јован (1987). *Балканско полуострво*, књига II, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Чупић, Чедомир (2010). *Политика и одговорност*, Удружење за политичке науке Србије, Београд.

CULTURAL AND HISTORICAL FOUNDATIONS OF CORRUPTION IN SERBIA

ABSTRACT: The paper analyzes basic features of possible causal relationships between the culture and the corruption of Serbian society. Throughout the history, Serbian people have crystallized a specific relationship towards the administrative apparatus of their own society and country. The multi-century subjection characterized the development of subjected life shaped through the relation of a conqueror-subject. Such character of life has put on the form of a custom, which was maintained even later in the period of state independence, as a response to forms of government. In the era of great social changes by the end of the 20th century, this customary form was not superseded. On the contrary, under conditions of globalization development as the new model of interconnected society, corruption is stimulated by external mechanisms of the new model of development, which hindered the realization of real efforts of the society in the battle against corruption under the newly created conditions of social relationships.

KEY WORDS: *Corruption, conservatism, culture, cultural identity, gift, tradition.*

Prilozi

Supplements

Проф. др Мирослав Милосављевић
Факултет за правне и пословне студије
„Др Лазар Вркатић“ у Новом Саду
m.milosavljevic-ns@hotmail.com

UDC 339.178.3 UDC 347.74
Оригинални научни рад
Примљен: 15. 8. 2014.
Одобрен: 15. 9. 2014.

ФАКТОРИНГ – СА ПОСЕБНИМ ПОГЛЕДОМ НА ЗАКОНСКО РЕШЕЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

САЖЕТАК: Прошле, 2013. године, Скупштина Републике Србије донела је Закон о факторингу, којим су дефинисани појам и предмет факторинга, утврђени учесници у факторингу, као и услови и начин обављања факторинга, врсте факторинга, права и обавезе учесника у факторингу, уговор о факторингу, обрнути факторинг и надзор над обављањем факторинга. Уговор о факторингу, на основу кога настаје посао факторинга, спада у ред нових уговора који је створила савремена пословна пракса. Пошто до доношења закона факторинг није био регулисан ниједним нашим позитивним прописом, изузев што се наводи као делатност банака у Закону о банкама, он је спадао у категорију неименованих уговора. Доношењем наведеног закона тај уговор је постао именовани, дакле уговор приликом чијег закључења уговорне стране морају да постигну сагласност само о битним елементима уговора, пошто су остали елементи уговора уређени законом. Поред добрих решења, у закону постоје многобројне недоследности и мањкавости. Из наведених разлога аутор се определио да проучи факторинг, анализирајући критички, пре свега, најновија решења дата у Закону о факторингу Републике Србије.

Кључне речи: *уговор, факторинг, обрнути факторинг, уступилац потраживања, фактор.*

1. Појам и значај

У пословној пракси, правној теорији и законским текстовима постоји *више идентичних дефиниција* факторинга, као правног посла и уговора. Навешћемо неке.

Факторинг је финансијска услуга купопродаје постојећег недоспелог или будућег краткорочног новчаног потраживања, насталог по основу уговора о продаји робе или пружања услуга у земљи и иностранству.¹

Уговор о факторингу је такав правни посао којим се уступилац обавезује да пренесе на фактор постојеће или будуће потраживање из уговора о продаји робе, односно вршења услуга, закљученим са купцем, односно корисником услуга, а фактор се обавезује да уз провизију и наплату трошкова потраживања (и евентуалне гаранције наплате) кредитира уступиоца потраживања (уз његову обавезу да плаћа камату) и врши друге факторинг услуге.²

Уговором о факторингу уступилац потраживања се обавезује да пренесе на фактор постојеће или будуће потраживање из уговора о продаји робе, односно вршења услуга, закључених са купцем, односно корисником услуга, а фактор се обавезује да уз провизију и наплату трошкова наплате потраживања (и евентуалне гаранције наплате) кредитира уступиоца потраживања (уз његову обавезу да плаћа камату) и врши друге факторинг услуге.³

Уговор о факторингу представља такав правни посао где једна уговорна страна (клијент, комитент) обавезује да на другу уговорну страну (фактор) пренесе један део или сва своја потраживања (доспела и/или недоспела) која он има према трећим лицима, а друга уговорна страна (фактор) се обавезује да та потраживања, уз провизију и накнаду трошкова, наплати, као и да кредитира

¹ Члан 2 Закона о факторингу (*Службени гласник РС*, бр. 62/2013).

² Васиљевић, Мирко: *Трговинско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2006, стр. 290.

³ Рајчевић, Марко: *Пословно право I*, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, 2007, стр. 326.

клијента (комитента) тако што му унапред исплаћује потраживање које има према трећем лицу.⁴

Уговором о факторингу клијент се обавезује понудити фактору (обично банци) на продају сва краткорочна потраживања из уговора о испоруци робе и пружању услуга прије њихове доспјелости а фактор се обавезује, уз накнаду, те понуде прихватити ако га задовољава платежна способност клијентових дужника, с извјешћивањем или без извјешћивања о том пријеносу и без обзира на то сnose ли клијент или фактор ризик за наплату потраживања.⁵

Уговором о факторингу врши се правна продаја банци потраживања које има привредни субјект према свом дужнику, где банка преузима наплату тог потраживања.⁶

Из наведених дефиниција закључујемо да је факторинг сложен облик финансијског посла који обухвата краткорочно финансирање на бази будућих недоспелих потраживања проистеклих из продаје роба и услуга.

Дакле, предмет факторинга је постојеће недоспело или будуће, цело или делимично, краткорочно новчано потраживање које је настало по основу уговора о продаји робе или пружања услуга, закљученог између правних лица и/или предузетника.

Под краткорочним потраживањем, у смислу закона,⁷ подразумева се оно потраживање које доспева на наплату у року до годину дана од дана продаје робе, односно пружања услуге, дефинисано уговором о продаји робе или пружања услуга. Значајно је што је законом утврђено да се ради о потраживањима која доспевају на наплату у року до годину дана од дана продаје робе или пружања услуга, и на тај начин је разрешена дилема која је постојала у по-

⁴ Зиндовић, Илија: *Правна природа и односи из уговора о факторингу*, Гласник права, бр. 1/2011, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, стр. 15.

⁵ Горенц, Вилим: *Трговачко право – уговори*, Школска књига, Загреб, 2000, стр. 249.

⁶ Милосављевић, Мирослав: *Привредно уговорно право*, Факултет за правне и пословне студије у Новом Саду, 2009, стр. 121.

⁷ Члан 2, став 1, тачка 3 Закона о факторингу Р. Србије.

словној пракси и правној теорији, која је указивала на то да се ради о потраживању које доспева најкасније за шест месеци.⁸

Факторинг, с обзиром на своје функције: финансирања, управљања потраживањем и наплатом потраживања, је значајан за субјекте који имају проблеме са лошом наплатом својих потраживања и недостатком обртних средстава. Тај значај за њих се огледа у следећем:

- повећава се ликвидност уступноца потраживања ефикасном наплатом његових потраживања, што му омогућује бржи обрт капитала и рентабилност пословања, бољу конкурентност при ширењу пословне делатности, приступ новим тржиштима, благовремено плаћање пословним партнерима и др.;
- побољшава се кредитна способности и смањује се ограничење за узимање кредита код банака, односно кредитна задуженост се не повећава, с обзиром на то да се факторинг не пријављује Кредитном бироу;⁹
- ризик од лоше наплате извршених послова се отклања и врши се заштита од курсних разлика;
- из биланса уступноца потраживања се бришу потраживања и у исто време смањује ниво задужености;
- пошто фактор преузима извршење свих послова који су у вези са књижењем и праћењем доспећа рачуна за наплату, остварује се велика уштеда времена и трошкова.

2. Учесници у факторингу

Први учесник у факторингу је *уступилац потраживања*, који продаје своје потраживање које има према дужнику, а које је настало по основу уговора о продаји робе или уговора о пружању

⁸ ОТП банка у Србији откупљује краткорочна потраживања која доспевају за најдуже 180 дана.

⁹ Кредитни биро постоји у оквиру Удружења банака Републике Србије и региструје све обавезе које достављају финансијске институције, као што су банке, привредна друштва која се баве лизингом, државни фондови и агенције које се баве кредитирањем.

услуга на тржишту, а то може бити банка, привредно друштво или предузетник који имају седиште у Републици Србији, као и наведени субјекти са седиштем у иностранству, који су регистровани у складу са домицилним прописима.¹⁰ У пословној пракси банака уступилац потраживања се назива и „клијент“.

Други учесник је *фактор*, који купује потраживање од уступилаца. Фактор може бити: банка, која је основана у складу са законом, затим привредно друштво капитала које је организовано као акционарско друштво или друштво с ограниченом одговорношћу које има седиште у Републици Србији и коме је надлежно министарство дало одобрење за обављање послова факторинга, као и страна привредно друштво или страна банка уколико се ради о међународном факторингу.

Ту постоји недоследност у Закону, с обзиром на то да надзор над обављањем послова факторинга код факторинг друштва врши надлежно министарство, односно други надлежни орган, у складу са посебним прописима којима су утврђене њихове надлежности, док надзор над обављањем послова факторинга код банака врши Народна банка Србије, у складу са прописима о банкама. Такво решење није добро пошто је могуће да се формирају различите пословне праксе и различити ставови о појединим истоветним питањима, што ће створити додатне потешкоће у пословној пракси.

Није до краја јасно да ли предузетник може да врши послове фактора. У члану 2 Закона о факторингу Србије утврђено је који субјекти могу да врше послове факторинга и међу њима нема предузетника. Међутим, у члану 34 истог закона (КАЗНЕНЕ ОДРЕДБЕ) утврђено је да ће се новчаном казном од 10.000 до 500.000 динара казнити предузетник за прекршај ако: 1) обавља послове факторинга без закљученог уговора (члан 19, став 1), па из језичке формулације, на индиректан начин, произилази да и предузетник може да обавља послове факторинга, јер зашто би законодавац предвидео казну. Можда је у питању неписменост и непознавање шта која реч значи у српском језику!

¹⁰ Члан 2, тачка 4 Закона о факторингу Р. Србије.

Трећи учесник у факторингу је *дужник*. Дужник може бити банка, привредно друштво и предузетник који имају седиште у Републици Србији, или наведени привредни субјекти чије је седиште у иностранству и који су регистровани у складу са прописима одговарајуће земље.

3. Предмет факторинга

Предмет факторинга може бити свако постојеће недоспело или будуће, цело или делимично, *краткорочно новчано потраживање* правног лица и предузетника које је настало по основу уговора о продаји робе или пружању услуга закљученог са корисником средстава буџета Републике Србије, буџета аутономне покрајине или буџета јединица локалне самоуправе, као и корисником средстава организација за обавезно социјално осигурање.¹¹

Када је у питању будуће потраживање, оно може бити предмет факторинга само уколико је *одредиво* и када уговор о факторингу садржи податак о томе ко ће бити дужник таквог потраживања. Код те врсте уговора о факторингу значајно је да одредба уговора која се односи на будуће потраживање производи правно дејство у моменту настанка потраживања.

Законом о факторингу утврђена је *забрана* да предмет факторинга буду потраживања која су проистекла по основу продаје робе или пружања услуга за личне, породичне или потребе домаћинства, дакле за крајње купце или потрошаче.¹² То из разлога пошто је фактору отежано испитивање њихове кредитне способности.¹³

Уколико уступилац закључи уговор о факторингу и прода потраживање а потом закључи уговор са другим фактором о продаји већ продатог предмета потраживања, тада је други уговор ништав, по сили закона. Одредба уговора о факторингу, којом је регулисана таква ситуација, је императивна, што указује на то да се не

¹¹ Члан 2, став 2 Закона о факторингу Р. Србије.

¹² Члан 4 Закона о факторингу Р. Србије.

¹³ Васиљевић, Мирко: *Трговинско право*, стр. 293.

може мењати вољом уговорних страна, нити општим условима пословања.¹⁴

Предмет потраживања може се даље продавати и преносити са једног фактора на други фактор, уколико уговором о факторингу није другачије одређено, односно уколико то није изричито забрањено.¹⁵

Уколико уступилац (поверилац из основног посла) и дужник закључе уговор у који унесу одредбу којом се забрањује продаја потраживања фактору или је таква одредба предвиђена у општим условима пословања које је прихватио уступилац (поверилац из основног посла), таква одредба не производи правно дејство и не спречава уступилоца да прода своје потраживање фактору, на основу уговора о факторингу.¹⁶ У закону је утврђено да наведено правило не важи уколико је та могућност допуштена међународним уговором. Није јасно шта се, у смислу Закона о факторингу, подразумева под међународним уговором, будући да је то доста широк појам.¹⁷

4. Врсте односа код факторинга

Код факторинга постоје два односа и то:

1. однос између фактора и комитента; и
2. однос између фактора и трећег лица (дужника).

Први однос састоји се у томе што комитент преноси своје потраживање према дужнику на фактор, па фактор преузима потра-

¹⁴ Члан 22 Закона о факторингу Р. Србије.

¹⁵ Члан 31 Закона о факторингу Р. Србије.

¹⁶ Наведена одредба Закона о факторингу је у супротности са чл. 436, ст. 2 Закона о облигационим односима Србије, у коме је утврђено да: „Уговор о уступању нема дејство према дужнику ако су он и поверилац уговорили да овај неће моћи пренети потраживање на другог или да га неће моћи пренети без дужниковог пристанка“.

¹⁷ Члан 30 Закона о факторингу Р. Србије.

живање. У принципу, фактор исплаћује износ комитенту пре него што је наплатио потраживање, умањен за одређени проценат.

У другом односу, фактор наплаћује потраживање од дужника које му је комитент у првом односу пренео.

5. Обавезе уговорних страна

Права и обавезе уступеоца потраживања и факторинга регулишу се, искључиво, уговором о факторингу.

Уговор мора бити сачињен у *писаној или електронској форми* и садржавати све битне податке који су предвиђени у закону. То су, пре свега, подаци о: уговорним странама, врсти факторинга, потраживању које је предмет уговора; износу, начину обрачуна и исплате откупљеног потраживања уступеоцу; праву фактора на камату и друге трошкове који могу проистећи из реализације уговора; датуму закључења уговора; као и потписе заступника уговорних страна.¹⁸ Добро је што је законом утврђена обавезна писана форма уговора о факторингу, чиме су избегнуте недоумице. Недоумице не би било када би се као фактор појавила банка, с обзиром на то да постоји законска обавеза да се сви банкарски послови закључују у писаној форми. Недоумица би постојала када би се као фактор појавило привредно друштво капитала које је организовано као акционарско друштво или друштво са ограниченом одговорношћу, а које није банка.

6. Обавезе и одговорност уступеоца потраживања

Главна обавеза уступеоца потраживања јесте да *пренесе своје потраживање* на фактор. То потраживање се преноси путем цесије. Могу се преносити потраживања која су већ настала, али су недоследна, или будућа потраживања, односно потраживања могу

¹⁸ Чланови 19 и 20 Закона о факторингу Р. Србије.

бити појединачно одређена или обухватити сва потраживања која има уступилац према својим дужницима.

Уступилац је обавезан да преда фактору оригиналан уговор или копију уговора која је оверена од стране надлежног органа¹⁹ или фактуре и друга документа којима се доказује основ потраживања и на основу којих је могуће извршити идентификацију потраживања. О предаји документације уступилац и фактор сачињавају посебан документ и даном примопредаје документације сматра се да је пренето потраживање.²⁰

Уступилац потраживања има обавезу да фактору *плати трошкове* које је он имао приликом наплате пренетог предмета потраживања из уговора о факторингу, као и да плати *провизију (цену)* за услуге.

Пошто се ради о преносу потраживања које у основи има цесију, примењују се правила која важе за њу. Значи да се преносом главног потраживања преносе и споредна права и гаранције. О томе да је извршен пренос потраживања са уступилоца на фактор, неопходно је да буде *обавештен дужник*, како би могао да, према фактору, стави све оне приговоре које је могао да истакне и према повериоцу из основног уговора.²¹ О преносу потраживања дужника обавештава уступилац, у писаној или електронској форми.²² Обавештење о продаји потраживања може бити учињено за сва потраживања која су предмет уговора о факторингу, без обзира на то да ли она постоје у време закључења уговора или не. Обавештење садржи информације о уговору о факторингу, податке о фактору којем је дужник у обавези да плати и потребно упутство како би се извршило плаћање, а уколико се обавештење односи на већ настала

¹⁹ Надлежни за оверу су: судови у Републици Србији, градови и општине и од 1. септембра 2014. године јавни бележници (на основу Закона о јавном бележничтву, *Сл. гласник Р. Србије*, бр. 31/119.

²⁰ Члан 23, ставови 2 и 3 Закона о факторингу Р. Србије.

²¹ Васиљевић, Мирко: *Трговинско право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2006, стр. 291.

²² Члан 23, став 1, тачка 2 и члан 24 Закона о факторингу Р. Србије.

потраживања – обавештење мора да садржи и број фактуре, износ потраживања и валуту плаћања.²³

Уступилац потраживања одговара фактору за основаност и вредност потраживања која су предмет уговора о факторингу, као и да су уступљена потраживања ослобођена залогa, приговора, тeрeта и осталих права трећих лица, односно да су по свим основама неспорна, осим уколико није другачије уговорено. Уколико је продато потраживање оптерећено залогом или оспорено од стране дужника или трећег лица, а уговором о факторингу није искључена гаранција уступиоца, фактор има право на регрес од уступиоца потраживања и у случају кад је уговорен факторинг без регреса.²⁴

7. Обавезе фактора

Фактор има обавезу да *води уредну и ажурну евиденцију* откупљених потраживања. На захтев надлежних органа, који су овлашћени да врше надзор над обављањем послова факторинга, фактор је обавезан да им наведену евиденцију стави на увид.²⁵

Такође, фактор је обавезан да савесно, као добар привредник, *управља* откупљеним потраживањем.

Из наведених дефиниција произилази да фактор има обавезу да предузме све потребне правне и фактичке радње ради *наплате уступљених потраживања*. Уколико се ради о тзв. „правом факторингу“, тада се подразумева да фактор преузима обавезу да сноси ризик наплате пренетих потраживања, док, уколико је фактор преузео потраживање само ради наплате (тзв. „неправи факторинг“),

²³ Члан 25 Закона о факторингу Р. Србије.

²⁴ Члан 29 Закона о факторингу Р. Србије.

²⁵ Према члану 33 Закона о факторингу Р. Србије, надзор над обављањем послова факторинга код факторинг друштава врши министарство, односно други надлежни орган, у складу са посебним прописима којима су утврђене њихове надлежности, док надзор над обављањем послова факторинга код банака врши Народна банка Србије, у складу са прописима о банкама.

може да прихвати и одговорност за наплату потраживања.²⁶ Фактор наплаћује потраживање од дужника у своје име и за свој рачун.²⁷

Уговорне стране могу да се договоре да фактор обавља и неке *друге послове* у вези са уговором о факторингу. Пре свега, фактор може да испита финансијску способност дужника, и то на основу података које добије од њега и на основу увида у базу података о дужниковој задужености, уз писмену сагласност дужника на кога се ти подаци односе. Затим, то могу бити стручни послови евидентирања потраживања, његово билансирање, књижење, обрачун пореза и др.

8. Врсте факторинга

У Закону о факторингу Републике Србије утврђено је постојање више врста факторинга, и то: домаћи и међународни, као и факторинг са регресом и факторинг без регреса.²⁸

Под домаћим подразумева се онај факторинг чији је предмет потраживање које је настало продајом робе или пружањем услуга између домаћих лица и на унутрашњем тржишту, док је међународни факторинг онај чији је предмет продаја потраживања које је настало у спољнотрговинском промету робе, односно услуга, у смислу закона којим се уређује спољнотрговинско пословање.²⁹

Међународни факторинг, према закону, може бити у *једнофакторском систему*, и у том случају постоји само један фактор који је учесник у послу, а може бити и у *двофакторском систему*, кад у факторингу учествује један фактор са седиштем у Републици Србији и други фактор са седиштем у иностранству. Уколико је продаја потраживања у спољнотрговинском промету робе или услуга уређена на другачији начин другим законом, код обављања међународног факторинга примењују се одредбе Закона о факторингу.

²⁶ Видети више: Васиљевић, Мирко: *Трговинско право*, стр. 291.

²⁷ Члан 27 Закона о факторингу Р. Србије.

²⁸ Члан 11 Закона о факторингу Р. Србије.

²⁹ Чланови 12 и 13 Закона о факторингу Р. Србије.

Фактор, који има седиште у Србији а који обавља међународни факторинг у двофакторском систему, има обавезу да закључи интерфакторски уговор са фактором који има седиште у иностранству, користећи међународно признати и прихваћени правни и технички оквир који су развила међународна удружења, као и да предузме радње и мере како би се спречило прање новца и финансирање тероризма.

Та подела је направљена с обзиром на то да ли је фактор преузео обавезу да сноси ризик наплате потраживања или такву обавезу нема.

Када је нејасно да ли је уговорен факторинг са регресом или факторинг без регреса, сматраће се да је уговорен факторинг са регресом.

Факторинг без регреса подразумева да је фактор *преузео ризик наплате* потраживања на себе. Под ризиком наплате потраживања подразумева се ризик неспособности плаћања од стране дужника.

Факторинг са регресом значи да *уступилац одговара фактору за наплативост* потраживања, када оно доспе на наплату. Фактор има право да захтева од дужника, уступиоца, или од оба у исто време у границама одговорности дужника и уступиоца, да му исплате потраживање, ако није другачије уговорено.

Уколико уступилац потраживања сноси одговорност за немогућност наплате потраживања фактор је дужан да га обавести о тој чињеници.

У члану 16, став 3 Закона о факторингу Србије утврђено је:

„Кад се ради о одговорности уступиоца из става 2 овог члана, фактор је дужан да обавести уступиоца да наплата потраживања није извршена, и то у року од осам дана од дана доспелости потраживања.“

Наведени став је двосмислен и није до краја јасан, те се не зна на шта се односи рок од 8 дана. тј. да ли је фактор дужан да обавести уступиоца да није могао да наплати потраживање на сам дан доспелости, односно ни у року од 8 дана од дана доспелости, или се рок од 8 дана од дана доспелости потраживања односи на оба-

везу да обавести уступеоца да није могао да наплати потраживање на дан доспелости.

Након оствареног регреса фактора према уступеоцу, фактор је дужан да потраживање врати уступеоцу.

Обрнути факторинг је посебна врста факторинга *који се уговара између фактора и дужника* из уговора о продаји робе или пружања услуга у земљи и иностранству.

На основу те специфичне врсте факторинга, фактор када преузима фактуре од дужника преузима и његову обавезу плаћања према повериоцима и има право наплате од дужника у року који је предвиђен уговором о продаји робе или пружања услуга у земљи и иностранству.

Да би уговор био правно ваљан неопходно је да дужник обезбеди сагласност повериоца. Такво решење је добро, будући да повериоцу није свеједно ко му је дужник и каква је његова способност за намирење обавезе. На ту врсту факторинга сходно се примењују одредбе Закона о факторингу.

Постоји законско ограничење у смислу да корисници средстава буџета Републике Србије, буџета аутономне покрајине или буџета јединице локалне самоуправе, као и корисници средстава организација за обавезно социјално осигурање, не могу бити учесници у обрнутом факторингу.³⁰ На тај начин онемогућавају се могуће злоупотребе буџетских средстава.

9. Привредно друштво за обављање посла факторинга

У Закону о факторингу се, поред посла факторинга, односно уговора о факторингу, утврђује и статусни положај субјеката који обављају послове факторинга, као што су њихово оснивање (оснивачи, основни новчани капитал, оснивачки акт), регистрација и др.

Привредно друштво за обављање послова факторинга могу основати *домаћа и страна правна и физичка лица*. Пошто према

³⁰ Члан 18 Закона о факторингу Р. Србије.

Закону о банкама³¹ банка мора бити основана у форми акционарског друштва и имати најмање два оснивача, и банка која се бави пословима факторинга такође мора имати најмање два оснивача и мора бити основана у форми акционарског друштва. Када се ради о оснивању привредног друштва које се бави пословима факторинга, тада може бити и један оснивач, а друштво може бити основано у форми акционарског друштва или друштва са ограниченом одговорношћу.

Уколико је оснивач физичко лице, оно не сме бити осуђено правоснажном пресудом на казну затвора дужу од 6 месеци, нити да се против њега води кривични поступак, те да му није изречена мера забране вршења позива, делатности или дужности.³² Разумљиво је да законодавац жели осниваче који нису склони извршењу кривичних дела и оне који су спремни да допринесу коректном и у духу „доброг привредника“ обављању послова факторинга.

Привредно друштво за обављање посла факторинга оснива се по систему концесије, тј. *на бази дозволе*. Код таквог начина оснивања тражи се испуњење свих услова који су прописани, као и дозвола надлежног органа који процењује опортунитет оснивања. Када се ради о привредном друштву капитала (ДОО и АД) одобрење даје Министарство за послове финансија. Да би банка, као акционарско друштво, вршила послове факторинга (као и све друге послове из делатности банке) неопходно је да за то добије сагласност од Народне банке Србије у време оснивања банке, али није јасно да ли и она (банка) треба да добије и сагласност Министарства за послове финансија.

Када је у питању делатност привредног друштва, постоји ограничење, које се огледа у томе што се привредно друштво може бавити само послом факторинга и, евентуално, сродним пословима и пословима повезаним са факторингом. У Закону се не наводи који

³¹ Пречишћени текст, који је сачињен на основу текста Закона о банкама (*Службени гласник РС*, бр. 107/2005) и његових измена и допуна објављених у *Службеном гласнику РС*, бр. 91/2010.

³² Члан 7 Закона о факторингу Р. Србије.

су то сродни и повезани послови и сматрамо да ће такво решење унети недоумицу и забуну у пракси.³³

Као и код свих привредних друштава капитала, неопходно је да и друштво за обављање послова факторинга има обезбеђен основни новчани капитал, како би се обезбедило стабилно пословање и сигурност поверилаца. Тај капитал не сме бити мањи од *40 милиона динара*. Поставља се питање: када послове факторинга обавља банка, и већ има обезбеђен основни новчани капитал од 10 милиона евра динарске противвредности, да ли треба додатно да обезбеди још 40 милиона динара на име обављања послова факторинга. Мишљења смо да није потребан додатни основни новчани капитал пошто је у Закону о банкама предвиђена делатност банака да врше факторинг и форфетинг послове самим њеним оснивањем. Ипак, оставимо разрешење тог питања времену које је пред нама и пословној и правној пракси. Да би се спречило прање новца у Закону је предвиђена обавеза оснивача да дају оверену изјаву о пореклу новца који се уплаћује на име основног капитала.³⁴ Сматрамо да изјава о пореклу новца неће битно допринети да се смањи могућност прања новца.

Факторинг друштво има свој *оснивачки акт* као конститутивни акт. Акционарско друштво – банка, које се бави и пословима факторинга, има за оснивачки акт уговор о оснивању, чији су елементи утврђени у Закону о банкама Републике Србије.³⁵ Оснивачки акт других привредних друштава која се баве пословима факторинга (АД, ДОО) прописан је Законом о привредним друштвима и може бити у форми одлуке ако привредно друштво оснива један оснивач, односно у форми уговора о оснивању када привредно друштво оснива више оснивача, с тим што су оснивачи обавезни да овере своје потписе које су ставили на оснивачки акт код наложног органа.³⁶ Уколико је факторинг друштво основано у правној фор-

³³ Члан 5, став 2 Закона о факторингу Р. Србије.

³⁴ Члан 7, став 2, тачка 6 Закона о факторингу Р. Србије.

³⁵ Члан 15 Закона о факторингу Р. Србије.

³⁶ Члан 11 Закона о привредним друштвима Р. Србије (*Сл. гласник Р. Србије*, бр. 36/2011).

ми акционарског друштва мора имати и статут којим се уређује управљање друштвом и друга значајна питања за његов рад и пословање.³⁷

Поред оснивачког акта, факторинг друштво може имати уговор чланова привредног друштва, Уговор се закључује између неких или свих чланова друштва, у писаној форми, а њим се уређују њихови међусобни односи у вези са тим друштвом, као што су: посебне обавезе тих чланова према друштву; права и обавезе тих чланова у вези са преносом удела, односно акција; како ће гласати у скупштини о одређеним или свим питањима; начин прерасподеле добити између тих чланова; начин решавања блокаде у одлучивању; те друга питања од значаја за њихове међусобне односе.³⁸ Уговор чланова факторинг друштва има облигационоправни а не статусни карактер, пошто производи дејство само између чланова друштва који су га закључили и уклања несигурност у вези са његовим правним дејством на трећа лица.

Пошто се састави оснивачки акт и добије одобрење за обављање посла факторинга, оснивач је дужан да поднесе пријаву за упис друштва у регистар привредних субјеката. *Регистрација* се спроводи у складу са Законом о поступку регистрације у Агенцији за привредне регистре.³⁹ После уписа у регистар привредно друштво стиче својство правног лица и сва права и обавезе у правном промету које проистичу из тог својства.

10. Пословна пракса банака у Републици Србији

Готово све банке које послују на територији Републике Србије обављају послове факторинга у складу са својим општим условима пословања.

Факторинг се може реализовати на више начина:⁴⁰

³⁷ Члан 11, став 4 Закона о привредним друштвима Р. Србије.

³⁸ Чланови 15 и 141 Закона о привредним друштвима Р. Србије.

³⁹ *Сл. гласник Републике Србије*, бр. 90/2011.

⁴⁰ Тако раде Интеза банка, ОТП банка и друге банке.

Први начин, *факторинг уз дисконт*, се спроводи тако што се на рачун уступиоца потаживања одмах уплаћује укупна вредност фактуре умањена за дисконт.

Други начин је *факторинг уз аванс*, при чему банка одмах исплаћује уговорени износ аванса (који обично износи 75–95% вредности фактуре), умањен за факторинг накнаду. Преостали део вредности фактуре, умањен за факторинг камату обрачунату на износ аванса, исплаћује се на рачун уступиоца потраживања после доспећа фактуре, односно измирења обавеза од стране дужника.

Трећи начин, *дисконт недоспелих рата* по платним картицама банке је „авансна исплата“ (дисконтовање) по недоспелим ратама на основу продаје на рате платним картицама које је издала банка.

На сајтовима банака постоје упутства која указују на начин и поступак реализације посла факторинга. Најчешће се наводе следеће фазе:

1. подношење захтева банци путем упитника који садржи основне податке о дужнику (тзв. „листа дужника“), заједно са доказима да потраживање према њему (уступиоцу) постоји;
2. пошто се у банци проуче захтев и поднета документација, банка доставља понуду која је у складу са њеним општим условима пословања;
3. уколико клијент прихвати понуду банке – банка доставља предмет надлежним органима банке да донесу одговарајућу одлуку;
4. када орган банке донесе одлуку о томе да приступи реализацији факторинга сачињава се уговор о факторингу и доставља на потписивање уступиоцу потраживања, уз обавезу да се дужник обавести о промени повериоца. Неке банке траже да дужник дâ изјаву да ће измирити свој дуг у време његовог доспећа, што са аспекта закона није потребно (осим код обрнутог регреса);
5. банка уплаћује клијенту уговорени износ средстава који је у висини процента од номиналне вредности фактуре укључујући и ПДВ који је наведен у листи дужника и обрачунава: факторинг провизију на износ фактуре, као и факторинг

камату на износ исплаћеног аванса, а за период трајања финансирања факторинга.

Цена коју наплаћује банка зависи, пре свега, од: планираног обима промета који ће бити уступљен фактору на наплату; рока плаћања; ризика, који зависи од тога да ли банка преузима на себе ризик наплате и бонитета уступиоца потраживања и дужника.

Структура трошкова коју банка наплаћује састоји се од:⁴¹

- факторинг накнаде, која се плаћа по закључењу уговора, и то једнократно по одобрењу и обрачунава се у проценту на цело износ фактуре и наплаћује се одбијањем од уплаћеног аванса;
- факторинг камате, која се обрачунава на уплаћени аванс од дана исплате средстава од стране банке до дана наплате од дужника;
- трошка обраде фактуре, фиксно по свакој фактури, што се наплаћује приликом исплате аванса.

Пословна пракса банака није јединствена у погледу факторинга и формирана је пре доношења Закона о факторингу. Основна карактеристика пословања банака у послу факторинга је то што је оно (пословање) формирано на аутономној креацији банака које су нудиле адхезионе уговоре и њих је уступилац потраживања могао само да прихвати или одбије. У досадашњем пословању банке нису уважавале постојање различитих врста факторинга и нису га повезивале са другим врстама банкарских послова, те су, користећи свој монополски положај, зарачунавале разне непостојеће и измишљене трошкове, које су плаћали клијенти. У наредном периоду ће пословна пракса морати да се мења и усагласи са законом.

⁴¹ То су услови банке Societe Generale Srbija а идентичне услове имају и друге банке.

Закључак

Не постоји дефиниција факторинга која је свеобухватна и која на потпун начин дефинише тај правни посао. У пословној пракси, правној теорији и законским текстовима има више идентичних дефиниција факторинга, као правног посла и уговора. То је разумљиво ако знамо да има неколико врста факторинга, као и да се ради о сложеном правном послу.

Заједнички именитељ свих дефиниција факторинга јесте да се ради о правном послу на основу кога се преноси, са уступиоца потраживања на фактор, постојеће недоследно или будуће краткорочно новчано потраживање.

Доношењем Закона о факторингу, у Републици Србији учињен је, не до краја, успешан покушај да се на целовит начин регулише факторинг.

Добро је то што се приступило регулисању факторинга, пре свега због опште правне сигурности, као и ради заштите уступилаца потраживања, који су били у позицији да прихватају све услове банака и других привредних друштава који су се бавили пословима факторинга, а који су путем адхезионих уговора, у које су уграђивани њихови општи услови пословања, наметали своје монополске услове.

Утврђено је законско ограничење у смислу да корисници средстава буџета Републике Србије, буџета аутономне покрајине или буџета јединице локалне самоуправе, као и корисници средстава организација за обавезно социјално осигурање, не могу бити учесници у обрнутом факторингу, што ће онемогућити или бар смањити евентуалне злоупотребе буџетских средстава.

Значајно је што се законом јасно утврђује да су предмет факторинга потраживања која доспевају на наплату у року до годину дана од дана продаје робе или пружања услуга, што значи да је промењен рок доспећа који је постојао у досадашњој пословној пракси и правној теорији, а која је указивала на то да се ради о потраживањима која доспевају за мање од шест месеци.

Законом је утврђена обавезна писана форма уговора о факторингу и на тај начин су избегнуте недоумице. Недоумице не би било

када би се као фактор појавила банка, с обзиром на то да постоји законска обавеза да се сви банкарски послови закључују у писаној форми. Недоумица би постојала када би се као фактор појавило привредно друштво капитала које је организовано као акционарско друштво или друштво са ограниченом одговорношћу, које није банка.

У Закону о факторингу постоји и низ недоследности и непрецизности, које се огледају у следећем:

- надзор над обављањем послова факторинга код факторинг друштава врши надлежно министарство, односно други надлежни орган, у складу са посебним прописима којима су утврђене њихове надлежности, док надзор над обављањем послова факторинга код банака врши Народна банка Србије, у складу са прописима о банкама. Такво решење није добро пошто је могуће да се формирају различите пословне праксе и различити ставови о појединим истоветним питањима, што ће створити додатне потешкоће у примени прописа;
- није до краја јасно да ли предузетник може да врши послове фактора. У Закону о факторингу Србије утврђено је који субјекти могу да врше послове факторинга и међу њима нема предузетника, док је у том истом закону утврђено да ће се новчаном казном казнити предузетник за прекршај ако обавља послове факторинга без закљученог уговора, па из језичке формулације, на индиректан начин, произилази да и предузетник може да обавља послове факторинга, јер зашто би законодавац предвиђао казну. Можда је у питању непознавање шта која реч значи у српском језику;
- није јасно шта се, у смислу Закона о факторингу, подразумева под међународним уговором, будући да је то доста широк појам и као такав се не може користити у контексту наведеног закона;
- када се ради о одговорности уступиоца, фактор је дужан да га обавести да наплата потраживања није извршена, и то у року од осам дана од дана доспелости потраживања. Законска формулација је двосмислена и није до краја јасна, те

се не зна на шта се односи рок од 8 дана, тј. да ли је фактор дужан да обавести уступеоца да није могао да наплати потраживање на сам дан доспелости, односно ни у року од 8 дана од дана доспелости, или се рок од 8 дана од дана доспелости потраживања односи на обавезу да обавести уступеоца како није могао да наплати потраживање на дан доспелости;

- одредбе закона о факторингу, које се односе на основни новчани капитал, оснивање, вођење евиденције о издатим и одузетим дозволама за рад, не примењују се на привредно друштво које је Република основала посебним законом ради финансирања извоза, а које пословање обавља у складу са тим посебним законом, што није добро решење пошто доводи до различитих услова пословања и неједнаких позиција пословних субјеката на тржишту.

И поред тога што Закон о факторингу Републике Србије има низ недостатака, он ипак доноси значајан напредак у уређењу те области пословања у Републици Србији, на тај начин што дефинише појам и предмет факторинга, утврђује учеснике у факторингу, услове и начин обављања факторинга, врсте факторинга, права и обавезе учесника у факторингу, уговор о факторингу, као и надзор над обављањем факторинга.

Надамо се да ће у будућој законодавној активности бити откљонени сви недостаци, нејасноће и недоследности које су исказане у садашњем Закону о факторингу.

Литература

- Васиљевић, М. (2006): *Трговинско право*, Правни факултет Универзитета у Београду.
- Горенц, В. (2000): *Трговачко право – уговори*, Школска књига, Загреб.
- Зиндовић, И. (2011): *Правна природа и односи из уговора о факторингу*, Гласник права, бр. 1/2011, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу.

Милосављевић, М. (2009): *Привредно уговорно право*, Факултет за правне и пословне студије у Новом Саду.

Рајчевић, М. (2007): *Пословно право I*, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци.

FACTORING – WITH SPECIAL SEA LEGAL SOLUTIONS IN SERBIA

SUMMARY: Last year, in 2013., The Assembly of the Republic of Serbia adopted the Law on factoring, which is defined by the concept and the case of factoring, identified as participants in the factoring, and the conditions and manner of factoring, factoring kind, the rights and obligations of participants in the factoring contract factoring, reverse factoring and supervision over factoring. Factoring Agreement, which creates business factoring, is one of the new contract created by modern business practices. Since the enactment of the Act, factoring is not a regulated one of our current regulation, except that as an activity of banks in the Banking Act, it belonged to the category of unnamed contract. The adoption of the above law, this agreement became appointed, therefore, whose contract at the conclusion of the contracting parties have to agree on the essential elements of a contract, as the other elements of the contract are regulated by law. In addition to good solutions, in the law, there are inconsistencies and shortcomings of each type. For these reasons the author chose to study the factoring, critically analyzing, first of all, the latest solutions given in the Factoring Law of the Republic of Serbia.

KEYWORDS: *contract, factoring, reverse factoring, receivables assignor factor.*

Dr sc. Damir Juras, dipl. iur.
Ministarstvo unutarnjih poslova, Split
djuras@mup.hr
Silvio Čović, dipl. iur.
Upravni sud u Splitu, predsjednik Suda
silvio.covic@gmail.com

UDK 347.962(497.5)
Originalni naučni rad
Primljen: 15. 8. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

PREDSTAVKE NA RAD I PONAŠANJE SUDACA U PRAVU REPUBLIKE HRVATSKE

SAŽETAK: U radu se, uz navođenje statističkih podataka, sudske prakse i stajališta pravne teorije, daje prikaz i opis pravne regulative Republike Hrvatske kojom se fizičkim i pravnim osobama omogućava podnošenje predstavki na rad i ponašanje sudaca. Ključnu ulogu u provjeri navoda predstavki imaju predsjednici sudova i pravosudna inspekcija. Zaključak autora je da su predstavke važan izvor informacija o postupanju sudaca i efikasno sredstvo zaštite ljudskih prava podnositelja. Potrebno je preciznije regulirati postupak provjere navoda predstavke i kažnjavati one koji zloupotrebljavaju institut predstavke da bi diskreditirali suce.

KLJUČNE RIJEČI: *pravosudna inspekcija, predstavka, pritužba, Republika Hrvatska, sudac.*

I. Uvod

U zemljama uređenih pravnih sustava, u koje spada i Hrvatska, u svrhu zaštite najviših vrijednosti ustavnog poretka, važnu ulogu imaju ponašanje sudaca i način obnašanja sudačke dužnosti.¹ Sudačko zanimanje je jedno od najuglednijih profesija u gotovo svim društvima (Treiman, 1977; Zvekić, 1985).

¹ „Íci sucu znači íci pravdi. U ovih pet antičkih riječi smještena je čitava civilizacija prava i pravosuđa“ (Perović, 1997: 7); „Suci imaju sa odanošću ispunjavati svoju uzvišenu dužnost, koja im je od strane države povjerena i uvijek visoko nositi zastavu pravde, koja je osnova društvu i državi“ (Ugrić, 1930: 59).

Dužnosti, koje su suci u obvezi poštovati radi očuvanja dostojanstva i ugleda sudbene vlasti, propisane su Zakonom o sudovima – dalje: ZS (*Narodne novine* – dalje: *NN* 28/13) i Kodeksom sudačke etike – dalje: Kodeks (*NN* 131/06). Sudac se osobito mora ponašati tako da čuva svoj ugled i ugled sudbene vlasti te ne dovodi u pitanje svoju nepristranost i neovisnost u suđenju i samostalnost sudbene vlasti; ne smije biti član političke stranke, niti se baviti političkom djelatnošću; ne smije se koristiti svojim radom u sudu i ugledom suda za ostvarenje svojih privatnih interesa; ne smije obavljati odvjetničku ili javnobilježničku službu, poslove člana upravnog ili nadzornog odbora trgovačkog društva ili druge pravne osobe; ne smije obavljati drugu službu ili posao koji bi mogli utjecati na njegovu samostalnost, nepristranost i neovisnost ili umanjiti njegov društveni ugled ili su inače nespojive s obnašanjem sudačke dužnosti; dužan je predmete koji su mu raspoređeni u rad rješavati redosljedom njihova zaprimanja u sud, vodeći računa i o predmetima koji su po posebnim propisima utvrđeni kao hitni; dužan se stalno stručno usavršavati i sudjelovati u programima obrazovanja i usavršavanja Pravosudne akademije; mora poštovati zakonske rokove otpreme sudskih odluka koje su vezane rokom i rokove za donošenje odluke određene u postupku po zahtjevu stranke za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku, te donijeti u okviru redovitog radnog vremena u tijeku jedne kalendarske godine broj odluka propisan Okvirnim mjerilima za rad sudaca (čl. 89–91, 93 i 95 ZS-a). Prilikom suđenja, ali i u slobodno vrijeme, sudac je u obvezi pridržavati se Kodeksa, koji navodi da su slijedeća etička načela nužna za uspješno obnašanje sudačke dužnosti: 1) ustavnost i zakonitost, 2) humanost i etika, 3) neovisnost, 4) nepristranost, 5) stručnost, 6) jednakost u postupanju, 7) dostojnost sudačkog poziva, 8) odgovornost, 9) marljivost, 10) korektno držanje prema kolegama sucima i drugim zaposlenicima, strankama i osobama koje se osposobljavaju za obnašanje sudačke dužnosti, 11) pravilan odnos prema javnosti, te 12) korektan odnos prema drugim sucima i zaposlenicima u sudu.

Čl. 62–72 Zakona o državnom sudbenom vijeću – dalje: ZDSV (*NN* 116/10, 57/11, 130/11, 13/13, 28/13) – propisane su stegovne povrede, stegovne kazne i postupak utvrđivanja stegovne odgovornosti sudaca

koji krše svoje dužnosti. Zakonodavac opravdano očekuje da suci i izvan službe budu primjer ostalim građanima u poštivanju i provedbi zakona.

Značajnu ulogu u razotkrivanju nezakonitog i nedoličnog ponašanja sudaca imaju i predstavke kojima fizičke ili pravne osobe ukazuju na propuste i pogreške u radu i ponašanju sudaca. Pravo na podnošenje predstavki i pritužbi² zajamčeno je čl. 46 Ustava Republike Hrvatske – dalje: Ustav (NN 56/90, 135/97, 113/00, 28/01, 76/10, 5/14). Ustav ne postavlja uvjete ni ograničenja glede osobe koja ima pravo na podnošenje predstavke ili pritužbe. Neposredne ovlasti za nadzor sudaca imaju predsjednici sudova (čl. 29 i 31 ZS-a) i pravosudna inspekcija Ministarstva pravosuđa (čl. 80 ZS-a), a za povrede Kodeksa i sudačko vijeće (čl. 14 Kodeksa), pa se fizičke i pravne osobe predstavkama trebaju obraćati navedenim tijelima, no mogu se obratiti i Pučkom pravobranitelju, nadležnim odborima Hrvatskog sabora i predsjedniku Republike, koji će onda od predsjednika suda, odnosno Ministarstva pravosuđa zatražiti provjeru navoda predstavke i dostavu izvješća o utvrđenom.

II. Zakonska regulativa

ZS propisuje da svatko ima pravo podnijeti, pisano ili usmeno, predstavku predsjedniku suda na rad suda ili suca zbog odugovlačenja po-

² Ustav nije definirao pojmove predstavka i pritužba, niti je to učinio zakonodavac u zakonskim odredbama kojima se razrađuje navedeno ustavno pravo. Štoviše, zakonodavac koristi i jedan i drugi pojam, pri čemu nekada ostvarenje prava veže uz status podnositelja podneska. Obzirom da se radi o sinonimima (Anić, 1991: 527 i 555, navodi da je *predstavka* pismeni podnesak, pismeno obraćanje vlastima ili višim službenim tijelima, a da je *pritužba* pismena predstavka zbog nezakonitog ili nepravilnog postupka, odnosno izraz nezadovoljstva ob. višem u službi i sl. na čiji postupak), u ovom tekstu, osim kada se citira pravna norma, koristi se izraz predstavka. U teoriji su izneseni stavovi da je predstavka podnesak kojim se izražava nezadovoljstvo određenim radom ili postupanjem ili se iznosi određeni prijedlog, a da je pritužba vrsta predstavke kojom se ukazuje na nezakonito ili nedolično ponašanje kojim je podnositelj pritužbe oštećen (Juras, 1999; Smolčić, 2009).

stupka³ u kojem je stranka ili ima pravni interes, odnosno zbog nedoličnog ili neprimjerenog ponašanja suca i drugog zaposlenika u službenim odnosima sa strankom koje je suprotno etičkom kodeksu, i dobiti odgovor na njih. Predsjednik suda dužan je odgovoriti na predstavku najkasnije u roku od 30 dana od dana njezina zaprimanja. Poslovi sudske uprave obuhvaćaju i poslove u svezi s predstavkama stranaka na rad suda (čl. 4 i 29 ZS-a). Ministarstvo pravosuđa ima ovlast najvišeg tijela za obavljanje poslova pravosudne uprave. U obavljanju poslova pravosudne uprave ministar pravosuđa obraća se predsjedniku odgovarajućeg suda. U pravosudnu upravu spadaju poslovi koji služe obavljanju sudbene vlasti, pa tako i ispitivanje predstavki građana na rad sudova koje se odnose na odugovlačenje sudskog postupka, na ponašanje suca ili drugog djelatnika suda prema stranci u tijeku postupka ili obavljanja drugih službenih radnji (čl. 71–72).⁴ Poslove nadzora sudske uprave obavlja pravosudna inspekcija Ministarstva pravosuđa, koja prilikom inspiciranja može pregledati dokumentaciju i uzeti izjavu od predsjednika suda i drugog sudskog osoblja (čl. 82–83 ZS-a).

Kodeks (čl. 14) normira da svatko ima pravo ukazati na ponašanje suca suprotno odredbama Kodeksa, koji je za suce obvezujući. Predsjednik sudačkog vijeća suda u kojem sudac na kojeg se pritužba odnosi obnaša dužnost izložiti će pritužbu sudačkom vijeću.⁵ Sudačko vijeće će sucu omogućiti da se očituje o pritužbi. Ako sudačko vijeće utvrdi da je pritužba osnovana, donijet će odluku kojom utvrđuje povredu Kodeksa. Protiv odluke vijeća o povredi Kodeksa sudac ima pravo prigovora u

³ Čl. 63–70 ZS-a propisan je jasno razrađeni institut (zahtjev za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku) radi ostvarenja prava zajamčenog čl. 29 Ustava i čl. 6 Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (*NN – Međunarodni ugovori* 18/97, 6/99, 8/99, 14/02, 1/06, 2/10). O navedenom zahtjevu rješenjem u roku od 60 dana odlučuje predsjednik suda, a protiv negativnog rješenja podnositelj zahtjeva ima pravo žalbe. Zbog kršenja navedenog prava propisano je i pravo stranke na isplatu primjerene naknade.

⁴ U razdoblju od 2011. do 2013. Ministarstvo pravosuđa Republike Hrvatske je zaprimilo 6.134 predstavke na rad i ponašanje sudaca (2011. – 2.109, 2012. – 1.805, 2013. – 1.535). U navedenom razdoblju ministar pravosuđa temeljem predstavki nije pokrenuo niti jedan disciplinski postupak protiv sudaca – navedeni podaci su neposredno uručeni autorima u Ministarstvu pravosuđa 17. 9. 2014.

⁵ Odredbe o sastavu i nadležnosti sudačkih vijeća sadržane su u čl. 49–62. ZS-a.

roku od osam dana od dostave odluke. O prigovoru odlučuje Vijeće koje čine predsjednici svih sudačkih vijeća u Republici Hrvatskoj.

Zakon o kaznenom postupku (*NN* 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13) propisuje da tijekom prethodnog postupka stranke i oštećenik mogu zbog nepostupanja suda u rokovima propisanim zakonom podnijeti pritužbu predsjedniku suda, koji će odrediti novi rok za poduzimanje radnje, koji ne može biti duži od zakonskog. Stranke i oštećenik mogu podnijeti pritužbu predsjedniku suda i zbog nepoduzimanja radnji suca istrage koje dovodi do odugovlačenja postupka. Ako istragu provodi sudac istrage okrivljenik i oštećenik kao tužitelj mogu se obratiti pritužbom predsjedniku suda zbog drugih nepravilnosti u tijeku sudske istrage. Predsjednik suda će, nakon što primi pritužbu, bez odgode zatražiti od suca očitovanje o navodima pritužbe. Predsjednik suda će pregledati spis te će, vodeći računa o očitovanju suca, trajanju postupka i složenosti predmeta ocijeniti osnovanost pritužbe. Ako je pritužba osnovana, predsjednik suda će odrediti primjereni rok u kojem sudac istrage mora donijeti odluku, odnosno odrediti provođenje radnje.⁶ Predsjednik suda će u roku od petnaest dana od dana primitka pritužbe obavijestiti podnositelja o svojim odlukama. Ako predsjednik suda ne postupi sukladno navedenim odredbama, podnositelj se može obratiti predsjedniku neposredno višeg suda (čl. 347 ZKP-a).

Zakon o pučkom pravobranitelju (*NN* 76/12) određuje da pučki pravobranitelj promiče i štiti ljudska prava i slobode te vladavinu prava razmatrajući pritužbe o postojanju nezakonitosti i nepravilnosti u radu državnih tijela, tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samo-

⁶ Komentirajući novelu ZKP-a kojom je omogućeno podnošenje navedenih pritužbi, Kos je ukazao na stegovnu odgovornost sudaca zbog nepravovremenog postupanja: „Međutim, s obzirom na osobnu odgovornost suca koji ne postupa u zakonom zadanim rokovima i time dovodi do odugovlačenja postupka, Zakon o državnom sudbenom vijeću propisuje norme stegovne odgovornosti sudaca. Odredba čl. 62, st. 2 Zakona o DSV-u izrijekom propisuje kao jedno od stegovnih djela ‘Neuredno obnašanje sudačke dužnosti’. Upravo bi o tom stegovnom djelu bila riječ u situacijama kada sudac unatoč zakonom propisanim rokovima za poduzimanje određenih radnji te radnje ne obavi u tim rokovima i time dovodi do nepotrebnog odugovlačenja postupka“ Kos, 2013: 686).

uprave i pravnih osoba s javnim ovlastima (u daljnjem tekstu: tijela), a u skladu s posebnim zakonima razmatra i pritužbe koje se odnose na rad pravnih i fizičkih osoba (Aviani, 1998). Pritužba se podnosi u pisanom obliku ili usmeno na zapisnik. Pritužba u pravilu sadržava ime i prezime podnositelja pritužbe ili osobe čija su prava povrijeđena, adresu stanovanja ili adresu za primanje pismena, okolnosti i činjenice na kojima se temelji pritužba, oznaku tijela koje je ugrozilo ili povrijedilo pravo, podatak je li već korišteno pravno sredstvo i kad je podneseno, te potpis podnositelja pritužbe. Pučki pravobranitelj ne postupa u slučajevima o kojima se vodi sudski postupak, osim ako se radi o nepotrebnom odugovlačenju postupka ili očitoj zloupotrebi ovlasti. U tom slučaju može zatražiti očitovanje predsjednika nadležnog suda. U slučaju izostanka pravodobnog očitovanja, pučki pravobranitelj obavijestit će predsjednika Vrhovnog suda Republike Hrvatske (čl. 4, 21 i 22 ZPP-a).⁷

Ovlast za podnošenje pritužbe nije ograničena samo na oštećenika, a rok za postupanje po pritužbi, odnosno dostavu odgovora podnositelju pritužbe – nije određen.

Poslovníkom Hrvatskog sabora – dalje: Poslovník (NV 81/13) ustrojena su radna tijela koja mogu razmatrati predstavke na rad i ponašanje sudaca: Odbor za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, Odbor za pravosuđe⁸ i Odbor za predstavke i pritužbe, a određena je i obveza da se podnositelju dostavi odgovor u roku od tri mjeseca od zaprimanja predstavke (čl. 44, 79, 81 i 107 Poslovníka).

⁷ U *Izvjješću pučkog pravobranitelja za 2013. godinu* navodi se da su se građani obraćali radi nezadovoljstva krajnjim nepovoljnim ishodom sudskih postupaka, no i da su podnosili argumentirane primjedbe kojima upozoravaju na povrede prava na pošteno suđenje. Građani su isticali nezadovoljstvo stanjem u pravosuđu, očekujući od države da im osigura uvjete za ostvarenje prava na učinkovito suđenje. U 2013. zabilježen je veliki priljev pritužbi koje se odnose na dugotrajnost postupka – njih 109 od 366. Zaprimljene su i pritužbe građana na prekoračivanje rokova za rješavanje predmeta temeljem odluka kojima je usvojen zahtjev podnositelja za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku, no broj tih pritužbi je manji u odnosu na prethodne godine (<http://www.ombudsman.hr/index.php/hr/izvjesca/izvjesce-pucke-pravobraniteljice/finish/20-2013/55-izvjesce-pucke-pravobraniteljice-za-2013-po-prvi-puta-objedinjeno-izvjesce-o-stanju-ljudskih-prava-u-hrvatskoj-i-radu-ureda>, str. 26).

⁸ O radu Odbora za pravosuđe Hrvatskog sabora, odnosno analizi predstavki i pritužbi upućenih tom odboru tijekom 2012. i 2013. vidjeti: Galović, 2014: 37–41.

Predstavke i pritužbe fizičke i pravne osobe mogu podnositi i predsjedniku Republike Hrvatske, koji je u svom Uredu ustrojio Odjel za predstavke, pritužbe i pomilovanja (<http://predsjednik.hr/ured-predsjednika/>).

III. Anonimne dojave

Anonimni podnesci se ne mogu smatrati predstavkama jer nije poznat podnositelj pa mu se i ne može dostaviti odgovor. Veliki broj sudaca smatra kako anonimne predstavke ne bi trebalo uopće uzimati u postupak provjere jer su nepotpisane, ukazuju na podnositelja koji ne želi stati iza svojih navoda, a nakon provjere se nema kome odgovoriti. Međutim, ne smije se zanemariti da su anonimni podnesci često važan izvor informacija o kršenju sudačke dužnosti, ali su često i najgrublji način diskreditiranja sudaca. Stoga je potrebno ispitati sve, pa i anonimne dojave o nezakonitom radu ili ponašanju sudaca, pa čak i onda kada je evidentno da se radi o podnositelju koji ima sklonost učestalog pisanja anonimnih prijava ili kada je očito da je anonimni podnesak posljedica pogoršanih međuljudskih odnosa u pojedinom sudu, zbog čega predstavku piše netko iz radne sredine osobe na koju se predstavka odnosi. Manja je šteta ako se anonimna predstavka provjeri i ako se utvrdi da je neosnovana nego ako se stavi sa strane kako bi se kasnije koristila u međusobnim konfrontacijama sudaca, odnosno ako zbog predstavke ostane trajna dvojba prema profesionalnosti osobe na koju se predstavka odnosi. Međutim, kada se utvrdi da je nepoznata osoba svjesno i neosnovano prijavila suca za počinjenje kaznenog djela, tada je tijelo koje je zaprimilo i izvršilo provjeru navoda tog podneska dužno takav podnesak (koji nije formalno označen kao kaznena prijava, ali se u njemu ukazuje na kazneno djelo suca) dostaviti državnom odvjetništvu i policiji (čl. 204 i 207 ZKP-a) radi provedbe kriminalističkog istraživanja, tj. radi utvrđivanja identiteta i kaznenog procesuiranja takve osobe zbog kaznenog djela „Lažno prijavljivanje kaznenog djela“, koje je normirano člankom 304 Kaznenog zakona (NN 125/11, 144/12).⁹

⁹ Smisao inkriminacije lažnog prijavljivanja kaznenog djela jest „u ideji da treba spriječiti neopravdano angažiranje državnog aparata, koji se nekad u vezi s ovim dje-

Ovlast policije da procesuirá osobe koje anonimno lažno prijavljuju druge osobe sadržana je i u čl. 3 Zakona o policijskim poslovima i ovlastima (NN 76/09, 92/14), koji ujedno sadrži ovlast i za utvrđivanje identiteta anonimne osobe i njezino procesuiranje ako ona u dojavi vrijeđa ili omalovažava službenu osobu, čime čini prekršaj normiran u čl. 17 Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira (NN 41/77, 55/89, 5/90 – pročišćeni tekst, 30/90 – ispr., 47/90, 29/94). Primjenom navedenih ovlasti kriminalistička policija će pružiti zaštitu ogromnoj većini časnih profesionalaca koje se od strane njihovih kolega i građana pokušava diskreditirati anonimnim lažnim zlonamjernim dojavama.

lom usmjerava i u krivom pravcu. (...) Međutim, ne radi se kod ovih krivičnih djela samo o zaštiti pravosuđa, o nesmetanom vršenju njegove krivične funkcije, iako je ona primarna i određuje suštinu ovih djela; ova djela istovremeno znače i napad na čast i ugled odnosnih osoba, na njihova prava i slobode, teško pogađajući pojedinca, njegov položaj u društvu, njegov osobni mir. U tom smislu ove inkriminacije obuhvaćaju i zaštitu pojedinca od pogrešnih zahvata i mjera organa krivičnog progona koji su dovedeni u zabludu“ (Bačić, 1989: 339). Za postojanje ovog kaznenog djela forma prijave nije strogo određena, odnosno nije uvjet da je podnesak označen baš kao kaznena prijava. „Važan je sadržaj izjave, a ne je li ona nazvana kaznena prijava“ (Mrčela, 2003: 602), tj. suština nije u formi, već je bitan sadržaj podneska u kojem se opisuje da je sudac počinio kazneno djelo koje se goni po službenoj dužnosti. Nisu bitni svi detalji podneska niti oni svi moraju biti lažni. Bitno je da u podnesku ima podataka koji, da su istiniti, čine biće određenog kaznenog djela. Ovo kazneno djelo će „postojati i kad je prijava anonimna, a poslije se utvrde točni podaci njezina podnositelja“ (Pavlović, 2012: 658). „Djelo je dovršeno samim podnošenjem prijave; nije nužno da kazneni postupak po toj prijavi bude pokrenut“ (Garačić, 2001: 358).

Iz sudske prakse: „*Ostvareni su elementi kaznenog djela lažnog prijavljivanja iz čl. 302 KZ-a kad je optuženica u predstavi na rad suca općinskog suda upućenoj predsjedniku županijskog suda, predsjedniku VSRH i ministru pravosuđa, neistinito navela da je taj sudac za izradu pismenog otpravka presude zahtijevao 5.000,00 DEM, dakle neistinito tvrdila da je sudac počinio kazneno djelo primanja mita. Za ostvarenje objektivnog učina tog kaznenog djela nije potrebno da bude podnesena strogo formalna kaznena prijava; bitan je sadržaj predstavke u kojoj se nesumnjivo tvrdi da je sudac počinitelj kaznenog djela koje se goni po službenoj dužnosti, jer tijela kojima je predstavka upućena s njom moraju postupiti u skladu s odredbom čl. 173, st. 1 ZKP-a, a toga je bila svjesna i optuženica, dakle znala je da prijavljuje navedenog suca općinskog suda“ (Vrhovni sud Republike Hrvatske, I Kž 532/96-3 od 1. rujna 1999.*

IV. Provjera navoda predstavki i dostava odgovora podnositelju

Tijekom poduzimanja mjera provjere posebno valja voditi brigu o taktičnosti pristupa, čime se treba osigurati zaštita digniteta suca čije se postupanje ili ponašanje provjerava, ali isto tako i dosljednost u točnom i objektivnom prikupljanju podataka. Osoba koja provjerava navode predstavke ili pritužbe mora biti: objektivna (potrebna je sposobnost nepristranog pristupa problemima iskazanim u podnesku), tolerantna (ne smije imati vjerske, rasne, seksualne ili druge predrasude), odgovorna (savjesnost i temeljitost trebaju biti njegove vrline), pravedna (tijekom provjere navoda ne smije nikoga diskriminirati ili na bilo koji način povrijediti i oštetiti). S obzirom na rezultate provjere navoda, predstavka može biti ocijenjena kao: utemeljena, djelomice utemeljena, neutemeljena ili nepotvrđena. Podnesak je utemeljen kad su provjerom potvrđeni svi bitni navodi u njemu; djelomice utemeljen kad je potvrđen samo dio navoda, dok je dio navoda neutemeljen ili ih nije bilo moguće pouzdano potvrditi; neutemeljen kad je u cijelosti utvrđena neutemeljenost svih navoda; nepotvrđen kad nije bilo moguće prikupiti saznanja koja bi potkrijepila tvrdnje podnositelja, posebno kada iskaz podnositelja opovrgavaju iskazi sudaca navedenih u podnesku, a nema svjedoka niti materijalnih dokaza.

Prilikom ispitivanja predstavki treba uzeti u obzir i motive podnositelja, koji mogu biti različiti. Često je slučaj da se podnositelj obraća predstavkom jer smatra da su mu povrijeđena njegova prava ili kao savjestan građanin želi ukazati na uočene nepravilnosti u radu i ponašanju suca. Nekada je motiv podnositelja izbjegavanje osobne odgovornosti (na primjer, žali se da je sudac od njega kao okrivljenika prisilom uzeo izjavu na zapisnik, a kako bi osporio vjerodostojnost i zakonitost korištenja takvog iskaza pred sudom), odugovlačenje postupka koji se protiv njega vodi, ishođenje izuzeća suca koji vodi postupak, želja da se zaštiti netko od poznanika ili rodbine ili osveta sucu koji je prema njemu zakonito primijenio pravnu normu. Nekada se predstavka koristi kao sredstvo pritiska, odnosno za ostvarenje osobnog interesa (na primjer, pokušava se suca obeshrabriti u daljnjem postupanju ili se pokušava diskreditirati drugog suca da bi ga se spriječilo u napredovanju,

odnosno ishodilo smjenjivanje sa radnog mjesta na koje podnositelj ima pretenzije¹⁰).

U odgovoru je podnositelju potrebno naznačiti koji su njegovi navodi utvrđeni kao utemeljeni, a koji su navodi neutemeljeni (nepotvrđeni), ali i sugerirati mu koje druge mjere može poduzeti u zaštiti svojih prava i interesa, primjerice – uputiti ga na druge mjerodavne državne instance. Stil odgovora treba prilagoditi podnositelju, a izričaj mora biti jasan, sadržajan i jezgrovit, te odražavati i naglašavati nepristranost provedenog postupka. U odgovoru se ne smije povrijediti dostojanstvo osobe podnositelja, niti se smiju iznositi stavovi koji upućuju na nepoštivanje zakona, netolerantnost i nesnošljivost.

V. Zaključak

Institut predstavke je sredstvo koje pravnim i fizičkim osobama omogućuje da ukažu na nezakonit rad ili nedolično ponašanje sudaca. Predstavke su izvor informacija za poboljšanje rada sudaca i očuvanje njihovog ugleda, a sudbena vlast time dobiva priliku i obvezu otkloniti kršenje zakona na štetu stranaka.¹¹ Također, pritužbe su pokazatelj želje građana za pravdom u postupanju, te ukazuju na nemogućnost pravosudnih institucija da uvijek i bez greške udovolje tim zahtjevima (<http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=54737>).

U funkciji pravne sigurnosti i povjerenja podnositelja predstavke u objektivnost postupka, ali i u funkciji zaštite sudaca koji su profesionalno i korektno postupali, trebalo bi precizno utvrditi način i pravila

¹⁰ „Osjećaj ugroženosti, ljubomora i zavist mogu potaknuti želju da se eliminiira neki kolega, pogotovo ako postoji uvjerenje da njegova eliminacija vodi napretku u karijeri“ (Ajduković, 2005: 340).

¹¹ „Naime, činjenica da netko podnosi pritužbu jest pozitivna s aspekta prikupljanja saznanja i informacija. Na taj se način tijela opskrbljuju podacima koji su problemi i trendovi u njihovom području djelovanja; mogu ih koristiti kako bi što efikasnije uvela poboljšanja i inovacije te tako smanjila potrebu za podnošenjem pritužbi u budućnosti“ (Galović, 2014: 41).

provedbe dokaznog postupka kod ispitivanja osnovanosti predstavke, odnosno način izvođenja dokaza.¹²

Zakonom nije izrijekom regulirano pravo suca koji je bio predmet provjere da po okončanju provjere dobije primjerak predstavke, no sudac ima pravo na dobivanje takvog podneska (sudac koji je u predstavljeni neosnovano optužen, odnosno prozvan za kršenje zakona, ima pravni interes da pokrene kazneni (bilo za kazneno djelo koje se progoni po službenoj dužnosti bilo da podigne privatnu tužbu radi kaznenog djela protiv časti i ugleda), prekršajni i građanski (naknada štete) postupak protiv skriptera, a ako je skripter zaposlen u sudu može od predsjednika suda ili druge ovlaštene osobe tražiti pokretanje stegovnog postupka, bilo da osobno želi pokrenuti ili inicirati sudski ili stegovni postupak protiv skriptera pa mu je podnesak neophodan kao dokaz, bilo da angažira odvjetnika radi vođenja određenog pravnog postupka, a kojem je tijelo koje raspolaže predstavkom dužno tada temeljem čl. 14 Zakona o odvjetništvu (*NN 9/94, 117/08, 50/09, 75/09, 18/11*) dostaviti takav dokument. Osim radi navedenog, bilo bi apsurdno da se po okončanju postupka provjere predstavke, za koju je utvrđeno da je neutemeljena ili nepotvrđena, sucu koji je bio predmet provjere ne dopusti dobivanje podneska na temelju kojeg je proveden postupak provjere. Naime, kod

¹² Važno je istaći da se rezultati provjera navoda predstavki i pritužbi (izvješća o obavljenim razgovorima, zapisnici o uzimanju izjava i dr.), sukladno čl. 72 ZDSV-a, koji propisuje da se stegovni postupak vodi uz odgovarajuću primjenu odredbi ZKP-a (dakle, odredbe se ne primjenjuju doslovno), pa je sudska praksa zauzela stav da se kao dokaz u stegovnom postupku mogu koristiti i pisani iskazi svjedoka dani pred policijom i drugim državnim tijelima, odnosno u nekim drugim postupcima.

Na važnost jasne i precizne regulative postupka provjere pritužbe ukazao je i Ustavni sud Republike Hrvatske u Odluci broj: U-I-4892/2004 od 12. ožujka 2008. (*NN 169/04*): „Mogućnost pacijenta da podnese usmeno ili u pisanom obliku pritužbu odgovornoj osobi, o kojoj pritužbi odgovorna osoba, kao i nadležno Povjerenstvo, odlučuju izvan zakonom propisanih postupovnih pravila, predstavlja samo neobavezni poticaj tim adresatima da primijene svoje diskrecijsko pravo odlučivanja o primjeni neke mjere zaštite prava pacijenata. (...) U reguliranju zaštite prava pacijenata, kad ih je već proklamirao, popisao i propisao, zakonodavac se mora poslužiti jasnom, preciznom i potpunom regulacijom postupaka odlučivanja o njima, a ne prepustiti ih u cijelosti prostoru neograničene diskrecijske prosudbe odgovornih osoba ili povjerenstava“ (*Ustavni sud Republike Hrvatske, U-III-691/2001*), <http://sljeme.usud.hr/usud/praksaw.nsf/Pojmovi/C1256A25004A262AC1256FAA0046EE8B?OpenDocument>.

predstavke za koju se utvrdi da je utemeljena ili djelomice utemeljena, protiv sudaca se pokreću stegovni, prekršajni ili kazneni postupci, a u svim tim postupcima sudac ima pravo uvida u spis i pravo preslikavanja dokumenata u spisu – uključujući i predstavku (čl. 72 ZDSV-a; čl. 150, st. 1 Prekršajnog zakona, NN 107/07, 39/13, 157/13; čl. 183, st. 1 ZKP-a).

Literatura

- Ajduković, M. (ur.) (2005), Stres i psihološko zlostavljanje na radnom mjestu, *Hrvatski ljetopis socijalnog rada*, br. 2, Zagreb, str. 333–346.
- Anić, V. (1991), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi Liber.
- Aviani, D. (1998), Pučki pravobranitelj Republike Hrvatske: hrvatski parlamentarni ombudsman, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 1, str. 85–114.
- Bačić, F. (1989), *Krivično pravo, Posebni dio*, Zagreb, Narodne novine.
- Galović, R. (2014), Predstavke i pritužbe kao sredstvo zaštite prava građana: kritički osvrt i ocjena učinkovitosti, *Pravnik*, br. 1, Zagreb, str. 31–44.
- Garačić, A. (2001). *Kazneni zakon u sudskoj praksi*, Zagreb, Naklada Zadro.
- <http://www.ombudsman.hr/index.php/hr/izvjesca/izvjescje-pucke-pravobraniteljice/finish/20-2013/55-izvjesce-pucke-pravobraniteljice-za-2013-po-prvi-puta-objedinjeno-izvjesce-o-stanju-ljudskih-prava-u-hrvatskoj-i-radu-ureda> (posjećeno 4. 9. 2014).
- <http://predsjednik.hr/ured-predsjednika/> (posjećeno 4. 9. 2014).
- <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=54737> (posjećeno 4. 9. 2014).
- Juras, D. (1999), Neka pitanja postupka po predstavkama i pritužbama s osvrtom na praksu Ministarstva unutarnjih poslova, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 1–2, str. 329–343.
- Kos, D. (2013), Djelotvorno pravno sredstvo protiv odugovlačenja postupka i drugih nepravilnosti u radu državnih odvjetnika i sudaca

- prema Noveli Zakona o kaznenom postupku, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, br. 2, Zagreb, str. 679–714.
- Mrčela, M. (2003), Kaznena djela protiv pravosuđa, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, br. 2, Zagreb, Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, str. 587–624.
- Pavlović, Š. (2012), *Kazneni zakon*, Rijeka, Libertin naklada.
- Perović, S. (1997), *Prirodno pravo i sud*, Beograd.
- Smolčić, P (2009), Značaj predstavke u zaštiti ljudskih prava i suzbijanju korupcije, *Policija i sigurnost*, br. 3, Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova, str. 348–363.
- Treiman, D. (1977), *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, New York, Academic Press.
- Ugrić, J. (1930), *Sudijska vlast i odgovornost sudija*, Beograd, Štamparija „Sv. Sava“.
- Zvekić, U. (1985), *Profesija sudija*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

PETITIONS TO THE WORK AND BEHAVIOR OF JUDGES IN THE CROATIAN LAW

SUMMARY: Along with presenting the statistical data, jurisprudence and the standpoints of legal theory, this paper gives a review and description of the Croatian legal regulations which enable individuals and legal entities to submit petition to the work and behavior of judges. Presidents of the Courts and judicial inspection have a key role in checking the allegations in the petitions. The author concludes that petitions are an important source of information on the conduct of judges and an effective means of protecting the human rights of the submitter. It is necessary to regulate more precisely the process of checking the allegations in petitions, and to punish those who abuse petitions in order to discredit judges.

KEY WORDS: *complaint, judicial inspection, petition, President of the Court, the Republic of Croatia.*

Проф. др Миодраг Комарчевић
Мр Момир Остојић
Академија за економију и безбедност, Београд
Проф. др Љубо Пејановић
Факултет за правне и пословне студије
„Др Лазар Вркатић“, Нови Сад
pejanovicljubo@gmail.com

УДК 623.454.3(497.11)
Прегледни научни рад
Примљен: 30. 6. 2014.
Одобрен: 15. 9. 2014.

ПРОБЛЕМ ЗАОСТАЛИХ МИНА У СРБИЈИ

САЖЕТАК: За разлику од суседних земаља (Хрватске, БиХ, Македоније) које су такође прошле кроз оружани конфликт, мински проблем у Србији, бар што се тиче ризика, нешто је другачије испољен, структуриран и манифестно изражен. Док се прва група земаља углавном суочава са минским пољима заосталим из грађанског рата, Србија се, насупрот томе, поред тог проблема, суочава са угрожавајућим феноменом везаним за неексплодирана софистицирана убојна средства заостала након НАТО агресије. Управо те мине, бомбе и пројектили, и након 20, односно 10 година представљају, не само ризик, него и велики безбедносни, социјални, економски и еколошки проблем који не трпи одлагање. Та специфичност положаја Србије у односу на минску опасност суседних држава резултат је савременог стратегијског погледа који је примењен кроз концепт и модел „Заједничке визије 2010“ и кроз план војних операција демонстрираних током агресије НАТО на СРЈ. Примена наведеног стратегијског модела, чији је циљ осигурање доминације у широком спектру дејства, укључивао је употребу не само доминантног маневра, већ и софистицираних савремених бојевих средстава, од којих су многа први пут примењена у ратним условима. Током агресије, НАТО снаге су користиле последњу генерацију убојних средстава, чиме је територија Србије, а нарочито њен јужни део, претворен у експериментални полигон за тестирање прецизности и ефеката на унапред одабраним покретним и непокретним циљевима. Стога су и проблеми на откривању, лоцирању и разминурању наведених убојних средстава далеко сложенији и ризичнији јер захтевају висок степен стручности уз велика финансијска издвајања, него да су у питању само класична минска поља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *мине, авио-бомбе, касетне бомбе, пројектили, крстареће ракете.*

Увод

У поређењу са земљама из непосредног окружења које су настале након серије грађанских ратова вођених на простору СФРЈ, Србија спада у земљу која се по степену изражене минске опасности налази иза БиХ и Хрватске.

Међутим, Србија се, у односу на њих, суочава са двоструким минским проблемом: прво, минским пољима из периода 1991. и 1992. године, и друго, неексплодираним убојним средствима (касетне бомбе, авио-бомбе, крстарећи пројектили и сл.) као последица НАТО агресије на Србију 1999. године.

Дејства које је водила ЈНА почетком деведесетих година против сецесионистичких република, као и масовна употреба ваздухопловних снага НАТО-а кроз концепт ваздухопловно-космичке операције и удара са дистанце, током агресије на СРЈ 1999. године, условили су да територија Србије буде мински загађена у граничном појасу према Хрватској, односно засута на целокупној територији касетним, графитним, авио-бомбама и пројектилима, од којих многи нису експлодирани.

Присуство савремених убојних средстава као што су касетне бомбе, авио-бомбе и крстарећи пројектили са осиромашеним уранијумом проузрокују широку лепезу накнадног (продуженог и прикривеног дејства), чије су последице далекосежне а практичне импликације још несагледиве и неизмерљиве. Као резултанта спрегнутог дејства ризика и опасности, драматично је повећан праг угрожености становништва које живи у ризичним подручјима, чиме је створена атмосфера неизвесности у погледу даље егзистенције и осигурања минимума здравствених и еколошких услова за нормалан живот и рад. Собзиром на количину разасутих убојних средстава, а посебно на разарајуће и деструктивне ефекте које могу проузроковати, поједини експерти упозоравају да се код дела ста-

новништва већ појавио синдром чија се обележја манифестују кроз „мирис смрти“ у непосредној близини.

Да се заиста ради о широко дисперзионој опасности, која уз то траје више од једне деценије, показују и суморни статистички подаци да неексплодиране касетне и друге бомбе представљају смртну опасност за више од 160.000 људи у 16 општина Србије, не рачунајући простор Косова и Метохије. Када је толика површина са толиким бројем људи угрожена, стручњаци оправдано упозоравају да је реч о великом проблему са израженим степеном и обимом ризика, који захтева опсежну државну интервенцију на његовом санирању.

Да би се боље сагледала суштина ризика и опасности од минских поља и неексплодираних убојних средстава велике разорне моћи и њихових последица неопходно је најпре стећи увид у технологију извођења борбених дејстава и карактеристике савремених убојних средстава која су коришћена током агресије.

Начин и врсте коришћених војних ефектива током ваздухопловних удара

НАТО агресија изведена је по новом америчком моделу ваздухопловно-космичке операције, у којој су доминирали удари са дистанце, дакле дејства без непосредног контакта са снагама браниоца. За време извођења тих операција НАТО је, према сопственим изворима, извео 38.000 летова, укључујући и обавештајно-извиђачке летове, борбене летове, летове за командовање, навођење, координацију и контролу дејстава на бојишту (АВКС) и летове за логистику у ваздушном простору.

Током те операције, која спада у најмасовнију употребу ваздухопловних снага и средстава у последњој деценији прошлог века, и уједно највећу борбену операцију коју је извео НАТО у току свог постојања, а изван дозвољеног мандата и зоне одговорности, но-

сиоци операције биле су формације САД, под чијом командом је 19 земаља НАТО-а са 327 ваздухоплова извело 15.000 летова.¹

Приликом извођења ваздухопловних удара знатан број ангажованих снага НАТО-а није улазио у наш ваздушни простор већ је дејствовао са дистанце избегавајући непосредан контакт са јединицама РВ и ПВО. Оне снаге које су повређивале и улазиле у ваздушни простор СРЈ обављале су летове и остваривале постављене задатке са великих висина и изван домета ПВО система. У почетној фази агресије удари по објектима на земљи вршени су у групама до 20, а касније се тај број повећао и до 60 авиона.

Дејства из ваздушног простора су извођена из три правца: јужни (преко Албаније и Македоније), северни (преко Мађарске), западни (преко БиХ и Хрватске), а од априла 1999. године дејства су извођена и са источног правца (преко Румуније и Бугарске). Димензионисане снаге за извођење ваздухопловне операције биле су мешовитог састава, формиране на територијама суседних земаља на правцима напада уз коришћење логистике и аеродромске инфраструктуре тих земаља. По правилу, наведена дејства ударне групе авиона обезбеђивала је ловачка авијација, а специјалне групе бомбардера за наношење удара и неутралисање радарских и ракетних система, са истих територија, полазиле су 10–15 минута раније у пуној синхронизацији са ударним групама.²

Бомбардерску авијацију су чинили бомбардерски авиони В-1В, В-2 и В-52, који су изводили дејства по посебном плану, најчешће у пару. Удари крстарећих ракета са ратних бродова и подморница у Јадрану претходили су ударима авијације у циљу отварања пролаза ударним групама. За време агресије, према изворима Војске Југославије, НАТО авијација је извела 26.095 летова. Борбена авијација је извршила највише летова – 18.168, а помоћна 7.927, што у просеку представља налет од 334 лета: борбене авијације 232, а помоћне 131 лет дневно.

¹ Извештај Пентагона о завршетку војне интервенције на СРЈ, Конгрес САД, Вашингтон, 31. јануар 2000, стр. 34.

² Исто, стр. 35.

Од укупног броја летова, америчка авијација је извршила 12.854 (70%), а авијација осталих земаља НАТО-а извела је 5.314 (29%) летова.

Према истим изворима, у циљу дејства по објектима на земљи, борбена авијација је остварила 14.191 лет, и том приликом извршено је око 2.300 напада и 8.200 ватрених дејстава. Такође је извршено око 600 дејстава крстарећим ракетама типа „томахавк“. Са различитих борбених система НАТО је на територију СРЈ лансирао око 415.000 пројектила различите врсте, масе и убојне моћи. У склопу тога лансирано је око 350.000 касетних бомби – потпројектила, око 50.000 комада муниције са осиромашеним уранијумом и око 15.000 великих пројектила у виду невођених и вођених бомби и ракета, укупне тежине око 25.000 тона. Око 30% тих пројектила припадало је универзалном оружју за директне нападе (ЈДАМ и ЈСОВ), велике прецизности и разорне снаге, са могућношћу дејства у сложеним климатским условима. Напади су били тежишно усмерени на дејство по стационарним објектима, при чему је гађано 7.600 таквих објеката и нешто више од 3.400 покретних циљева.³

У почетној, а нарочито у завршној фази операције, када су се временски услови побољшали, а дејство ПВО ослабило, НАТО је применио широк спектар софистицираних убојних средстава са циљем неутралисања радара и система ПВО, те покушаја дејства по борбеном поретку оклопно-механизованих и ракетних јединица ВЈ.

Употреба крстарећих ракета (ТЛАМ и САЛСМ) и групе оружја за извођење прецизних директних напада (ЈДАМ), као и групе оружја која се лансирају ван зоне дејства ПВО (ЈСОВ), пружили су могућност НАТО снагама да продру у зону одбране система ПВО и да се истовремено нападне широка лепеза циљева на бојишту.

Основне карактеристике наведених убојних система огледају се у високој прецизности, домету, великој количини експлозива, разарајућем ефекту на циљу и накнадном дејству у дужем временском раздобљу.

³ Опширније: Смиљанић, Спасоје: *Агресија НАТО – РВ и ПВО у одбрани Отаџбине*, Ободско слово и Комови, Београд, 2008.

JDAM (Joint Direct Attack Munition) је нова генерација авио-бомби са инерцијалним и GPS вођењем, означених као GBU-31, GBU-37, а базираних на фугасним авио-бомбама Mk-82, 83, 84 и пробојној BLU-109/B. То оружје, које се још увек производи у малом броју, употребљено је готово у мери у којој је и приведено. Те бомбе су користили једино авиони типа В-2. Предност Тих средстава је у томе што се могу користити у свим временским условима. Да би употребили у борби JDAM средства, авиони типа В-2 су морали више пута бити пуњени горивом у току лета, с обзиром на то да су полетали из авио-базе Витеман у Мисурију (САД). Један авион типа В-2, користећи ротационе лансере смештене у труп, могао је понети до 16 авио-бомби. У зависности од циља, постављани су селективни детонатори пре пуњења, што је омогућавало временско усклађивање експлозије – пре или после удара. Током операције на СРЈ, у 45 авио-полетања, авиони В-2 су изручили укупно 656 комада тих бомби.

JSOV (Joint Stand off Weapon) AGM-154 је слободно падајућа бомба која се лансира са авиона ван зоне дејства ПВО. За разлику од других бомби, има инерцијално и GPS вођење, нема мотор али зато има кинематичко ефикасно тело које омогућава домет до 70 километара. За сада се производи у варијанти „А“ која је тренутно једини расположиви тип, садржи 145 комада касетних бомбица BLU-97/B и користи се за дејство по објектима попут радара, ПВО система, оклопно-механизованих јединица, артиљеријско-ракетних јединица и пешадијских састава.

Поред наведених бомби, коришћене су СБУ-97. Те касетне бомбе могу се лансирати са висине од 6.000 метара, и то са авиона типа F-15, 16 и 18-А, као и борбених авиона А-10.

Томахаџк је крстарећа ракета дугог домета, класичног пуњења и може бити лансирана са ратних бродова и подморница. Све ракете *томахаџк* употребљене у тој операцији биле су типа „блок-3“. У току операције коришћене су две верзије крстарећих ракета, и то:

- TLAM-C која поседује комплетну конвенционалну бојеву главу; и
- TLAM-D, ракета која у себи носи субмуницију.

Укупно је испалено 218 пројектила тог типа са шест бродова и три подморнице САД и једне британске подморнице. Остале ракете типа „томахавк“ лансиране су са америчког носача авиона *Ентерпрајз*, носача хеликоптера *Наса* и француског носача авиона *Фош*, распоређених у Јонском и Јадранском мору, или са авиона удаљености од 10 до 120 километара од циља.

CALCM-AGM-86C је крстарећа ракета типа ваздух–земља, чија је бојева глава пуњена конвенционалном експлозивном муницијом. Ти пројектили су специјално конструисани и намењени за гађање удаљених, у стратегијском смислу, „меких“ циљева. У току операције лансирани су са авиона В-52, који су полетали из истурених база у Енглеској.

AGM-130 је пројектил типа ваздух–земља са ракетним мотором и уграђеним TV и IC вођењем, домета 45 километара. Опремљен је високом технологијом тако да посада уз помоћ базе података може контролисати циљ или простор око њега, издати команде за лансирање у случају потребе и системом аутоматског праћења или уз помоћ ручних команди пратити пројектил до циља. Ти пројектили садрже и сопствени навигациони систем који се може прилагодити уношењем података добијеним од GPS-а, да би се активирао систем за откривање циља и управљало аутоматски, без оператора.

Приликом извођења ваздухопловних удара, *AGM-130* пројектили су лансирани са авиона типа F-15E.

SLAM-AGM-84E настала је спајањем тела радарски вођене противбродске ракете „харпун“ и IC трагача са ракете „маверик“, и коришћена је за дејства по циљевима на земљи са дистанце, а домета је до 95 километара. Између осталог, поседује инерцијално вођење са корекцијом помоћу GPS и IC уређаја. Најчешће је лансирана са авиона F/A-18.

AGM-142 је IC или TV вођена ракета, тежине 1.360 килограма, а сама бојева глава има масу од 364 килограма, намењена за уништавање циљева на земљи, домета до 80 километара. Само две такве ракете су лансиране у току агресије НАТО-а на Србију, и то са авиона В-52.

НАТО је током операције користио и друга убојна средства и пројектиле, као што су графитне бомбе ради онеспособљавања електроенергетског система и нарушавања функционисања привредних активности.⁴

Обим минске опасности

Према подацима Центра за разминирање у Србији, минска поља и даље представљају изражену опасност, како за грађане тако и за укупан живот и рад у локалним заједницама. Класична минска поља, заостала из периода 1991–92. углавном су лоцирана уз границу са Хрватском и БиХ на територији општине Шид. У извештају који је објавила маркетиншка агенција „Ландмине монитор“, из 2004. године, истакнуто је да се ради о простору величине 10 квадратних километара, од села Јамена до ауто-пута и граничног прелаза Батровци. Процењено је да се на том подручју налази око 5.700 противпешадијских и 3.400 противтенковских мина. О минама које је постављала ЈНА постоји детаљна документација са скицама и локацијама, што олакшава рад пиротехничарима. Проблем су, међутим, локације где су мине посејале паравојне формације или појединци са обе стране границе. Због неочишћених минских поља између Хрватске и Србије, на том делу није прецизно утврђена државна граница јер међудржавна комисија није могла изаћи на терен.

У међувремену, од 2004. до 2010. године, тимови за разминирање, уз донаторска средства, успели су да очисте значајну минирану површину, тако да је остало још око 3,5 километара квадратних под минама. Током НАТО агресије и након ње шиптарски терористи су користили мине у обезбеђивању својих одбрамбених положаја и заштите објеката. Забележени су и њихови покушаји постављања минских поља и након завршетка агресије на Србију, у зони тзв. „копнене безбедности“, односно уз административну

⁴ Више о томе: Ардељан, А: *Оружје НАТО у агресији на СРЈ*, ВИЗ, Београд, 1999.

линију са Косметом. На основу доступних извора прилази да је Војска Југославије током конфликта на Космету поставила око 620 минских поља са око 50.000 мина, углавном дуж граничних линија према Албанији и Македонији.

Количина заосталих минско-експлозивних средстава

Прве процене о минској загађености Србије појавиле су се одмах након агресије НАТО-а, и ти подаци су били више информативног него стварног карактера, и полазили су од тога да укупна мински сумњива површина износи око 39 квадратних километара.

Према наводима Центра за разминирање, сви послови везани за генерално извиђање, утврђивање сумњивих локација и одређивање величине угрожених рејона и броја постављених мина и заосталих убојних средстава приводе се крају. До окончања тог посла, Центар износи само прелиминарне податке о минској опасности. У контексту тога, Центар је изнео податак да је 2004. године укупна мински загађена површина на којој се налазе неексплодирана касетна муниција, авио-бомбе и пројектили, износи око 25 квадратних километара. Наведени подаци ће бити у међувремену редуковани, тако да је мински сумњива површина 2009. године износила 23 квадратна километра.⁵

Прецизнији параметри о стварној угрожености од минске опасности дати су у студији „Жуте убице – последице употребе касетне муниције“ на простору Србије, коју је 2007. године објавила невладина организација – Норвешка народна помоћ. Студија се тежишно концентрисала на истраживање заосталих касетних бомби на шест подручја и на укупно 23 сумњиве локације. Наиме, истраживања су показала да се највећи део касетне муниције налази на простору Ниша, Копаоника, Краљева, Куршумлије и Сјенице. Далеко тежа, сложенија и ризичнија ситуација се налази на подручју Космета, где су касетне бомбе и друга неексплодирана убојна средства ло-

⁵ Видети: Студија „Жуте убице“, последице употребе касетне муниције у СРЈ, невладина организација „Норвешка народна помоћ“, Београд, 2007.

цирана на ширем простору Приштине, Урошевца, Призрена, Ораховца, Пећи и Ђаковице, са концентрацијом на аеродрому Слатина, превоју Дуље и простору Дренице.

Мапа 1. Локације минских поља и НУС у Србији

Извор: Центар за размимирање Србије

У студији се наводи да су чланице НАТО-а приликом агресије на СРЈ 1999. године употребиле 1.660 касетних бомби са најмање 347.000 потпројектила (касетних бомбица). Мада нису познати тачни бројеви о количини употребљене касетне муниције, студија, позивајући се на НАТО изворе, наводи да су САД, у току дејства, разасуле најмање 269.858 потпројектила, а Велика Британија је бацила 531 касетну бомбу са 78.057 потпројектила. А Холандија је, према извештају Организације „Хуман рајт воч“, избацила чак 33.330 потпројектила. Норвешка студија наводи да се, према њеним истраживањима, касетна муниција налази, поред наведених шест локација, и на микролокацијама села Раваниште у општини Брус, Бумбаревог брда и села Гунцати (Кнић), Бресница (Чачак), Миросалци (Лазаревац), Гаре (Гацин Хан), Војка и Перовића салаш (Стара Пазова), као и на појединим локацијама

у општинама Бујановац и Прешево. На захтев надлежних органа СРЈ, НАТО је након завршетка агресије, уз посредовање међународних организација, доставио, по њиховом мишљењу, комплетну документацију о коришћеним средствима, укључујући касетну муницију, авио-бомбе и пројектиле велике разорне снаге, како би могао да се започне процес чишћења. Међутим, упоредним прегледом тих докумената и других информација са стањем на терену, произлази да НАТО није доставио, не само комплетне, него ни прецизне податке о броју, врсти и количини употребљених убојних средстава. Посебно треба истаћи чињеницу да је НАТО-у требало чак седам година да достави тражене податке, што је успорило поступак разминирања. Ако се добијени подаци упореде са нашим подацима, евидентно је да недостају, у том извештају, кључне информације које се односе на врсту касетне муниције и азимуте, односно оријентире, да би се утврдило у ком правцу се простире отисак, тј. елипса контаминираних површина са приближно тачним микролокацијама њиховог пада и распршивања након експлозије. Такође, када је непознат тип касетне бомбе, деминери тешко могу знати да ли траже 145 или 247 бомбица по касетној бомби. У истом извештају НАТО је доставио податке за само 1.072 локације, где су авиони типа А-10 изручили свој смртоносни терет. Процењује се да је током агресије од касетних бомби убијено око 200 људи, а 450 рањено, укључујући и подручје Космета. На подручја Ниша и Сјенице, у рејонима аеродрома, бачено је највише касетних бомби, чак 32 контејнера и 528 пројектила. Током бомбардовања углавном су коришћене авио-бомбе типа СВU-87/В, СВU-97/В, СВU-99/В, ВL-755 и вођени диспанзер АGМ-154. У званичним извештајима НАТО-а, који су објављени након агресије, наводи се да је најмање 5% испалених пројектила промашило мету, што значи да се широм Србије и Космета још увек налази скоро 20.000 неексплодираних распршених делова касетних бомби.

Недавно је Центар за разминирање објавио и ажуриране податке, при чему се износи да на подручју Србије још има 2.547 комада неексплодираних касетне муниције која је расута на 105 локација у оквиру 16 општина Србије. Према подацима норвешке невла-

дине организације која је реализовала истраживачки пројекат на тему „Касетно извиђање у Србији“, поред наведених, има још 390 сумњивих простора површине 30 квадратних километара, од чега шест квадратних километара, или 21%, чини сумњива површина вишег нивоа опасности, тј. екстремно висока, врло висока и висока. Другим речима, постоји директна опасност од активирања касетне муниције у 28 месних заједница у 16 општина са 162.000 становника.

Највећи број неексплодираних касетних муниција регистрован је у Нишу и шест општина на југу Србије, с тим да густина и концентрација касетних бомби варира.⁶ Само на подручју нишке општине Црвени крст налази се 800 комада или 34% од укупне количине касетних бомби на простору Србије. Нешто мања концентрација регистрована је на подручју општина Бујановац, Куршумлија, Прешево, Сјеница, Краљево и Брус, на којима, према процени стручњака, има око 1.424 комада или близу 56% укупне количине неексплодираних касетних муниција, док се преостали део налази на подручју још осам општина широм земље.

По међународним стандардима за хуманитарно разминурање до сада је очишћено 2,8 квадратних километара и том приликом је пронађена и уништена 231 касетна бомба. Доступни подаци указују на то да се на подручју Србије, на 44 локације, налази око 60 великих неексплодираних авио-бомби. Првенствено, ради се о авио-бомбама тежине од 250 до 930 килограма. Заостале авио-бомбе практично се налазе на различитим теренима, између осталог и у рекама Дунаву и Сави на 12 локација. На основу досадашњих процена, кроз извиђања и снимања терена и тока реке Дунава, постоји велика вероватноћа да се наведени пројектили налазе на локацијама: Богојево–Ердут, Бачка Паланка – Илок, ширем рејону рафинерије Нови Сад, далековод Ритопек–Иваново; Смедерево–Ковин и луци Прахово.

⁶ Више о томе: Цветковић, Милоје: Касетна муниција, *Зборник Факултета безбедности*, Београд, 2003.

Мапа 2. Подручја угрожена касетним бомбама

Извор: НВО „Норвешка народна помоћ“, 2007.

На реци Сави сумњиве површине су између Обреновца и Барића и локација војне касарне у Шапцу.

Пловидбу на Дунаву, посебно код ниских водостаја, ометају и угрожавају и заостала неексплодирана убојна средства из Другог светског рата. Ради се о ратним бродовима које су Немци потопили код Прахова приликом повлачења са ових простора. Према студији коју је финансирала Европска агенција за реконструкцију, на дну Дунава налази се између 50 и 80 пловних објеката, од чега је 10–12 превозило муницију непознате врсте и порекла. Услед недостатака

финансијских средстава, пројекат уклањања муниције одложен је до даљњег.

Мапа 3. Локације неексплодираних авио-бомби и пројектила на Дунаву и Сави

Извор: Центар за разминурање Србије

Међутим, посебна опасност за становништво представља муниција са осиромашеним уранијумом коју је, како се сада испоставља, НАТО масовно користио приликом бомбардовања циљева на земљи. Мада не постоји тачан податак о количини испљених пројектила, а тиме и угроженим локацијама, за сада у војнострукним расправама и дебатама, које воде српски, руски и НАТО експерти, постоје битна неслагања, при чему НАТО изворе треба узимати са резервом. Према изворима наших војних стручњака и експерата из Института у Винчи, НАТО је током тромесечног бомбардовања Србије гађао

113 циљева и том приликом је испалио преко 45.000 пројектила са 15 тона осиромашеног уранијума.

Руски војни извори, на основу сопствених истраживања, тврде да је у том интервалу испалено преко 90.000 пројектила са 30 тона осиромашеног уранијума.

Од укупно 113 локација које су гађане тим типом пројектила, 91 се налази на Космету (највише у рејону Пећи, Ђаковице, Клине, Призрена, Урошевца, Суве Реке и Ораховца), једна у Црној Гори (рејон Азра на полуострву Лиштица), а остале се налазе на територијама општина Бујановац, Прешево и Врање (рејон Плачковице). Осим муниције коју испаљује авион А-10, осиромашени уранијум се налази и у пројектиlima типа „томахавк“ у количинама од 3 до 20 килограма, у зависности од типа, намене и карактеристика пројектила.

Према медицинским подацима, од 1999. године дошло је до наглог пораста малигних обољења, што се доводи у везу са изложеношћу становништва зрачењу од осиромашеног уранијума.⁷ Само у периоду од 1999. до 2002. године, дакле за две године, у Србији је оболело 140.000 људи од карцинома. Најновији статистички подаци су алармантни и сугеришу да се сваке године број оболелих увећава за 25.000, а сваке године умире око 18.000 људи као последица тог обољења. Здравствени радници сматрају да статистика не одражава право стање и да је ситуација у том погледу драстично неповољнија. Колике су стварне последице употребе тих пројектила по здравље и личну безбедност грађана још није у потпуности сагледано, али је евидентно да ће се тај број константно повећавати, тим пре што та опасност траје, практично, вечно, ако се узме у обзир да је време полураспада уранијума неколико хиљада година.

⁷ Видети: Пантелић, М: *Утицај осиромашеног уранијума садржаног у НАТО пројектиlima на здравље човека и човекову околину*, Технички факултет, Чачак, 2007.

Закључак

Иако је од НАТО агресије прошло више од десет година Србија се још увек суочава са последицама тог бомбардовања у виду заосталих минских поља, касетних бомби и других неексплодираних убојних средстава, с једне, и повећањем малигних обољења и нове патологије људске, животињске и биљне врсте, и израженом биолошко-хемијском контаминацијом земљишта и водених токова, с друге стране, као накнадног ефекта дејства муниције са осиромашеним уранијумом и масовног разарања хемијских постројења.

Када се узму у разматрање накнадни ефекти НАТО бомбардовања, њихово продужено дејство и величина мински ризичне површине, а првенствено количина употребљених средстава, у првом реду касетних бомби и пројектила са осиромашеним уранијумом, угроженост становништва је много већа него што се понекад представља у званичним документима и политичком вокабулару, па чак и у стручним расправама.

Насупрот увреженом ставу и апологетици „да последице бомбардовања нису толико озбиљне“, мали број стручњака из области физике, хемије, медицине и безбедности, на основу извршених емпиријских истраживања на већој узоркованој популацији, дакле на основу егзактних показатеља, на стручан и аргументован начин, износе поражавајуће податке о стању и могућим импликацијама НАТО агресије по здравље и психу људи.

У прилог томе иду и бројни чланци, студије, књиге и друге публикације, како домаћих тако и страних аутора, који нису могли остати равнодушни и резистентни у односу на испољену опасност и ризик од пристижућих ратних консеквенци или од пропратног ефекта насталог као „стратегијски ехо“ изведених војних операција НАТО снага.

Литература

Смиљанић, Спасоје: *Агресија НАТО – РВ и ПВО у одбрани Отаџбине*, Ободско слово и Комови, Београд, 2008.

- Пантелић, М: *Утицај осиромашеног уранијума садржаног у НАТО пројектилима на здравље становништва и човекову околину*, Технички факултет, Чачак, 2007.
- Веке Лине, Марија: *Затвор над отвореним небом*, Филип Вишњић, Београд, 2008.
- Цветковић, Милоје: Муниција са осиромашеним уранијумом, *Зборник Факултета безбедности*, Београд, 2005.
- Цветковић, Милоје: Касетна муниција, *Зборник Факултета безбедности*, Београд.
- Ардељан, А: *Оружје НАТО у агресији на СРЈ*, ВИЗ, Београд, 1999.
- Радић, А., М. Мицевски: НАТО у агресији на Југославију, *Нови гласник ВЈ*, бр. 2, Београд, 2009.
- Ладмине монитор репорт, Србија и Црна Гора – 2004.
- Студија „Жуте убице, последице употребе касетне муниције у СРЈ“, невладина организација „Норвешка народна помоћ“, Београд, 2007.

PROBLEM LEFTOVER MINES IN SERBIA

SUMMARY: Unlike neighboring countries (Croatia, Bosnia, Macedonia), which are also passed through the armed conflict, the mine problem in Serbia, at least as far as risk is somewhat differently manifested, structured and manifestly expressed. While the first group of countries, mainly facing minefields remnants of the Civil War, Serbia, on the contrary, in addition to this problem, faces a threatening phenomenon related to sophisticated unexploded ordnance left behind after the NATO aggression. It is these mines, bombs and missiles, and after 20/10 years are not only risk, but also a great security, social, economic and environmental problem that can not be delayed. This specific position of Serbia in relation to the mine threat in neighboring countries, the result is a contemporary strategic view which is applied through the concept and model 'Joint Vision 2010' the plan of military operations demonstrated during the NATO aggression. Application of the above strategic model, aimed at ensuring dominance in a wide range of effects, included the use not only of dominant maneuver, but also sophisticated modern

ordnance many of which are first applied in wartime. During the aggression, NATO forces are using the latest generation of ordnance, which is the territory of Serbia, and especially its southern part, turned into a one-off experimental ground to test the accuracy and the effects on the pre-selected moving and stationary targets. Therefore, the problems in detecting, locating and mine clearance above ordnance far more complex and risky because they require a high level of expertise with a big financial commitment, but that's just a classic minefields.

KEYWORDS: *mines, aerial bombs, cluster bombs, missiles, cruise missiles.*

Jelena Jovanović, M. A.,
doktorand Fakulteta za poslovne studije,
Megatrend univerzitet u Beogradu
jelena.jovanovic101@yahoo.com

UDK 339.74(497.11)
Pregledni naučni rad
Primljen: 15. 5. 2014.
Odobren: 15. 9. 2014.

REŽIMI DEVIZNIH KURSEVA SA OSVRTOM NA DEVIZNI REŽIM U REPUBLICI SRBIJI

REZIME: U okviru nacionalnih privreda postoji zakonski utvrđeno sredstvo plaćanja – nacionalni novac. Upotrebom tog novca izražavaju se cene, vrše plaćanja, formira budžet itd. Ali kako nijedna država ne može funkcionisati izolovano od ostalih privreda, to znači da svaka država ima određene međunarodne ekonomske transakcije. Za obavljanje tih transakcija nužno je pronaći način putem kog bi se one vršile, odnosno neophodno je postojanje međunarodnog monetarnog sistema. Devizni kurs, kao makroekonomski indikator, predstavlja sponu preko koje se uspostavlja veza između nivoa cena u zemlji i inostranstvu. Postoji više vrsta deviznih režima i u ovom radu će biti spomenuto nekoliko kategorija, a za koju vrstu režima će se odlučiti jedna nacionalna privreda zavisi od brojnih faktora. U Republici Srbiji se više od jedne decenije sprovodi režim rukovođeno plivajućeg deviznog kursa.

KLJUČNE REČI: *devizni kurs, podela deviznih režima, kretanje deviznog kursa, fluktuirajući devizni kurs.*

Uvod

Svaka država ima zakonom utvrđeno sredstvo kojim se vrše plaćanja na teritoriji te zemlje i to sredstvo predstavlja nacionalni novac. Dok devizni kurs predstavlja sponu preko koje se inostrane cene preračunavaju u domaću valutu i domaće cene se iskazuju u stranoj valuti. A izbor deviznog režima zapravo predstavlja način određivanja tih cena.

Na izbor deviznog kursa u okviru jedne nacionalne privrede utiče mnoštvo faktora: od ekonomskih, preko političkih, pa sve do aktuelnih

dešavanja u realnom delu privrede. Povratno, devizni kurs deluje na brojna druga kretanja.

Kakav izbor bi trebalo da načini jedna privreda u cilju obezbeđenja razvoja privrede i stabilnosti cena, pitanje je na koje mnogobrojni stručnjaci, čak i ako raspolažu istim činjenicama – daju različite odgovore. Razlog za to je taj što postoje mnogobrojni faktori i mehanizmi koji deluju na rast i razvoj privrede, a devizni režim je samo jedan od njih.

Pošto bi analiza svih faktora koji utiču na donošenje odluke o izboru, kao i o efektima primene izabranog deviznog režima bila previše opširna, u nastavku rada biće pomenuto samo nekoliko klasifikacija i karakteristika deviznih režima, režim koji se primenjuje, kao i promene kursa evra u Republici Srbiji.

1. Osnovna podela deviznih kurseva prema načinu utvrđivanja

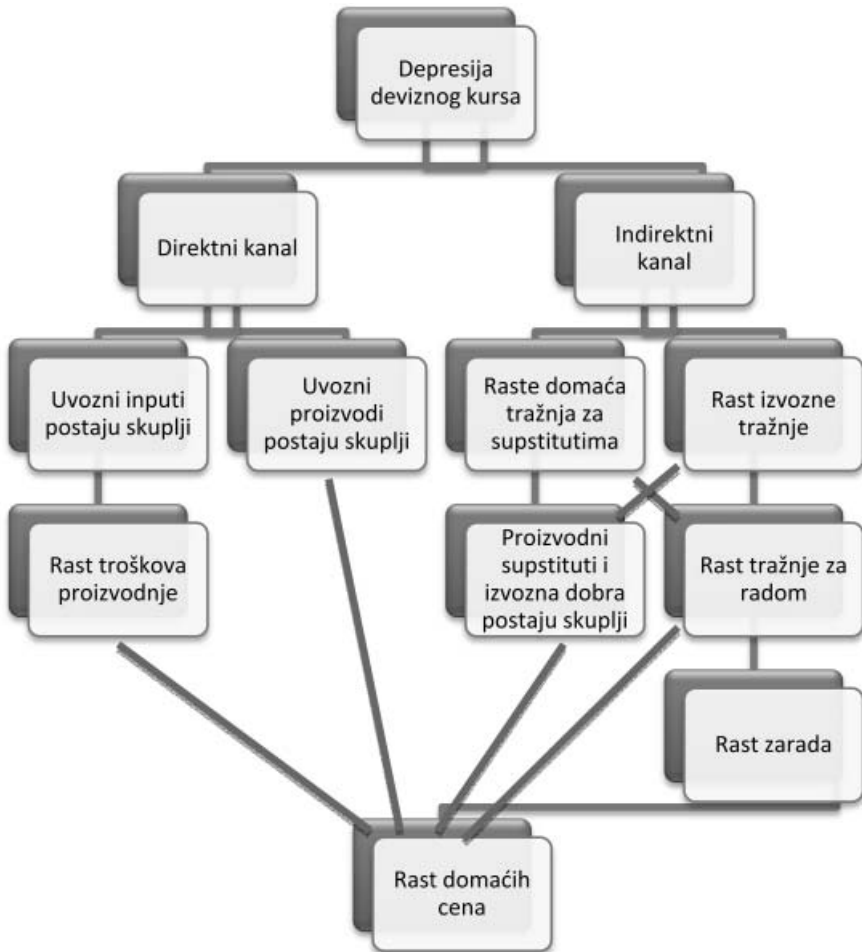
Podela na fluktuirajući i fiksni devizni kurs vrši se prema načinu formiranja deviznih kurseva. Ta dva režima zapravo predstavljaju dve krajnosti i između njih postoje brojni režimi. To ne znači da je fiksni kurs stabilan a da se fluktuirajući mora stalno menjati.

Fluktuirajući devizni kurs se formira slobodno pod uticajem ponude i tražnje deviza na deviznom tržištu i na značaju je dobio 1973. godine nakon pada Bretonvudskog monetarnog sistema. Pod *čistim* ili *perfektno fluktuirajućim* režimom deviznog kursa podrazumeva se da monetarne vlasti ne sprovode intervencije na deviznim tržištima. Kako je devizni kurs izuzetno važna varijabla svake nacionalne privrede da bi se njegovo formiranje prepustilo slobodnom kretanju na deviznom tržištu, čisto fluktuirajući kurs se retko sreće u praksi jer monetarne vlasti u pojedinim situacijama vrše intervencije na deviznom tržištu. Zato se za fluktuirajući devizni kurs kaže da predstavlja reflektovanu sliku stanja ukupne ekonomije neke države. Jačanje vrednosti nacionalne valute u odnosu na neku drugu valutu u režimu fluktuirajućeg deviznog kursa naziva se *apresijacija*, suprotno – pad vrednosti naziva se *depresijacija*.

Za razliku od fluktuirajućeg, režim *fiksnog* deviznog kursa podrazumeva da centralne monetarne vlasti unapred odrede vrednost jedne u

odnosu na drugu nacionalnu valutu. Dakle, on se formira i održava na određenom nivou. U režimu fiksnog deviznog kursa jačanje vrednosti jedne valute u odnosu na drugu naziva se *revalvacija*, dok se smanjenje vrednosti valute naziva *devalvacija*.

Šema 1. Uticaj deviznog kursa na kretanje cena

Izvor: NBS¹

¹ Radni papiri, 2008; http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/90_0/2008_10_NT.pdf, datum posete: 4. april 2014.

1.1. Prednosti i nedostaci fleksibilnog deviznog kursa

Prednosti:

- pruža veću autonomnost u vođenju ekonomske politike;
- sprečava precenjenost / potcenjenost nacionalne valute;
- daje signale domaćoj privredi za potrebna prilagođavanja u skladu sa nastalim promenama u međunarodnom privrednom okruženju;
- olakšava uravnoteženje platnog bilansa;
- smanjuje potrebu držanja velikih monetarnih rezervi.

Nedostaci:

- povećanje rizika u ekonomskim transakcijama sa inostranstvom;
- nepostojanje čvrste osnove za kalkulacije o rentabilnosti izvoznih / uvoznih poslova;
- povećava mogućnost za obavljanje špekulativnih poslova;
- izlaže nacionalnu privredu nekontrolisanom uticaju iznenadnih i kratkoročnih promena na svetskom tržištu;
- ne pruža postojeane kriterijume za ocenu rentabilnosti investicionih ulaganja.

1.2. Prednosti i nedostaci fiksnog deviznog kursa

Prednosti:

- pruža siguran oslonac pri izradi uvoznih i izvoznih kalkulacija;
- smanjuje rizik u ekonomskim transakcijama sa inostranstvom;
- ima pozitivan efekat na sklapanje dugoročnih poslovnih aranžmana;
- štiti nacionalnu privredu od iznenadnih i kratkoročnih poremećaja na svetskom tržištu;
- smanjuje prostor špekulativnim transakcijama.

Nedostaci:

- nalaže održavanje većih monetarnih rezervi u slučaju neophodnosti intervencija na deviznom tržištu;

- iziskuje mere za usklađivanje nivoa cena u zemlji sa cenama u inostranstvu;
- ne obezbeđuje uravnoteženje platnog bilansa;
- odgađa nužna prilagođavanja nacionalne privrede izmenjenim tržišnim okolnostima;
- vodi precenjenosti nacionalne valute.

Postoji više podvrsta, kako fiksnog tako i fleksibilnog režima deviznog kursa. U nastavku teksta biće spomenute još dve klasifikacije režima.

2. Režimi deviznog kursa prema Frankelu

Pored osnovne podele deviznih kurseva, prema načinu njihovog utvrđivanja, na dva ekstrema: fiksni (čvrsti, rigidni) i fleksibilni (fluktuirajući, plivajući, promenljivi), prema *Frankelu* postoji čitav spektar režima deviznih kurseva, koje je on podelio u tri kategorije:

- Fleksibilni devizni režimi:
 - slobodno fluktuiranje (*free floating*);
 - kontrolisano fluktuiranje (*managed floating*).
- Središnji devizni režimi:
 - target zona (*fundamental equilibrium exchange rate, fixed nominal central parity*);
 - pokretni (puzajući) pariteti (*crawling peg: indexed, preannounced crawl*);
 - korpa valuta (*basket peg*);
 - prilagodljivi pariteti (*adjustable peg*).
- Fiksni devizni režimi:
 - valutni odbor (*currency board*);
 - dolarizacija / evroizacija (*dollarization / euroization*);
 - monetarna unija (*monetary union*).

Te kategorije režima deviznog kursa su jako složene. Na primer, svaki od intermedijarnih režima može toliko varirati kao da istinski pripada fleksibilnom deviznom kursu. Isto tako, može biti i tako krut kao da zaista pripada fiksnom deviznom režimu.

U režimu slobodnog fluktuiranja mehanizam formiranja deviznog kursa izgleda krajnje jednostavan i efikasan: njegova vrednost zavisi od aktuelnih i očekivanih kretanja cena robe, usluga i aktive. Tako određen devizni kurs sadrži ugrađeni amortizer za odbranu od spoljnih, ali ne i od unutrašnjih šokova.

A kod kontrolisanog fluktuiranja centralna banka sporadično interveniše na deviznom tržištu, najčešće bez unapred jasno definisanih i u dužem periodu stabilnih kriterijuma.²

Kod target zone relevantan parametar je širina margina. U slučaju pokretnih pariteta relevantna je brzina a u slučaju korpe valuta to je broj valuta koji se nalazi u korpi i obim u kome se ponderi javno najave. U slučaju prilagodljivih pariteta, relevantna je veličina šoka koja je neophodna da pokrene promenu pariteta.³

Kada je reč o monetarnoj uniji i dolarizaciji / evroizaciji, one se odnose na dobrovoljno i potpuno odricanje od nacionalnog monetarnog suvereniteta uz prihvatanje zajedničke valute unije. Ali razlika među njima je u tome što se kod monetarne unije odluka zasniva na analizi troškova / koristi, a upotreba dolara / evra više predstavlja nužno rešenje da bi se postigla makroekonomska stabilnost.

3. *De facto* klasifikacija deviznih režima

Taj sistem klasifikacije je zasnovan na stvarnim, *de facto*, aranžmanima identifikovanim od strane osoblja članova Međunarodnog mo-

² Branislav Pelević, *Pojmovnik režima deviznih kurseva*, Ekonomski anali, br. 151–2, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002, str. 48–89.

³ Jeffrey A. Frankel, *Experience and lessons from exchange rate regimes in emerging economies*, National Bureau of Economics Research, Working Paper 10032, 2003, p. 5–6.

netarnog fonda (MMF) jula 2006. godine (*Classification of Exchange Rate Arrangements and Monetary Policy Frameworks*), koji mogu da se razlikuju od zvanično objavljenih aranžmana.

U tom nizu režimi su rangirani na osnovu njihovog stepena fleksibilnosti i postojanja formalnih ili neformalnih obaveza da razmenjuju puteve kursa. On prikazuje režime i okvire monetarne politike u cilju obezbeđivanja veće transparentnosti te klasifikacije, kao i da ilustruje odnos između režima deviznog kursa i različitih okvira monetarne politike.

- Režim deviznog kursa bez prisustva nacionalne valute (*exchange arrangements with no separate legal tender*).

Valuta druge zemlje cirkuliše kao zvanična valuta (formalno, dolarizacija) ili pripada monetarnoj ili valutnoj uniji u kojoj isto zakonsko sredstvo plaćanja deli sa drugim državama u uniji. Usvajanje takvog režima podrazumeva potpunu predaju kontrole monetarnih vlasti nad domaćom monetarnom politikom.

- Valutni odbor (*currency board arrangements*).

Monetarni režim zasnovan na zakonodavnoj obavezi razmene domaće valute za određenu količinu strane valute po fiksnom kursu u kombinaciji sa ograničenjima autoriteta kako bi se osiguralo ispunjenje njene zakonske obaveze. To znači da će domaća valuta biti izdata samo „protiv“ deviza i da ona ostaje u potpunosti podržana inostranim sredstvima, ostavljajući malo prostora diskrecionoj monetarnoj politici i eliminisanju tradicionalnih funkcija centralne banke kao što je monetarna kontrola.

- Konvencionalni aranžmani fiksnog deviznog kursa (*conventional fixed peg arrangements*).

Kretanje deviznog kursa se kreće u okviru margine $\pm 1\%$, tj. maksimalna i minimalna vrednost deviznog kursa može ostati u okviru uske margine od 2% , najmanje tri meseca. Monetarne vlasti održavaju fiksni kurs direktnim intervencijama kao što je, na

primer, prodaja / kupovina deviza na tržištu ili indirektnim intervencijama, na primer putem intervencije od strane drugih javnih institucija.

- Fiksni devizni kurs unutar horizontalnog koridora (*pegged exchange rates within horizontal bands*).

Vrednost valute se održava u okviru određenih margina sa fluktuacijom oko fiksnog kursa više od $\pm 1\%$ oko centralne vrednosti. Taj režim se odnosi i na aranžman evropskog monetarnog sistema.

- Puzajući, pokretni kursevi (*crawling pegs*).

Devizni kurs se periodično podešava u malim količinama po fiksnoj stopi ili kao odgovor na promene određenih kvantitativnih pokazatelja, kao što je razlika između ciljane i očekivane stope inflacije glavnih trgovinskih partnera. Stopa „puzanja“ može da se prilagodi izmerenoj inflaciji ili nekim drugim pokazateljima, ili da se postavi po unapred određenoj fiksnoj stopi.

- Devizni kursevi unutar pokretnog koridora (*exchange rates within crawling bands*).

Valuta se održava u okviru margina sa fluktuacijom od najmanje $\pm 1\%$ oko centralne stope. Stepen fleksibilnosti deviznog kursa je funkcija širine opsega i posvećenost da se održi kurs unutar opsega i nameće ograničenja monetarne politike.

- Rukovođeni fluktuirajući bez unapred predviđene putanje za kurs (*managed floating with no predetermined path for the exchange rate*).

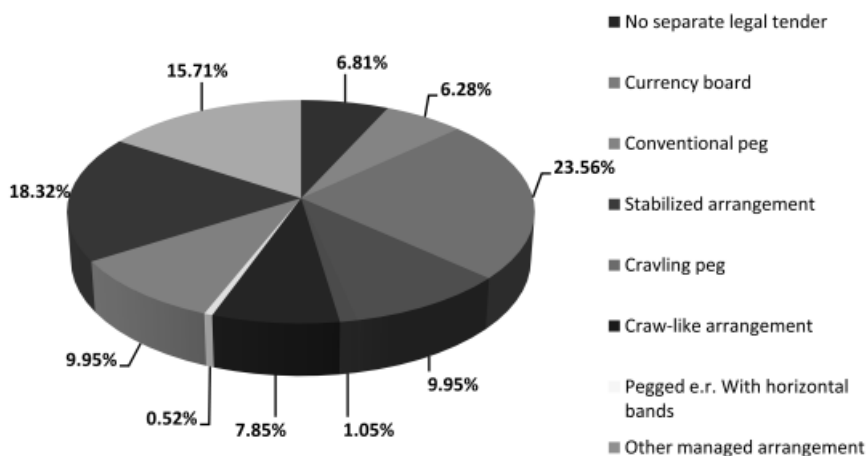
Monetarna vlast pokušava da utiče na kurs bez specifične putanje ili cilja deviznog kursa. Intervencije mogu biti direktne ili indirektno.

- Slobodno fluktuirajući (*independently floating*).

Kurs je tržišno određen bez zvaničnih intervencija na deviznom tržištu kojima bi se sprečavala, odnosno smanjivala fluktuacija kursa.⁴

Grafikon 1 pokazuje u procentima koliko se primenjuju devizni režimi u zemljama članicama Međunarodnog monetarnog fonda, dok su u *grafikonu 2* prikazani devizni režimi u zemljama u tranziciji i njihova prosečna stopa inflacije.

Grafikon 1. Režimi deviznog kursa u zemljama članicama MMF-a prema izveštaju iz 2013. godine

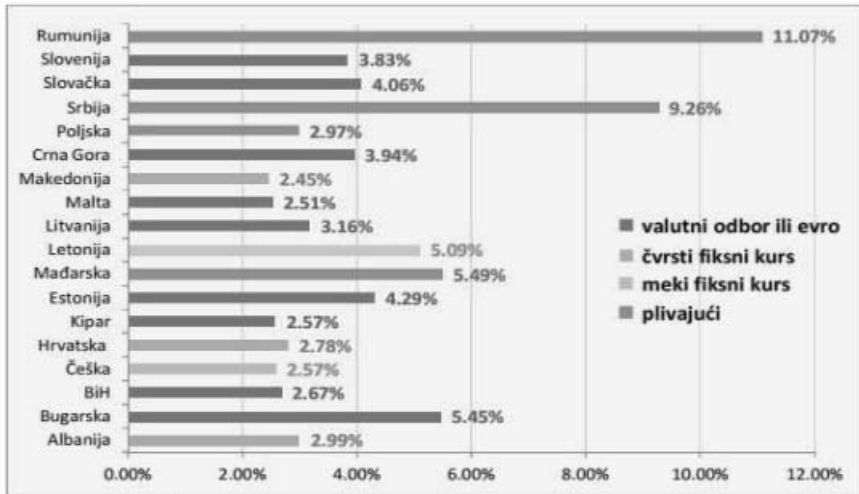

Izvor: Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions 2013.⁵

⁴ De facto Classification of Exchange Rate Regimes and Monetary Policy Framework; <http://www.imf.org/external/np/mfd/er/2006/eng/0706.htm>; datum posete: 4. april 2014.

⁵ Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions; <https://www.imf.org/external/pubs/nft/2013/areaers/ar2013.pdf>; datum posete: 4. april 2014.

Grafikon 2. Prosečna godišnja inflacija u tranzicionim zemljama podeljenaim prema režimu deviznog kursa (2002–2012)

Izvor: Internet članak⁶

4. Režim deviznog kursa u Republici Srbiji

Prema izveštaju o monetarnoj politici, Narodna banka Srbije sprovodi režim rukovođeno plivajućeg deviznog kursa. Takav režim sprovode mnoge zemlje u tranziciji, a u Republici Srbiji on se sprovodi više od jedne decenije.

Devizni kurs se formira slobodno, na osnovu ponude i tražnje deviza, a Narodna banka Srbije može da sprovodi intervencije na deviznom tržištu radi smanjenja prekomernih kratkoročnih oscilacija kursa dinara, očuvanja cenovne i finansijske stabilnosti i održavanja adekvatnog

⁶ Fiksni kurs za dinar; <http://katalaksija.com/2013/04/05/fiksni-kurs-za-dinar>; datum posete: 2. april 2014.

nivoa deviznih rezervi u skladu s *Memorandumom Narodne banke Srbije o ciljanju (targetiranju) inflacije kao monetarnoj strategiji* i programima monetarne politike.⁷

Dakle, režim rukovođeno plivajućeg deviznog kursa podrazumeva pravo intervencija u slučaju znatnih dnevnih oscilacija na deviznom tržištu, ugroženosti finansijske i cenovne stabilnosti i potrebe da se zaštiti adekvatan nivo deviznih rezervi.⁸

Svaki priliv kapitala u evrima jača dinar, i sa svakim rastom investicija, zaduživanja i donacija dolazi do jačanja kursa dinara. Ali treba imati u vidu da zaduživanje u inostranstvu mora da se u određenom periodu izmiri, kao i da je moguća situacija da investitori u nekom trenutku mogu rešiti da povuku sredstva. U takvim situacijama može doći do naglog slabljenja kursa dinara. Iz tog razloga postoje brojni zagovornici koji smatraju da bi Republika Srbija trebalo da pređe na režim fiksnog deviznog kursa.

4.1. Kretanje deviznog kursa

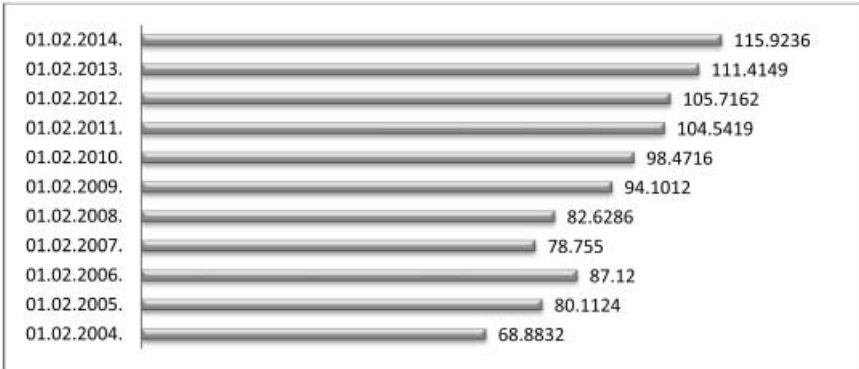
Kretanje kursa u malim i otvorenim privredama kao što je privreda Republike Srbije naročito je značajno u kratkom roku, jer promene kursa utiču na kretanje cena inostranih dobara i usluga u okviru zemlje i samim tim utiču na tražnju, kako za njima tako i za domaćim dobrima i uslugama.

U *grafikonu 3* prikazane su promene srednjeg kursa evra izraženog u dinarima u Republici Srbiji u periodu od deset godina. Uvrštene su samo vrednosti kursa 1. februarasvake godine, počevši od 2004. i zaključno sa tekućom godinom.

⁷ NBS, saopštenja; http://www.nbs.rs/internet/latinica/33/33_1/odt/index.htm; datum posete: 4. februar 2014.

⁸ Polugodišnji izveštaj o monetarnoj politici, 2013; http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/90_7/monetarna_politika_I_2013.pdf; datum posete: 4. februar 2014.

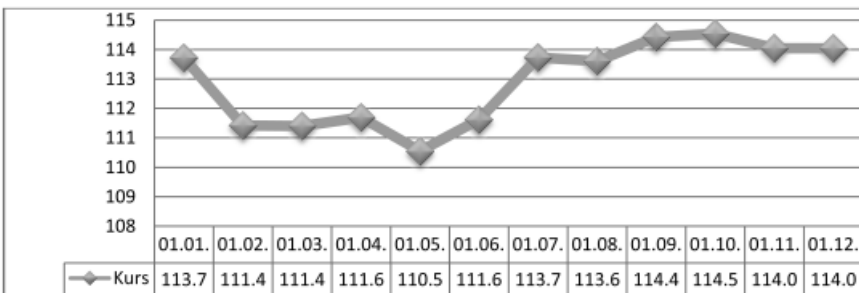
*Grafikon 3. Kretanje srednjeg kursa evra izraženog u dinarima
1. februara u periodu od deset godina*

Izvor: Autorski prikaz prema podacima sa sajta NBS⁹

Grafikon 4 prikazuje kretanje srednjeg kursa evra na domaćem tržištu od 1. januara do 1. decembra prethodne godine.

*Grafikon 4. Kretanje (srednjeg) kursa evra u periodu od
1. januara do 1. decembra 2013. godine*

Izvor: Autorski prikaz prema podacima sa internet stranice¹⁰

⁹ <http://www.nbs.rs/internet/cirilica/scripts/ondate.html>; datum posete: 12. februar 2014.

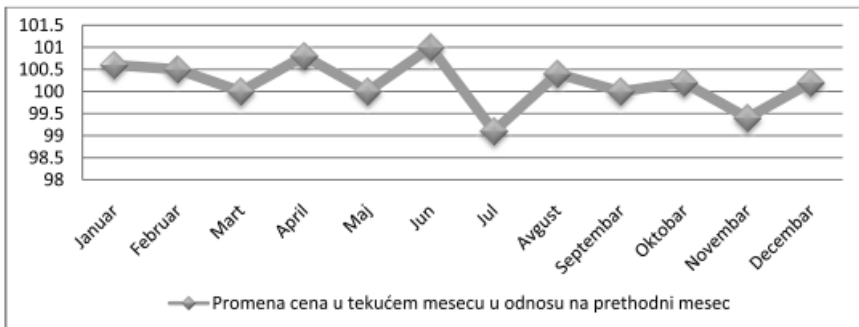
¹⁰ <http://www.icbbg.rs/ser/berza/kurs.php?smb=EUR>; datum posete: 10. februar 2014.

4.2. Promena potrošačkih cena

Indeks potrošačkih cena (Consumer Price Index) predstavlja meru prosečne promene maloprodajnih cena robe i usluga¹¹ koje se koriste za ličnu potrošnju (izuzev cena nove robe i usluge) u jednom vremenskom trenutku u poređenju sa onim koliko je bilo potrebno platiti te iste robe i usluge u nekom prethodnom vremenskom trenutku. On uključuje i uvoznju robu i porez.

Rast tog indeksa izaziva pad vrednosti valute i on se često shvata kao glavni pokazatelj nivoa inflacije.

*Grafikon 5. Promene cena tokom 2013. godine
(prethodni mesec se računa kao 100%)*

Izvor: Autorski prikaz prema podacima sa internet stranice¹²

Prema *Programu monetarne politike Narodne banke Srbije u 2014. godini* osnovni cilj monetarne politike je postizanje i održavanje srednjoročne stabilnosti cena, čime se doprinosi očuvanju stabilnosti finansijskog sistema i održivog ekonomskog rasta.

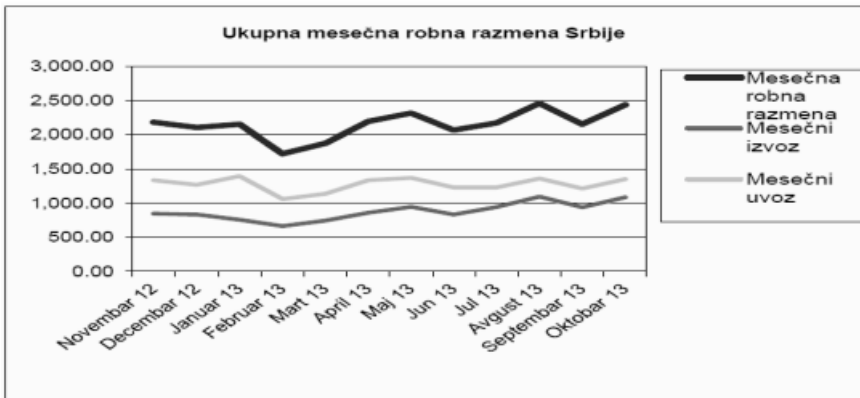
¹¹ Prema COICOP-HIPC klasifikaciji obuhvaćene su cene: proizvoda za ishranu i piće, duvana, odeće i obuće, usluga stanovanja, nameštaja, pokućstva i tekućeg održavanja stambenog prostora, zdravstvenih usluga, transportnih i usluga komunikacija, rekreacije i kulture, obrazovanja, restorana, hotela i ostalih roba i usluga.

¹² Informativno-poslovni centar; http://www.ipc.rs/statistika/S2013/03/3_1.aspx; datum posete: 10. februar 2014.

Taj cilj je numerički izražen kao godišnja procentualna promena indeksa potrošačkih cena, i u t. g. iznosi $4,0\% \pm 1,5$ p. p. Narodna banka Srbije će težiti ostvarenju tog cilja i nastaviće da sprovodi režim rukovođeno plivajućeg deviznog kursa, kako bi se smanjile prekomerne kratkoročne oscilacije deviznog kursa, kao i radi očuvanja cenovne i finansijske stabilnosti i održavanja adekvatnog nivoa deviznih rezervi.¹³

Na *grafikonu 6* se može videti prikaz mesečnog uvoza, izvoza i celokupne robne razmene u Republici Srbiji.

Grafikon 6. Mesečna robna razmena u RS u periodu decembar 2012. – oktobar 2013.

Izvor: Konjunktorna kretanja u Srbiji¹⁴

Zaključak

U savremenim uslovima, bez obzira na to da li je država manje ili više otvorena, međunarodna razmena sa drugim zemljama je neminov-

¹³ Program monetarne politike Narodne banke Srbije u 2014. godini; http://www.nbs.rs/internet/latinica/20/mon/mon_politika_program_2014.pdf; datum posete: 3. april 2014.

¹⁴ Slovenački poslovni klub; <http://www.spk.rs/materijali/oktobar2013.pdf>; datum posete: 10. februar 2014.

na pojava. Uspostavljanje veze između cena na domaćem i deviznom tržištu vrši se uz pomoć deviznog kursa.

Kao što je već navedeno u tekstu, pored dve krajnosti – fluktuirajućeg i fiksnog, postoji i dosta središnjih režima deviznog kursa.

Fluktuirajuće devizne kurseve karakteriše nepostojanje značajne državne intervencije na deviznom tržištu, i oni se formiraju pod uticajem ponude i tražnje, ali u slučajevima kada je to neophodno monetarne vlasti upravljaju fluktuacijama.

Središnji, ili kako se često nazivaju hibridni režimi deviznog kursa su kombinacija fluktuirajućih i fiksnih režima, i oni su nastali kao potreba da se iskoriste prednosti (i izbegnu nedostaci) ekstrema – fleksibilnih i fiksnih režima.

U fiksnim režimima ne fluktuiraju kurs, ali zato devizne rezerve fluktuiraju i ono što je zajedničko fiksnim režima jeste odricanje od monetarnog suvereniteta na taj način da se monetarna politika ne može kontrakciono usmeriti ka postizanju ciljeva unutrašnje ravnoteže.

Republika Srbija je mala, otvorena privreda koja ovisi o kapitalu koji dolazi iz razvijenih zemalja – mašine, roba, usluge itd. I sva ta dobra moraju se platiti u stranoj valuti. Iz tog razloga izbor režima deviznog kursa je jako bitan faktor stabilnosti i uspeha privrede Republike Srbije. Dodatni pritisak na režim deviznog kursa jeste što je Republika Srbija makroekonomski nestabilna i što postoji nepoverenje u domaću valutu, kao i „hronični“ problem inflacije.

Treba imati u vidu da nijedan režim deviznog kursa nije idealan, posebno kada je reč o zemljama u razvoju koje su dodatno osetljive zbog učestalih korišćenja stranih valuta u nacionalnoj privredi.

Za koji režim deviznog kursa će se opredeliti neka zemlja pod uticajem je mnogobrojnih faktora, i za koji god režim da se opredeli, bilo da je reč o razvijenoj privredi ili zemlji u tranziciji, mora se imati u vidu da nijedno rešenje, tj. nijedan režim nije trajno dobar za jednu zemlju, jer pri različitim okolnostima u okviru privrede i kursevi se drugačije ponašaju.

Literatura

- Beker, E. (2006), *Devizno-kursni aranžmani – od ekstrema do „normalne“*, Panoeconomicus, str. 31–49. UDC 336.748.
- Frankel, A. J. (2003). *Experience of and lessons from exchange rate regimes in emerging economies*, National Bureau of Economics Research, Working Paper 10032 (<http://www.nber.org/papers/w10032>).
- Informativno poslovni centar, http://www.ipc.rs/statistika/S2013/03/3_1.aspx, datum posete: 10. februar 2014.
- International Monetary Fund, Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions; <https://www.imf.org/external/pubs/nft/2013/areaers/ar2013.pdf>, datum posete: 4. april 2014.
- International Monetary Fund, De facto Classification of Exchange Rate Regimes and Monetary Policy Framework; <http://www.imf.org/external/np/mfd/er/2006/eng/0706.htm>; datum posete: 4. april 2014.
- Intercity broker, <http://www.icbbg.rs/ser/berza/kurs.php?smb=EUR>; datum posete: 10. februar 2014.
- Kapor, P. (2010). *Međunarodne poslovne finansije*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Katalaksija, internet časopis; <http://katalaksija.com/2013/04/05/fiksni-kurs-za-dinar>; datum posete: 2. april 2014.
- Kitanović, D., Krstić, M. (2010). *Uticaj deviznog kursa na privredni rast Srbije*, Ekonomske teme, br. 1, Ekonomski fakultet, Niš, str. 13–27.
- Kulić, M. (2007). *Finansijska tržišta*, Megatrend univerzitet, Beograd.
- Miljković, D. (2003). *Mehanizam uticaja promene deviznog kursa na inflaciju*, Economic Annals no 158, pp. 149–167.
- Narodna banka Srbije; www.nbs.rs.
- Pelević, B. (2002). *Pojmovnik režima deviznih kurseva*, Ekonomski anali, br. 151–2, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 45–56.
- Salvatore, D. (2009). *Međunarodna ekonomija*, deveto izdanje, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd.
- Slovenački poslovni klub, Konjunktorna kretanja u Srbiji; <http://www.spk.rs/materijali/oktobar2013.pdf>; datum posete: 10. februar 2014.

EXCHANGE RATE REGIMES REGARDING FOREIGN CURRENCY REGIME IN REPUBLIC OF SERBIA

ABSTRACT: Part of the national economy is a legally defined means of payment – a national money. That money is used to express rates, make payments, budget forms etc. But since no state can not function in isolation from other economies, that means that each state has certain international economic transactions. To perform these transactions is necessary to find a way through which they would be performed, so it is necessary the existence of the international monetary system. Exchange rate as macroeconomic indicator is a link through which is established the relationship between the price level in the country and abroad. There are several types of exchange rate regimes and in this paper will be mentioned several categories. What kind of regime will be chosen by national economy depends on a number of factors. In Republic of Serbia, more than a decade is implementing the managed floating exchange rate regime.

KEY WORDS: *exchange rate, exchange rate regimes, movement of the exchange rate, floating exchange rate.*